

37
H 19

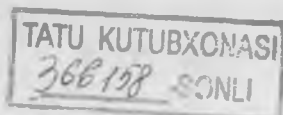
37.012.8(04)

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

F.I.HAYDAROV, N.I.XALILOVA

**PSIXOLOGIYA FANLARINI
O'QITISH METODIKASI**

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT – 2007

F.Haydarov, N.Xalilova. Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi. T., «Aloqachi», 2007, 176 bet.

Mazkur o'quv qo'llanmada psixologiya fanlarini o'qitish metodikasining predmeti, maqsad va vazifalari, o'qitish shakllari, dars tiplari, o'qitish uslublari, psixologiya sohalarini o'qitishda interfaol usullar, shuningdek, nazariy va amaliy psixologiyani o'qitishning metodik xususiyatlari borasidagi nazariy materiallarni qamrab olgan. Shuningdek, o'quv qo'llanma o'qitish jarayoni bilan bog'liq jihatlarni, qamrab olmasdan, balki talabalar o'quv faoliyati, uning tuzilishi, ular bilan olib boriladigan mustaqil ishlarni boshqarish, sirtqi ta'lim o'quv faoliyati va ularni adabiyotlar bilan ishlash masalalariga doir mulohazalar yoritib berilgan.

Mualliflar tomonidan yozilgan «Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi» o'quv qo'llanmasi hozirgi kunda rivojlanayotgan psixologiya fani sohalarini akademik litsey, kasb-hunar kolleji va oliy o'quv yurtlarida o'qitishning dolzarb masalalariga bag'ishlanib, pedagogika va psixologiya fakulteti talaba va magistrantlari shuningdek, psixologiya fani o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar: **E.N.SATTOROV** – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent;
N.G'.KOMILOVA – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.
Mas'ul muharrir: Psixologiya fanlari doktori,
M.G.DAVLETSHIN – professor.

ISBN 978-9943-326-17-0

© «ALOQACHI» nashriyoti, 2007-y.

KIRISH

Respublikamiz miqyosida ta'lim va tarbiya ishlarini takomillashtirish, uni jahon andozalari darajasiga chiqarish, fan sohasidagi yangiliklarni amaliy hayotga tatbiq etish muhim masalalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularda fan asoslariga nisbatan ko'nikma, malaka, bilimlarni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. Shuningdek, o'qitish jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali o'quv faoliyatini tashkillashtirish uning samarador bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi.

Aynan psixologiya fanining tarmog'i sifatida rivojlanayotgan psixologik fanlarni o'qitish metodikasi mazmun-mohiyati jihatidan fan sohalarini metodik xususiyatlarini va o'qitish usullaridan foydalanish masalalariga to'xtalib o'tadi. Shuningdek, qo'llanmada ta'limning noan'anaviy usullari, nazariy va amaliy fanlarni o'qitish metodikasi, sirtqi ta'limda o'qitishning mazmuni hamda amalga oshiriladigan faoliyat xususiyatlarini qamrab oladi.

O'quv qo'llanmada psixologiya o'qitish metodikasiga doir mavzu, muammolar, ta'lim nazariyalari, ta'limning interaktiv metodlari, talabalarning mustaqil ishlari, nazariy adabiyotlarni o'rganish, pedagogik nazoratning xususiyatlari o'z aksini topgan.

Hozirgi kunda jahon andozalari darajalarida o'qitish jarayonini tashkil qilish muhimligini inobatga olib, o'quv qo'llanma mazkur masalalarni to'la qamrab olgan holda o'qitish jarayonini muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi.

PSIXOLOGIYA FANLARINI O'QITISH METODIKASI FANINING PREDMETI

Metodika—pedagogik fanlar, shuningdek, ijtimoiy tizim talab qiladigan, pedagogika fani ko'rsatgan umumiy o'rta va oliy ta'limning maqsad vazifalariga mos ravishda ishlab chiqiladi.

Dars berish metodikasi-bu o'quv fani xususiyatining sharti sifatida ta'lim va tarbiya jarayonining tizimi haqidagi ko'rsatmadir.

Bu tizimni bilish o'qituvchiga psixologiyaning tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi maqsadlarini va o'qitish jarayonini boshqarish imkonini beradi. Psixologiyani o'qitish metodikasi barcha psixologiya sohalari uchun umumpedagogik qoidalarni ajratib ko'rsatish bilan birga psixologik materiallarini o'rganishning o'ziga xosligini moslashtirishga asoslanadi. Psixologiya o'qitish metodikasi o'qituvchining o'quvchilarga psixologiyaga doir bilimlarni ongli mustahkam ravishda egallab olishlari uchun o'quv materialini yetkazishning oqilona usul va vositalarini ko'rsatadi. Shu bilan birga pedagogika — o'qituvchi uchun retseptlar va ko'rsatmalar to'plami emas, balki ilmiy fan hisoblanib, uning qoidalari psixologiyani o'qitish jarayoni qonuniyatlarini shunga mos ravishda ishlab chiqishga asoslanadi.

Metodika o'quv jarayoni mazmunini, ta'lim va tarbiya usullari va shakllarini o'rganadi. Metodikaning barcha bo'limlari bir-biriga bog'liq bo'ladi. Metodika o'quv faoliyatida qo'llaniladigan usul va vositalar shuningdek, o'qitishning noan'aviy uslublarini belgilab beradi. Shu tariqa, metodika quyidagi savollarga javob beradi: Psixologiyani nima uchun o'rganish kerak? Nimaga va qanday o'qitish kerak? Qanday qilib va nima bilan tarbiyalash kerak?

Psixologiya o'quv fani sifatida o'qitish shakli va usullarining o'ziga xosligi bilan farq qiladi. Psixologiya o'quv fani sifatida maqsadi, hajmi, tuzilishi, usullari va ifoda etilishi bo'yicha farqlar mavjud. Psixologiya fanining maqsadi — fan tomonidan qo'lga kiritilgan ma'lumotlar va qonuniyatlar haqida o'quvchilarga, talabalarga axborotlarni yetkazishdan iborat. O'quv darsini olib borishga vaqt cheklangan bo'lib, bunda o'quvchilar ortiqcha ma'lumotlar bilan band etmay mustahkam ilmiy asosdagi bilimlar va muammolar bilan tanishtiriladi. O'quv fanida bilimlar tuzilishi va ulami bayon etilishi shakllari boshqacha, bo'lib, bu haqda K.D.Ushinskiy quyidagi fikrni ilgari suradi: «Fanni ilmiy va pedagogik bayon etish — bu ikkita turli

narsalardir va butun dunyo pedagoglari ilmiy tizimlarni pedagogika fanini qayta ishlash ustida faoliyat olib bormoqdalar». Shunday qilib, o'quv fani maktab, kollej, institut, umumiy ta'lim muassasalari va o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos qonuniyatlari bilan belgilanadigan, mutaxassislik doirasidagi kerakli fanlardan tanlab olingan bilimlarni o'zida birlashtiradi.

Metodikaning fan sifatida rivojlanishi o'qituvchining shaxsiy tajribasi asosidagi metodik fikrlari, pedagogik mahoratdan ilmiy umumlashtirish, tadqiqotlarda asoslangan subyektiv ijodiyotdan obyektiv ilmiy nazariyaga o'tib borishda davom etdi.

Umuman olganda, har bir o'qituvchi guruhlar va sinflarda hamda yillar davomida metodik usullar samaradorligini tekshirib o'zi dars o'tish jarayonini o'rganib boradi. Eng muhim metodik yangiliklarni oldingilarga bog'lagan holda eng qulay usullarini ishlab chiqib, uni amalga oshirishdan iboratdir.

Psixologiyani o'qitish jarayonida ishlab chiqilgan qonuniyatlarda asosida metodika fan sifatida belgilandi. Metodika o'zining o'rganish obyektiga ega bo'lib u psixologiyaning tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi o'qitishning barcha masalalarini qamrab oladi. Uning boshqa o'quv fanlari metodikalaridan farq qiluvchi jihati psixologiyani o'rganish xususiyatlari, sabablari o'ziga xosliklari mavjud bo'lib shunga bog'liq ravishda o'qitish usullari qo'llaniladi. Fan o'zining kashf etgan qonuniyatlari asosida hodisalarning bog'liqlik sabablarini tushuntirib beradi va shu bilan bu hodisani ma'lum sharoitlarda deyarli takrorlash imkonini beradi. Metodikada bunday qonuniyatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- psixologiya o'quv materiallari tuzilishi va mazmunida fanlarni birlashtirib olib borish;

- ko'nikma va mahoratlarini asta-sekin rivojlantirib borib o'quvchilar, talabalarning anglab yetgan mustahkam bilimlarni egallashlari;

- o'quv materialining asosiy roli va dars berishning shakl va usullari unga mos kelishi;

- o'qitish jarayonida tarbiyaning barcha tomonlarini bir-biriga bog'liqligi;

- dars o'tish jarayonining yaxlitligi va tizimliliigi.

Ana shu qonuniyatlarda asosida psixologiya o'qitish metodikasida tarbiyalovchi funksiyasining umumiy tizimi aniqlandi, ular quyidagilardan iborat:

- psixologik tushunchalar tizimi;

- o'qitish usullari tizimi;

- psixologiyani o'qitish jarayonida tarbiya va ta'limni rivojlantirish tizimi;

- o'quv ishlarining shakli, tizimi;
- dars o'tishning moddiy bazasini yaratish bilan bog'liq tizimi.

Metodika amaliy tekshirib ko'rilgan ilmiy nazariyani beradi, u kuchni tejab sarflash va o'quv vaqtidan to'g'ri foydalanish orqali o'qitishga imkon beradi. Metodika ta'lim va tarbiya maqsadlarini tushunib yetish, bu maqsadlarga olib boruvchi butun pedagogik jarayonni ko'ra olishni, dars berishning eng samarali va qulay shakllari, metodlari va vositalarini egallab olishga imkon beradi.

«Birgina nazariyasiz pedagogik tajribaning o'zi — deb ta'kidlaydi K.D.Ushinskiy, - bu tibbiyotda tabiblikning o'zidir». Bilimi yo'q o'qituvchi ko'pincha bir qator pedagogik xatolarga yo'l qo'yanidan so'ng, metodikada ancha yillar oldin ma'lum bo'lgan narsalarni kashf etadi. Metodik nazariyani bilmay turib o'qituvchi ko'pincha o'zi puxta egallab olgan, lekin o'qitishning muhim bo'lmagan tomonlariga berilib ketib, har doim ham butun tizimni qamrab olish imkoniyatiga ega bo'lmaydi, buning natijasida o'qitishning tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi maqsadlariga erisha olmaydi.

Bilim, mahorat va o'qituvchining shaxsiy qiyofasi, sinf e'tiborini mohirlik bilan jalb etishi o'qitish sifatini oshiradi, lekin shu bilan birga o'qituvchining o'qitish san'ati tug'ma qobiliyatlariga bog'liq deb xulosa chiqarishga asos bo'la olmaydi. O'qituvchi fanning faqatgina ilmiy mazmuninigina bilishi kerak, degan fikr ham noto'g'ri. Bunday qarashlar nazariya va metodikaga fan sifatidagi munosabatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchining pedagogik ijodi u metodika nazariyasini yaxshi egallab olganidagina yuksak samara berishi mumkin. Metodika o'qituvchi uchun ijod qilishga, turli usullarni bilib olishga, o'qitish va tarbiyalashda qulay uslub va vositalarni egallashlariga keng yo'l ochib beradi.

Psixologiya yosh fiziologiyasi, falsafa, pedagogika bilan uzviy bog'liq bo'ladi va psixologiyani o'qitishda bu bog'liqlik o'rnatiladi. Falsafiy pedagogik bilimlar o'qituvchilar uchun juda zarurdir. Metodika xususan psixologik o'ziga xoslik bilangina belgilanmaganligi, balki o'quvchilarning yosh xususiyatlari bilan ham belgilanganligi sababli yosh psixologiyasiga ham tayanadi. Tushunish, tasavvurlarining to'g'riligi tushunchasi va mahoratlarning rivojlanishi, bilimlarini mustahkamlash, o'quvchilarning yosh psixologiyasi asosida amalga oshirilishi kerak. Psixologiya o'qitish metodikasi pedagogik fan hisoblanib, pedagogika bilan didaktika yo'nalishi bo'yicha uning hamma fanlar uchun umumiy bo'lgan va tarbiya yo'nalishi bo'yicha uzviy bog'liq hisoblanadi.

O'qitish tamoyillarini bilish o'quv fanini samarali o'qitish uchun zarurdir. Tamoyil deganda — odatda, biror bir faoliyatda tayanilishi kerak bo'lgan ba'zi bir dastlabki qoidalar tizimi tushuniladi.

Didaktik tamoyillar yoki o'qitish tamoyili o'qitish maqsadlari va o'quvchilarning o'rganish faoliyati qonuniyatlari bilan uzviy bog'liqdir. T.A. Ilina o'qitish tamoyillaridan quyidagilarini ko'rsatadi:

1. Ko'rgazmalilik tamoyili.
2. O'quvchilarning o'qishda ongliligi va faolligi tamoyili.
3. O'qitishning tushunarlik tamoyili.
4. O'qitishning ilmiyligi.
5. O'quvchilarning individual xususiyatlari va yoshini hisobga

olish tamoyili.

6. Muntazamligi va izchillik tamoyili.
7. Bilimlarni mustahkam egallash tamoyili.
8. Ta'limning hayot bilan bog'liqligi tamoyili.
9. O'qitish jarayonida tarbiyalash tamoyili.

Oliy va o'rta maktabning zamonaviy didaktik tamoyillari (L.D. Stolyarenko bo'yicha):

1. Rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi ta'lim.
2. Ilmiyligi va tushunarlikligi, yoshga bog'liqligi.
3. O'qituvchining rahbarlik roli ostida o'quvchilarning ongli va ijodiy faolligi.
4. Ko'rgazmaliligi va ijodiy fikrlashini rivojlanishi.
5. Ta'limning tizimlilik va muntazamliligi.
6. O'qitishda mustaqil ta'lim olishga yo'naltirish.
7. Ta'limning hayot va kasbiy faoliyat amaliyoti bilan bog'liqligi.
8. O'quvchilarning o'qitish natijalari va idrok etish qobiliyatlarini

rivojlanishining mustahkamligi.

9. O'qitishning ijodiy hissiy ta'siri:

10. O'qitishning jamoatchilik xususiyatlari va o'quvchilar individual xususiyatlarini hisobga olish.

11. Ta'limni insonparvarlashtirish va ijtimoiylashtirish.

12. Ta'limni kompyuterlashtirish.

13. Ta'limning integrativligi, fanlar o'rtasidagi bog'liqliklarni hisobga olish.

14. Ta'limning inovatsionligi.

Eng muhim didaktik tamoyillar:

- ta'lim ilmiy va dunyoqarash xarakteriga ega bo'lishi;
- ta'limni muammolilik xususiyatiga ega bo'lishi;
- ta'lim ko'rgazmali bo'lishi;
- ta'lim faol va ongli bo'lishi;
- ta'lim tushunarli bo'lishi;
- ta'lim muntazam va ketma-ket tartibda bo'lishi;
- o'qitish jarayonida ta'limda, o'quvchilarni rivojlantirish va tarbiyalashni uzviy birlikda amalga oshirib boorish.

Oliy maktabda o'qitish tamoyillari:

- oliy ta'limning bo'lajak mutaxassis shaxsini rivojlantirishga qaratilganligi;
- zamonaviy oliy o'quv yurti ta'limini fan (texnika), ishlab chiqarish (texnologiya) zamonaviy va kelajakdagi rivojlanish an'analari mazmuniga ega bo'lishi;
- oliy o'quv yurtida o'quv jarayoni umumiy, guruhli va individual shakllarda tashkil etishning optimal umumlashganligi;
- mutaxassislarni tayyorlashning turli bosqichlarida o'qitishning zamonaviy metod va vositalarini qo'llash;
- mutaxassislarni ularning kasbiy faoliyati aniq sohasida talablarga javob bera oladigan qilib tayyorlash, ularning raqobatga bardosh bera olishlarini ta'minlash.

Zamonaviy oliy ta'limning muhim elementi metodologik tayyorgarlik hisoblanadi. Fan va amaliyotning rivojlanishi axborotlar oqimining rang-barangligi shaxsda barcha zarur narsalarni o'zlashtirish va egallab olishga kuch va imkoniyat etmaydi. Shuning uchun u shunday o'quv materialini o'zlashtirishi kerakki, uning hajmi qisqa bo'la turib uni yuqori ma'lumotlar bilan qurollantirsin va ikkinchi tomondan, keyinchalik bir qator sohalarda muvaffaqiyatli ishlashiga imkon bersin. Bu yerda oliy o'quv yurtida ilmiy bilimlarni tanlab olish masalasi paydo bo'ladi. Lekin buning o'zi yetarli emas. Shu bilan birga talabalarda umumiy intellektni, turli vazifalarni hal etish qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish muhim bo'lib qoldi.

Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning o'ziga xos alohida tamoyillari mavjud:

- oliy o'quv yurtidan keyin amaliy ishlashi uchun zarur bo'lgan bilimlarga o'qitish;
- talabalarning yoshi, ijtimoiy — psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olish;
- ta'lim va tarbiyani kasbiy yo'naltirilganligi;
- ta'limni fan, ijtimoiy va ishlab chiqarish faoliyati bilan uzviy bog'lanishi.

SHARQ ALLOMALARI ASARLARIDA O'QITISH USULLARI

Sharqning qomusiy olimlari Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, A.Forobiy, Davoniy, Jomiy asarlarida ta'lim-tarbiya, o'qitish masalalari atroflicha bayon qilib berilgan. Shuningdek, mutafakkirlarimiz tomonidan ta'lim jarayonida o'qitishning qaysi usul vositalaridan foydalanish lozimligi uqtirib o'tilgan. Keltirilgan fikrlardan ko'rinadiki dastlab shaxs amaliy bilimlarga keyinchalik esa

nazariy bilimlarni qo'liga kiritishi lozimligi borasidagi g'oyalar ilgari surilgan.

Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy asarlarida o'qitish usullari masalasiga alohida to'xtalib, o'quvchi shaxsiga ta'lim berishda ko'proq qaysi tomonlarga e'tibor berish kerakligini bayon qilib beradi. Jumladan, olim tomonidan quyidagi qoidalar ilgari suriladi:

I o'qitishda yodlatish emas, balki tushunish mantiqiy fikrlash, xulosalar chiqarish, yo'liga amal qilish lozimligi.

II o'qitishda o'quvchining qiziqishi, intilishini hisobga olinishi va muallim o'z shogirdlariga xushmuomalali bo'lishi.

III o'qitishda turli usul, metodlarni qo'llash ya'ni qarab chiqish, o'qilmagan mavzularni o'qib olish kerakli joylarini qayta o'qib olish, umuman yana o'qib chiqish va tushunib olish.

IV o'quv qurollarini, kitoblarni e'tibor bilan avaylab, asrab tutish, bu kitoblar insoniyatning boyligi ekanligi.

Beruniy yoshlarni o'qitish uchun o'qituvchi tanlashni birinchi va asosiy ish deb bilgan. U bolalarni yoshligidanoq aniqrog'i 5-6 yoshidan o'qitish tarafdori edi. Buning uchun o'qituvchi xushmuomalali, rostgo'y, o'z fanini yaxshi biladigan pokiza, toza ozoda yurish va turishida namuna bo'lishini talab etadi. Bu g'oya to'g'ri va adolatli talabdir. Agar tarbiyachi o'rnak bo'lmasa, aytgan gapiga o'zi rioya qilmasa, uning tarbiyasi samarasizdir.

Beruniy ta'lim tarbiyaga o'quvchilarning diqqatini jalb qilish, mashg'ulotlar davomida o'quvchini zerikib qolmasligi uchun ta'lim olishning turli yo'llari, shakl va metodlari ustida to'xtalgan. U shunday deb yozadi, «Bizning maqsadimiz o'quvchini toliqtirib qo'ymaslikdir. hadeb bir narsani takrorlash zerikarli bo'ladi, materialga nisbatan salbiy munosabat shakllanadi. Agar o'quvchi bir masaladan, boshqa bir masalaga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'-rog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar o'tmas, boshqa bir bog' boshlanadi. Kishi ularning hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa kishiga rohat bag'ishlaydi deb behuda aytilmagan». Olimning so'zlarida uning bilim berish yo'llari haqidagi qarashlari ham bayon etilgan.

Birinchidan — ilmiy bilimlar turli mavzulardan iborat bo'lishi, o'quvchini zeriktirmasligi, xotirasiga malol kelmaslikni ko'zda tutadi.

Ikkinchidan — bunday usul boshqa tadqiqotchilarning o'qib o'rganuvchining mehnatini yengillashtirishga qaratilgan.

Uchinchidan — borliqdagi hodisalarni har tomonlama o'rganmasdan ilmiy bilimlar doirasini aniqlab olish qiyin bo'lishini ta'kidlaydi.

Beruniy ilm olishga kirishni quyidagicha ta'kidlaydi: «Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbingni, ko'ngilni ozdiruvchi illatlardan,

odamni ko'rib qilib qo'yadigan holatlardan, chunonchi, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikning quli bo'lishdan o'z hokimligi uchun kurashishdan ozod bo'lmog'ing darkor».

Beruniy o'quvchiga bilim berish uni xat savodli qilish haqida gapirar ekan, bu o'rinda qog'ozning paydo bo'lishi, yozuv va uning vujudga kelish xususiyatlari, turli belgilar o'quv qurollari haqida alohida-alohida to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha har bir xalqda ta'lim berishning o'ziga xos tomonlari bo'lib, hammasida ham o'qitish eng avval alifbedan boshlanadi.

Qomusiy olim Beruniyni ta'kidlashicha bilim olish jarayonida insoniyat yaratgan bilimlarni egallash uchun o'quvchida intilish va qiziqish bo'lish kerak.

Ilm olishning muhim yo'llaridan biri kishi o'zini hammaga do'st, yaxshilik qila bilish darajasiga yetkazishdan boshlanadi. Bilimlarni yakka holda emas, balki jamiyat a'zolari bilan birga yashab olish mumkin. Chunki, ilmlar insoniyat jamoasining mahsulidir. Yakka kishi o'zi uchun kerakli bilimlarni yarata olmaydi. Kishi tabiati bilmagan va bila olmagani narsasini bilishga o'chdir.

Beruniy ilm olish yo'li bilan dunyoni bilishning turli bosqichlarini ko'rsatadi:

1. To'liq bilim olishda narsalarning chegaralari ma'lum bo'ladi.
2. Narsalarning bo'laklarini umumlashtiruvchi chegaralarigacha ma'lum bo'ladi, lekin bunda ham tafsilotdan holi bo'lmaydi.
3. O'sha tafsilotlar atroflicha biluvchi va bilinuvchi sifatida birlashadi, lekin bu holat zamon ichida bo'lib turadi.
4. Atroflicha bilish holati zamon ichida bo'lmaydi, endilikda narsalarni, voqealarni bilishda zarur vosita bo'lgan ism sifatlarga, laqablarga ehtiyoj qolmaydi.

Beruniy tomonidan ilgari surilgan fikrlarda bilimlilik orqali nodonlikdan xalos etish masalalari bayon qilingan. O'quvchini o'qitish muomalali, rostgo'y, savodxon, shogirdlariga prinsipial, yumshoq muomalali bo'lishi kerak. Muallim o'quvchini doimo to'g'ri yo'lga boshlashi, sezgir va talabchan bo'lishi lozimligini uqtiradi.

Beruniy muallim shogirdlariga yumshoq muomala qilishi, ularga to'g'ri yo'l ko'rsatishi, yaxshi yo'lga yo'llashi, niyatini to'g'ri qilishi, o'zini katta olmay, ochiq ko'ngil bo'lishi haqida ta'lim bergan.

Beruniy o'qitish muallimning o'qib o'rganishi, takrorlashi bilan bevosita bog'liq ekanligini alohida uqtirgan. Shuningdek, kitob o'qishning usul va metodlariga alohida e'tibor beradi. Kitoblarni shunchaki emas, balki fikrlarni kichik bo'limlarga bo'lib o'qish, hamma o'qilgan joylarni umumlashtirib, qayta o'qish haqida ham ibratli materiallarni bayon etadi.

Beruniy o'qitishda faqat induktiv yo'l bilangina emas, balki deduktiv yo'l bilan ham ish tutmoq lozimligini ta'kidlaydi. Bunda olim har qaysi metodni joyida qo'llamoq zarurligini yaxshi bilgani ko'rinib turibdi. Bunday o'qish tafakkurni o'stirib, bilishning sifatini yaxshilaydi, aqliy bilimni boyitadi.

Beruniy dastlab o'quvchining ongli o'qishi, matnning hajmi kichik, mazmuni sodda, keyinchalik esa hajmi katta, mazmuni murakkabroq bo'lgan matnlarni o'qishga kirishishi o'qish jarayonida taqqoslash- qiyoslashga e'tibor berish o'quvchilarning ongli bilimiga asos solishini eslatib o'tgan.

Olim o'qilganlarning barchasini qaytarib o'qish deganda, asosan xato qilmay, so'zlarni buzmay, ortiqcha tovush ishlatmay, bo'g'inlarni tushirib qoldirmay, so'z urg'usini o'z o'rnida qo'llab, to'g'ri o'qishni ta'kidlaydi. O'qishning tez, to'g'ri va ifodali bo'lishi, o'qish davomida bolaning o'z-o'zini kuzatib borishi, xatosiz tez va to'g'ri o'qishiga yordam beradi.

Beruniy bilimlar ustozlar tomonidan o'rgatiladi deb biladi. U nazariy bilimlarni o'quvchiga singdirish usullari haqida to'xtalib, muallim o'z ishiga asosan qiziqarli suhbat usuli bilan yondashib, shogirdning fanga, kasbga o'rganilayotgan ilmga havasini uyg'ota olishini, ta'limning asosiy vazifalaridan biri deb bildi.

Buning uchun ba'zan muallim o'z shogirdlarini majbur qilishi mumkin deb bildi.

Ibn Sino bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- bilim berishda bolalarning mayl, qiziqish va qobiliyatini hisobga olish;

– o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Talabaga bilim berish o'qituvchining mas'uliyatli burchidir. Shunga ko'ra, Ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritir ekan, shunday yo'l yo'riqlar beradi. Bular quyidagilardan iborat:

- bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy bo'lish;
- berilayotgan bilimning talabalar qanday o'zlash- tirib olayotganligiga e'tibor berish;
- ta'limda turli metod va shakllardan foydalanish;

- talabning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyatini va shaxsiy xususiyatlarini bilish;
- fanga qiziqтира olishi;
- berilayotgan bilimlarni eng muhimini ajratib bera olishi;
- bilimlarni talabalarga tushunarli qilib, uning yoshi aqliy darajasiga mos ravishda berishi;
- har bir soʻzning bolalar hissiyatini uygʻonish darajasida boʻlishga erishish zarur, deydi olim.

Ibn Sino taʼkidlashicha bilishda qaysi metodlardan foydalanmasin, u ogʻzaki ifodali bilimlarni tushuntirishmi, turli koʻrinishlardagi suhbatmi, tajribalarni, baribir talabada haqiqiy bilim hosil qilish, mustaqil qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirishni asosiy maqsad deb bilgan.

Davoniy fikriga koʻra bola tarbiyasining keyingi davri maktabda boshlanadi. Muallim aqli bola tarbiyasidan yaxshi xabardor boʻlgan yuksak fazilat egasi boʻlishi lozim. Olim talaba bilan muallim oʻrtasidagi munosabatga alohida toʻxtaladi. Agar ota uning organizmini jismoniy jihatdan tarbiyalashga sababchi boʻlsa, muallim uning maʼnaviy tarbiyasi kamolotga yetishiga sababchidir. Haqiqatni olganda, uning fikricha muallim maʼnaviy padar hisoblanadi. Agar kishining ruhi oʻz badaniga qanchalik yaqin boʻlsa, muallim ham tarbiya borasida shunchalik ota-onaga yaqin turadi.

Davoniy bolalarning kasb-hunar egallashi toʻgʻrisida ham eʼtiborga sazovor fikrlar bildirganlar. Muallim talabalarning qobiliyatini qaysi kasb bilan qiziqishini juda yaxshi bilishi lozim. Agar bola maʼlum bir kasb hunar yoki bilim bilan shugʻullansa, uni har tomonlama qoʻllab-quvvatlash va bilim yoki kasbni egallash uchun kerakli shart-sharoitni yaratib berish lozim, har bir kishining - deb yozadi Davoniy, hamma kasbni egallashga qobiliyati boʻlmaydi, balki muayyan odamning biror kasbga qobiliyati boʻladi.

Yuqoridagi fikrlardan koʻrinib turibdiki, fan asoslarini egallashda oʻqitish usullarining ahamiyati beqiyosdir va oʻquvchi shaxsida nazariy va amaliy bilimlarni shakllanishiga metodik vosita boʻlib xizmat qiladi.

OʻZBEKISTON PSIXOLOGLARI TADQIQOTLARIDA OʻQITISH MUAMMOLARI

Taʼlim tizimini tubdan tashkil qilish oʻquv faoliyatini takomillashtirish, oʻquvchi shaxsini psixologik jihatdan rivojlantirish hozirgi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Bu borada Oʻzbekiston psixologlaridan M.G.Davletshin, B.R.Qodirov, E.Gʻoziyev,

R.I.Sunnatova, S.Jalilova, F.Haydarov, Z.T.Nishonovalar tomonidan bu borada tadqiqot ishlari olib oʻrilib taʼlim muassasalarida oʻqitish, tarbiya berish masalalari atroflicha yoritib berilgan.

M.G.Davletshin oʻz tadqiqotlarida talabalarning oʻqish faoliyatidagi koʻnikma, malakalarini hosil boʻlishi va psixik qobiliyatlarni rivojlantirish masalalarini ilgari surdi. Shuningdek, uning shogirdlari tomonidan tadqiqot muammosini ilmiy dalillar asosida asoslab berganlar.

Jumladan, M.G.Davletshin, S.X.Jalilovalar tomonidan hozirgi zamon taʼlimining asosiy yoʻnalishlari sifatida quyidagilar belgilangan:

a) taʼlimning har bir darajasini uzluksiz taʼlim tizimining tarkibiy qismi sifatida anglash. Bu yoʻnalish maktab bilan oliy oʻquv yurti oʻrtasidagi aloqa muammolarinigina emas, balki talabalarning kasbiy tayyorligini oshirish vazifasini hisobga olgan holda oliy oʻquv yurti bilan mutaxassisning ishlab chiqarish faoliyati oʻrtasidagi aloqani ham koʻzda tutadi;

b) «Taʼlimni industrialashtirish» yaʼni kompyuterlashtirish va texnologiyalashtirish asosida hozirgi zamon jamiyatining aqlli faoliyatini kuchaytirish;

d) taʼlimning hozirgi vaqtgacha ustunlik qilgan axborot beruvchilik shakllaridan faol oʻqitish metodlari va shakllariga oʻtish. Bu yoʻnalish «Xotira maktabi»dan «tushunish maktabi», «tafakkur maktabi»ga oʻtishdan iborat;

e) oʻquv tarbiyaviy jarayonni tashkil qilish va boshqarishning qatʼiy belgilangan nazorat usullaridan rivojlantiruvchi, taʼllashiruvchi, takomillashtiruvchi usullar va oʻyin usullariga oʻtish. Bu esa taʼlim oluvchilarning tashkiliy-ijodiy, mustaqil faoliyatini qoʻllab-quvvatlash va uni rivojlantirishni taqozo etadi.

f) taʼlim oluvchi va muallim oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirini tashkil etish, taʼlim oluvchilarning birgalikdagi jamoa faolligi sifatida tashkil qilish zaruriyati qayd qilinadi. Bunda asosiy urugʻ, oʻqituvchining bilim berish faoliyatidan talabaning bilim olish faoliyatiga oʻtkaziladi.

Psixolog E.Gʻoziyev tomonidan ham oʻquvchilar oʻquv faoliyatlari xususiyatlari talabalar oʻqish jarayonlari va undagi qiyinchiliklar masalalari tadqiq qilingan. Uning «Oʻquv faoliyatini boshqarishi» nomli oʻquv qoʻllanmasida oʻquv jarayonini boshqarish, bu borada xorij tadqiqotlari oʻquvchi shaxsi va aqliy taraqqiyot, intellekt muammolari tahlil qilingan. Shuningdek, olim tomonidan tafakkur muammosi keng doirada talqin qilinib, yoshga xos tafakkur jarayonlarini rivojlanish koʻrsatkichlari tadqiqot natijalari asosida yoritib berilgan.

Maʼlumki talabalarning yetakchi faoliyati oʻqish hisoblanadi. Oʻquv faoliyati jarayonida mutaxassislarni tayyorlashning asosiy

maqsadlariga erishiladi. O'qish faoliyati talabning psixik jarayonlarini xususiyatlari rivojlanishiga kasbiy muhim bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni egallashga ta'sir ko'rsatadi. Agar o'qish ijodga aylansa, talabalarning hissiy sohasiga ijobiy ta'sir qiladi, diqqat va xotirasini rivojlantiradi, qoniqish hissini yuzaga keltiradi, faoliyatga nisbatan qiziqishi ortadi.

A.A.Abdurazzoqov va E.P.Nazirovlarning o'tkazgan tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha birinchi va ikkinchi kurslarda auditoriyada beriladigan vazifalarga qiziqish kuchli bo'ladi. Yuqori kurslarda esa auditoriyadan tashqari vazifalarga va mutaxassislikka bog'liq fanlarni chuqur o'rganishga qiziqish kuchayadi. Shuning uchun talabalarning o'quv faoliyatini rivojlantirishda ularning bu xususiyatlarini e'tiborga olish maqsadga muvofiq.

Talabalarning o'quv faoliyatini o'rgangan E.G'oziyev rahbarligida uning shogirdlari tomonidan zo'r qiziqish bilan o'rganildi. Jumladan, A.X.Ruxiyeva «Talabalar o'quv faoliyatida o'z-o'zini boshqarishning psixologik xususiyatlari» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida umumlashgan o'quv faoliyatining usullari sistemasi orqali o'quv faoliyatini boshqarish deganda maqsadga yo'naltirilgan, rejalashtirilgan, nazorat qilinadigan sistemalashtiriladigan, tashkil qilinadigan mustaqil bilim olishga qodir bo'lgan faoliyatni tushuniladi. Tadqiqotda o'z-o'zini boshqarishning barcha komponentlarining tarkibiy qismlari xususiyatlarga egaligi professional qiziqishini takomillashtirish va faoliyatni amalga oshirishda uchraydigan to'siqlarni yengish orqali talaba o'quv faoliyati subyektiga aylanishi isbotlangan.

R.I.Sunnatova ilmiy izlanishlarida shaxsda o'z-o'zini boshqarish va tafakkur operatsiyalari tadqiq qilinish, bu borada tadqiqot ishlari olib borildi. Olim tomonidan ta'lim muassasalarida o'qitish ishlarini tashkil qilish va uni shaxs rivojlanishiga ta'sir masalalari yetarlicha yoritib berildi. Shuningdek, olti yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorligi, moslashish xususiyatlari, psixik rivojlanish masalalari atroflicha tahlil qilingan.

Z.T.Nishonova tadqiqotlarida aynan o'smirlik davri o'quv faoliyatlarini egallash masalalari yoritilib, muallif bu borada tafakkur sifatlarini rivojlanishi, bilimlar egallashning asosi ekanligini tadqiqot natijalari asosida ko'rsatib o'tadi.

F.I.Haydarov tomonidan o'rganilgan muammo o'quv faoliyati motivlari masalasiga bag'ishlangan bo'lib bu borada qishloq va shahar maktablari o'quvchilarining o'qish motivlarini rivojlanishi bo'yicha tadqiqot ishini olib bordi. Tadqiqot natijalaridan shuni ko'rish mumkin-ki, o'smirlik davrida o'qish motivlarini namoyon bo'lish xususiyatlari ya'ni bilish, ijtimoiy, tashqi, ichki motivlari yoritiladi. Shuningdek, ularning o'zaro farqlar bo'yicha dinamikasi ko'rsatiladi.

Ma'lumki, shaxsda o'qishga nisbatan ijobiy xususiyat bilimga qiziqish, intiluvchanlikni yuzaga chiqishi ichki turtki sabablar ya'ni motivlarga bog'liqligi asoslab berilgan.

S.X.Jalilovanning «Pedagogika instituti talabalarida shaxsiy sifatlar shakllanishining psixologik xususiyatlari» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida talabalarda shaxsiy sifatlar shakllanishining dinamikasini aniqlashga uringan. Pedagogika institutlaridagi ta'lim jarayonida talabalarni sistemali o'rganish shuni ko'rsatadiki, «retrospektiv», «real», «ideal» va «refleksiv» - «men»ni bir-biri bilan taqqoslash talabalarning shaxsiy-ehtiyoj sohasiga hamda ularning shaxsiy professionallashuv jarayoniga ta'sir qiladi. Tadqiqotlardan olingan ma'lumotlar asosida pedagogika institutlarining talabalarini psixologik-pedagogik tayyorlashni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan bo'lib, bu tavsiyalar milliy psixologiya va pedagogikaning eng yaxshi an'analari hisobga olgan holda tuzilgan.

Muallifning ta'kidlashicha, pedagogika oliy o'quv yurtida bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik-psixologik jihatdan tayyorlash, takomillashtirish talabalardagi o'z kasbiga bo'lgan psixologik qarashni qayta qurish hamda «ideal o'qituvchi» bo'lajak o'qituvchi shaxsini rivojlantirishning asosiy vositasi ekanligi sababli talabalarning uzluksiz amaliyotda qatnashish jarayonini sifat va miqdor jihatdan kuchaytirish lozim. S.X.Jalilovanning fikricha, talabalarni psixologik-pedagogik tomondan tayyorlashda mashg'ulotlarning usul va usuli avvalambor, talabalarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga, ularning o'zlariga, atrof-dagilarga, jamiyatga bo'lgan subyektiv munosabatlarini psixologik jihatdan qayta qurishlariga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, o'qish, o'qitish masalasiga e'tiborning ortishi bu boradagi keng doiradagi tadqiqot ishlari olib borilishiga turtki bo'ladi. O'quv faoliyati masalasining mohiyat mazmuni o'rganilgan bo'lsada, yosh olimlarimiz tomonidan uning o'rganilmagan jabhalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

O'QITUVCHI KASBining PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

O'qituvchilik inson jamiyati tarixi boshlangandan e'tiboran davom etib, shu bilan birga hamma vaqt jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tiborga loyiq e'zozlab kelingan kasbdir.

«O'qituvchi-deydi Al Forobiy - aql-farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur». U o'z fikrini davom ettirib, «O'qituvchi va rahbarning vazifasi dono davlat rahbari vazifasiga o'xshaydi, shu sababli o'qituvchi eshitgan va ko'rganlarining barchasini eslab qolishi, aql-farosatga, chiroyli

nutqqa ega bo'lishi o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq, ifodalab berishni bilmog'i lozim. Shu bilan birga o'z ornomusini qadrlashi, adolatli bo'lishi lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega bo'ladi va baxt cho'qqisiga erishadi» deb ta'kidlaydi.

Qomusiy olim Abu Ali ibn Sino fikricha, «O'qituvchi matonatli, sof vijdonli, rostgo'y va bolani tarbiyalash metodlarini, axloq-qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. O'qituvchi o'quvchining butun ichki va tashqi dunyosini o'rganib uning aql qatlamlariga kira olmog'i lozim».

Nosiriddin Tusiy o'zining «O'qituvchilarni tarbiyalash to'g'risida» asarida shunday deydi: «O'qituvchi munozaralarini olib borishda isbot qilishni bilishi, o'z fikrlarining to'g'riligiga ishonishi, nutqi esa mutlaqo toza, jumalari mantiqiy ifodalanadigan bo'lishi lozim. O'qituvchi nutqi hech qachon va hech qaerda zaharxandalik, qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'qituvchining o'zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin».

Yusuf Xos Hojib Qoshg'ariy «Men a'zolar kasalligini davolashdan oldin odamlarning ruhiyatini davolashni zarur deb topdim. Bunga men o'qituvchilik yo'li bilan erishaman, bunga mening ishonchim komil. Chunki a'zolar kasalligi bilan yuzlarcha, minglarcha odamlar halok bo'lsalar, nodonlik bilimsizlik tufayli o'n ming va yuz minglarcha odamlar halok bo'ladilar....»

Jomiy bola dunyoqarashining kamol topishida maktab va muallimning roliga katta baho beradi. Uning fikriga qaraganda, muallim aqlli, adolatli, o'zida barcha yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan odam, hech vaqt bolalarga bilim bera olmaydi, degan fikrni bildiradi.

Ulug' shoirimiz Alisher Navoiy ham o'qituvchi mehnatini xolisona baholab «Agar shogird podsholikka erishsa ham unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi». «Haq yo'lida kim senga bir harf o'rgatmish ranj ila, aylamak bo'lmas ado oning haqqin yuz ganj ila» kabi satrlarni bitgan.

Allomalarimiz tomonidan bildirilgan qimmatli fikrlari hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Shuningdek, ta'lim jarayonida o'qituvchi shaxsi, uning kasbiy xususiyatlari borasidagi fikrlar atroflicha bayon qilingan.

O'qituvchining o'rni va uning vazifalari o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratilishining naqadar muhim ahamiyatga egaligi bilan belgilanadi. Zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy psixolog bo'lmasligi mumkin emas. Shuning uchun ham u o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yo'lga solish, bolalar

jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir.

O'qituvchi pedagogik jamoa a'zosi sifatida pedagogik faoliyatni uyushtirishda bevosita ishtirok etib, turli fan o'qituvchilari va sinf rahbarlarining metodik birlashmalarida ishlaydi, topshiriqlarni bajaradi. Har bir o'qituvchi o'quvchilarning ota-onalari va jamoatchilik oldida ma'ruzalar o'qib, suhbatlar olib borar ekan, demak, u pedagogik bilimlar targ'ibotchisi hamdir. Vazifalarning shu qadar ko'pligi uchun ham jamiyatning o'qituvchilar oldiga qo'yadigan talablari xilma-xildir.

Ma'lumki pedagogik faoliyat — kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir.

Jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablardan eng muhimi o'qituvchi shaxsi va uning kasbi bilan bog'liq xislatlarga qaratilgan.

O'qituvchining eng muhim shaxsiy xislatlari quyidagilardir:

— ijtimoiy javobgarlikni yuksak darajada his etish;

— oliyjanoblighi, aql-farosati, ma'naviy pok va ma'rifat bo'yicha yuksak maqsadlarga mos kelishi, bunday xislatlarni jamiyat xohishi bo'yicha bolalarga singdirib berishi;

— o'zini qo'lga ola bilishi, sabr-toqatli, matoratligidir.

Jamiyatning o'qituvchilik kasbiga qo'yadigan asosiy talablari quyidagichadir:

— shaxsni ma'naviy-ma'rifiy tomondan tarbiyalashning milliy uyg'onish mafkurasining hamda umuminsoniy boyliklarining mohiyatini bilishi, bolalarni mustaqillik g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashni bilishi, o'z vatani, tabiatiga va oilasiga bo'lgan muhabbati;

— keng bilim saviyasiga ega bo'lish, barcha sohalariga doir bilimlar bilan qurollanishi;

— yosh pedagogik psixologik, ijtimoiy psixologiya va pedagogika yosh fiziologiyasi hamda maktab gigienasidan chuqur bilimlarga ega bo'lishi;

— o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustahkam bilimga ega bo'lib, o'z kasbi sohasida jahon fanida erishilgan yutuq va kamchiliklardan xabardor bo'lishi;

— ta'lim va tarbiya metodikasini egallashi;

— o'z ishiga iqtisodiy yondashishi;

— bolalarni bilishi, uning ichki dunyosini tushuna olishi;

— pedagogik texnikani (mantiq, nutq; ta'limning ifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lishi;

— o'qituvchining o'z bilim va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi.

Ko'pchilik psixologlar shu bilan birga o'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda zamonaviy o'qituvchilar uchun zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rus psixologlaridan N.V. Kuzmina, V.Slastenin, F.N.Gonobolin o'zbek psixologlaridan R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A.Jabborov, M.Qoplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o'qituvchilik kasbining turli jihatlarini atroflicha keng batafsil ko'rsatib berish imkoniyatini yaratadi. Bevosita o'qituvchi shaxsiga taalluqli bo'lgan professiogramma asosiy e'tibor qaratilgan. Professiogramma – ma'lum tizimga keltirilgan, mehnatni psixologik tomondan o'rganishga va undan kelgusi amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan qisqa va har tomonlama batafsil ko'rsatib berilgan hujjat. Professiogramma psixologik jihatidan ishlab chiqarilgan faoliyatni tavsifnomasining kelgusi amaliy ishlar uchun zarur bo'lgan barcha tomonlarini o'z ichiga olishi kerak.

M.G.Davletshin rahbarligida psixologik tadqiqot ishlarini olib borgan M.Abdullajonova, E.Gladkova, A.Mashkurov, T.Hamroqulov, E.Xidirov va boshqalarning ilmiy izlanishlari o'zbek tili va adabiyoti, o'zbek maktablarida rus tili va adabiyoti, matematika, jismoniy tarbiya o'qituvchilari va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining taxminiy modelini (namunasini) aniqlab olish imkoniyatini berdi.

Har bir mutaxassislik bo'yicha o'qituvchining ixtisoslashgan tavsifnomasini nazarda tutgan professiogrammasi tuziladi, Jumladan, maktabning o'qituvchi-murabbiysi professiogrammasini misol qilib keltiramiz. Professiogrammada muhim xislatlar borgan sari bir muncha ortib borishini hisobga olgan holda o'qituvchining quyidagi xislatlarini ko'rsatib o'tish lozim:

1. O'qituvchining shaxsiy xislatlari:

- bolalarni yaxshi ko'rish, ularni sevish;
- amaliy psixologik aql-farosatlilik;
- mehnatsevarlik;
- jamoat ishlarida faollik;
- mehribonlik;
- kamtarinlik;
- odamiylik, dilkashlik;
- uddaburonlik. mustahkam xarakterga ega bo'lish;
- o'z bilimini oshirishga intilish.

2. Kasbga xos bilimi:

- ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyati bilan uning maqsad va vazifalarini tushunishi;

– psixologiya asoslarini, ayniqsa, yosh psixologiyasi pedagogik psixologiya asoslarini bilishi;

– etnopsixologik bilimlarni egallash;

– hozirgi zamon pedagogikasi asoslarini bilish;

– hozirgi zamon pedagogikasining metodologik asoslarini egallaganligi;

– maktab yoshidagi bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini tushunishi;

– o‘z fanini o‘qitish metodikasini bilishi;

– o‘quvchilarga tarbiyaviy ta’sir etishning samaradorligini bilishi;

– ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmunini bilishi.

3. O‘z kasbiga xos xislatlari:

– milliy qayta qurish mafkurasi bilan mustaqil davlat mafkurasini tushunishi;

– zamonaviy maktabda olib boriladigan o‘quv tarbiya jarayonida umuminsoniy boyliklar, milliy an’analar va urf-odatlarining ahamiyatini tushunishi;

– o‘qituvchining kuzatuvchanligi;

– o‘z diqqat e’tiborini taqsimlay olishi;

– pedagogik fantaziyalar (xayol)ning rivojlanishi;

– o‘ziga tanqidiy munosabatda bo‘lishi;

– o‘zini qo‘lga ola bilishi, o‘zini tuta olishi;

– pedagogik takt;

– nutqning emotsional ifodalanishi.

4. Shaxsiy pedagogik uddaburonligi:

– dars mashg‘ulotlari uchun zarur materiallarni tanlay bilishi;

– o‘quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi;

– ta’lim va tarbiya jarayonida o‘quvchilarning taraqqiy etib borishini istiqbolli ravishda boshqara olishi;

– pedagogik vazifalarni shakllantirish va tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishni bilishi;

– bolalar jamoasiga rahbarlik qilishda o‘z faoliyatini rejalashtirishni bilishi;

– o‘z maqsadlarini rejalashtira olishi;

– o‘zining ta’lim tarbiyaviy ishlariga tayyorlanish tizimini rejalashtira olishi.

5. Tashkilotchilik malakalari:

– bolalar jamoasini uyushtira bilishi;

– turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshqara olishi;

– bolalarni nimalardir bilan qiziqtirib, ularni faollashtira olishi;

– amaliy masalalarni hal etishda oʻzini bilim va tajribalarini ustalik bilan tez qoʻllay olishi.

6. Kommunikativ malakalari:

- bolalarni oʻziga jalb etishni bilishi;
- bolalar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik munosabatlarni tiklashni bilishi;
- bolalarni jamoalararo va jamoa ichidagi oʻzaro munosabatlarini tartibga solishni bilishi;
- bolalar va ota-onalar bilan tashqaridan aloqa bogʻlashni bilishi.

7. Gnostik malakalari:

- bolalarning asab psixik taraqqiyot darajasini aniqlay bilishi;
- oʻzining tajribasi va pedagogik faoliyat natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi;
- boshqa oʻqituvchilarning tajribalarini oʻrganib, undan (nazariy va amaliy tomondan) toʻgʻri xulosa chiqara olishi;
- psixologik va pedagogik adabiyotlardan foydalanishni bilishi;
- oʻquvchilarni toʻgʻri tushunib, ularning xulq-atvori sabablarini tushuntirishni bilishi.

8. Insoniy xislatlari:

- pedagogik mahoratini takomillashtirishga intilishi;
- oʻquvchilarni tarbiyalash dasturini ishlab chiqish va uni amalga oshirish qobiliyati;
- oʻzini, oʻquvchi oʻrniga qoʻyib boʻlib oʻtgan hodisalarga uning nazari bilan qaray olishi;
- avvalgi voqealar hodisalar va tarbiyalanuvchi shaxsiga yan-gicha qaray olishi;
- oʻzining oʻquvchiga pedagogik taʼsiri natijalarini oldindan koʻra bilishga intilishi.

Shunday qilib, koʻrsatib oʻtilgan modelning asosiy tuzilishi tariqasida quyidagilar keltiriladi:

- shaxsning jamoatchiligi va kasbiy yoʻnalishi;
- pedagogik mahorat va qobiliyati;
- xarakterning psixologik xususiyatlari;
- bilish faoliyati;
- oʻqituvchi shaxsining bolalarni kasbga tayyorlash ishlari darajasidagi umumiy taraqqiyoti.

Professogramma yoshlarga oʻzlarining kelgusida oʻqituvchilik kasbini toʻgʻri va ongli ravishda tanlab olishlariga yordam beradi.

Pedagoglik kasbi maʼlumki har kimning ham qoʻlidan kelavermaydi. Pedagogik faoliyatdagi yutuqlarga faqat shu kasbga

qiziqqan, shu faollik bilan shug'ullanishga moyil oqibat natijasida esa pedagogik qobiliyatga ega bo'lgan kishilargina erisha oladi.

Qobiliyat — bu kishining biror faoliyatga yaroqliligi va shu faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishdir.

Pedagogik qobiliyat — bu qobiliyat turlaridan biri bo'lib, kishining pedagogik faoliyatga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olishini aniqlab beradi.

Uzoq yillar olib borilgan tadqiqotlar, pedagogik qobiliyatlar murakkab va ko'p qirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib beradi. Ana shu tadqiqot ma'lumotlaridan foydalanib, pedagogik qobiliyat tuzilishida muhim o'rin egallaydigan qator komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Didaktik qobiliyatlar — bu bolalarga o'quv materialini aniq va ravshan tushuntirib, oson qilib yetkazib berish, bolalarda fanga qiziqish uyg'otib, ularda mustaqil faol fikrlashni uyg'ota oladigan qobiliyatdir. Didaktik qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi zarurat tug'ilganda qiyin o'quv materialini osonroq, murakkabrog'ini soddaroq tushunishi qiyin bo'lganini tushunarliroq qilib o'quvchilarga moslashtirib bera oladi.

Akademik qobiliyatlar — matematika, fizi^{ka}, biologiya, ona tili, adabiyot, tarix va boshqa shu kabi fanlar sohasiga xos qobiliyatlardir. Qobiliyatli o'qituvchi o'z fanini faqat kurs hajmidagina emas, balki atroflicha keng, chuqur bilib bu sohada erishilgan yutuqlar va kashfiyotlarni doimiy ravishda kuzatib borib, o'quv materialini mutlaqo erkin egallab unga katta qiziqish bilan qaraydi hamda ozgina bo'lsada tadqiqot ishlarini olib boradi.

Ko'pchilik tajribali pedagoglarning aytishlaricha, o'qituvchi o'z fani bo'yicha bunday yuksak bilim saviyasiga erishishi boshqalarni qoyil qilib hayratda qoldirishi, o'quvchilarda katta qiziqish uyg'ota olishi uchun yuksak madaniyatli har tomonlama keng bilimdon bo'lishi lozim.

Perseptiv qobiliyatlar — bu o'quvchining tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira bilish, psixologik kuzatuvchanlik, o'quvchi shaxsini vaqtinchalik, psixik holatlari bilan bog'liq nozik tomonlarini tushuna bilishdan iborat qobiliyatlardir.

Nutq qobiliyati — kishining o'z tuyg'u hislarini nutq yordamida shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan qilib ifodalab berish qobiliyatidir.

Tashkilotchilik qobiliyati — bu birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtira bilish, unda jamoani jipslashtira olish va ikkinchidan, o'zining shaxsiy ishini to'g'ri tashkil qila olish qobiliyatidir.

Avtoritar qobiliyat — o'qituvchining rostgo'ylik, irodaviy uddaburonligi, o'zini tuta bilishi, farosatligi, talabchanligi kabi irodaviy xislatlari hamda qator shaxsiy xislatlarga shu bilan birga o'quvchilarning tarbiyasida javobgarlikni his etish uning e'tiqodi, o'quvchilarga ma'naviy va ma'rifiy e'tiqodni singdira olishga ishonch kabi xislatlarga ham bog'liqdir.

Kommunikativlik qobiliyati — bu bolalar bilan muloqotda bo'lishga o'quvchilarga yondashish uchun to'g'ri yo'l topa bilishga ular bilan pedagogik nuqtayi nazardan maqsadga muvofiq o'zaro aloqa bog'lashga pedagogik taktning mavjudligiga qaratilgan qobiliyatdir.

Pedagogik takt psixologiyasini o'rganishida psixolog I.V.Straxov buni katta hissa qo'shgan. Uning fikricha, bunda muhimi — o'quvchilarga ta'sir etishning eng qulay usullarini topa bilish tarbiyaviy ta'sirni qo'llashda maqsadga muvofiq pedagogik choralarga e'tibor berish, aniq pedagogik vazifalarni hisobga olgan holda, o'quvchi shaxsining psixologik xususiyatlari va imkoniyatlari hamda mazkur pedagogik holatlarini hisobga olish zarurdir.

Pedagogik xayol — bu kishining o'quvchilar shaxsini tarbiyaviy tomondan loyihalashtirganda o'z ish harakatlarining natijasini oldindan ko'ra bilishda namoyon bo'ladigan maxsus qobiliyatdir.

Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati — bu qobiliyat bir vaqtning o'zida diqqatni bir qancha faoliyatga qarata olishda namoyon bo'lib, o'qituvchi ishida g'oyat muhim ahamiyatga egadir.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan qobiliyatlardan tashqari o'qituvchi inson shaxsining maqsad sari intilishi uddaburonlik, mehnatsevarlik, kamtarlik kabi qator insoniy xislatlarga ega bo'lishi lozimdir.

TALABALAR O'QUV FAOLIYATI PSIXOLOGIYASI

Ta'lim psixologiyasi shaxsning bilimlarni egallash, mustahkamlash uslublaridan iborat faoliyat jarayonini qamrab oluvchi qator savollarning tuzilishini o'rganadi, shuningdek, ularning natijasida o'qinuvchi individual tajriba, bilim, malaka va ko'nikmalari shakllanadi. Inson dunyo bilan hamkorlikdan nimadir yangi narsa o'rganish va o'z ehtiyojlarini qondirish uslublarini takomillashtirib borganligi sababli ham bilim olishga bo'lgan intilish insonning butun umri davomida ta'qib etib boradi, chunki odam har bir amaliy bilimini hayotdan o'rganadi. Boshqacha qilib aytganda, ta'lim olish har bir faoliyatda mavjud bo'lib, u subyektning shakllanish jarayonini o'z ichiga qamrab oladi. Shunday qilib, ta'lim olish yetarli darajada keng tushunchadir, u o'z ichiga nafaqat ta'lim olishning uyushtirilgan

shakllarini, (maktab, kurslar, oliygoh), balki inson tomonidan kundalik hayotda egallanayotgan bilim va malakalarni ham o'z ichiga oladi.

Boshqa faoliyat turlari bo'lmish o'yin va mehnatdan o'zining maxsusligi mohiyati bilan ajralib turuvchi bu faoliyatni psixologik faoliyat sifatida yondashilganda, o'qish faoliyatining uyushgan shakllarini ko'riladi. Uning eng muhim jihati shuki, u istalgan boshqa bir faoliyatga insonni tayyorlaydi va uning asosi bo'lib hisoblanadi.

Psixologlarning bu boradagi izlanishlariga ko'p bo'lgani yo'q (taxminan 50 yillardan boshlangan) va bu sohada hali u darajada sezilarli ishlar qilingan emas. Ammo o'qish faoliyatini tashkil qilish uchun asos yetarli darajada shakllangan va ular o'qitish nazariyasining aniq savol-muammolariga psixologiyaning bir yoqlama yondashishiga yo'l qo'yadi.

O'quv faoliyati nazariyasining asosi nima va u psixologiya o'qitish metodikalarini ishlab chiqishda qanday ahamiyatga ega?

Avvalambor, psixologiyaning qaysi sohasida ishlashdan qat'i nazar, o'qituvchi o'qish faoliyati nazariyalarining asosiy qonun qoidalarini bilishi zarur. Bu bilim egallab olish qoidalari va o'qitish metodikalarini to'g'ri tuzish uchun juda muhim. O'qish faoliyati psixologiyada ilmiy tushuncha sifatida bir yaqqol ifodaga ega emas. Rus pedagogikasi va psixologiyasining «klassik» nazariyalarida — bu «kichik maktab yoshdagi yetakchi faoliyat», «ijtimoiy faollikning asosiy shakli» sifatida e'tirof etiladi.

D.B.Elkonin va V.Davidovning ta'kidlashicha, o'qish faoliyati — bu o'quvchining nazariy bilimlar—o'zlashtirishga qaratilgan va fikrlashning o'sishini ta'minlaydigan faoliyatlaridan biri sifatida ko'rsatiladi. O'qish faoliyati o'quvchining o'zi amalga oshirib o'zini o'zgartirish uchun maxsus tashkil qilingan faoliyat bo'lagidir. O'qish faoliyatining muhim qismi o'quv topshiriq hisoblanadi. Topshiriq yechilish jarayonida, har bir amaliy mashg'ulotdagi kabi, o'quvchi tomonidan o'rganilayotgan obyektida yoki bu haqdagi tasavvurda ma'lum bir o'zgarishlar yuzaga keladi, ammo natijada subyektning o'zi o'zgaradi. O'quv topshirig'i subyektda oldindan berilgan o'zgarish sodir bo'lgandagina yechimi topilgan deb hisoblash mumkin. O'qish faoliyati jarayonida (yosh avlod) o'quvchilar kattalarning tarbiyasiga tayanadi, o'rganadi. Har bir yosh avlod dunyo haqidagi bilimlarni bevosita uni o'rab turgan borliqdan oladi, ammo yoshlar bu bilimlarni o'zi yaratmaydi, balki ularni katta avlodlardan «narsa (buyumlar), maxsus tashkilot va yangi avlodning bu narsalar bilan bog'liq faoliyati orqali» oladi.

Aynan mana shu «buyumlar bilan» maxsus uyushtirilgan faoliyati, insoniyat tajribasi, katta avlodning ana shu buyum — mahsulotni yaratish bo'yicha tajribasining egallashi o'qish faoliyatidir.

O'qish faoliyatining ahamiyati – bu «o'quvchilarni tashqi olam bilan bog'lovchi faoliyati»ning bevosita natijasidir. Bu o'quvchilar faoliyati bo'lib o'qituvchi tomonidan tashkil qilingan va u bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

O'quv faoliyati quyidagi umumiy tuzilishga ega: ehtiyoj – topshiriq-motivlar-harakat-operatsiya.

Ehtiyoj o'quvchining u yoki bu predmetni nazariy o'zlashtirishga qaratilgan o'quv faolligidir. Nazariy bilimlarga aniq bir predmet rivoji va kelib chiqishi haqidagi qonun-qoidalar kiradi. Bularni faqat uyushtirilgan ta'lim-nazariy o'rganish faoliyatida o'zlashtirish mumkin.

O'qish faoliyati tuzilishining muhim elementlaridan biri o'quv topshirig'idir. Uni bajarishda o'quvchilar aniq bir harakat va operatsiyalarni bajaradilar. O'quv faoliyatlari har xil bo'lishi mumkin, ammo asosiy motiv bo'lib (maxsus) o'rganishga qiziqish hisoblanadi. O'qish faoliyatining amalga oshirilishini o'quvchi tomonidan bajarilayotgan, ma'lum bir motiv bilan boshqarilayotgan o'quv faoliyati yoki o'quv topshirig'ini yechishga qaratilgan operatsiya tashkil etadi. Bu faoliyatning maqsadi – nazariy bilimni egallashdir.

Xullas, o'quv topshiriqlarini yechish va o'quv faoliyatini maxsus tarkib topishi, uning tuzilish xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. O'quv topshirig'ining mohiyati nimada? Psixologlar o'quv topshirig'ining qat'iy farqlanishi xilma-xilligi va hayot davomida yuzaga keladigan amaliy mashg'ulotlarning turli-tumanligi haqida ko'p yozishgan. Agar har bir amaliy mashg'ulot yechilishi alohida fanlarning o'zgarishiga olib kelsa va bu maqsad bo'lsa, unda o'quv topshirig'ini yechishdan maqsad predmetni o'zlashtirish emas, balki bu o'zgarishlarni kiritish orqali uslublarini o'zlashtirishdir. Masalan, texnik televizor buzilganida tuzatsa, politexnika instituti talabasi bu ishni amaliy mashg'ulotda bajarar ekan, u nafaqat buni tuzata oladi, balki uni bartaraf etish usullarini ham o'rganib oladi. Natijada, ish bilan birga o'qish faoliyatida subyekt sifatida yangilik oladi va o'zgaradi. Ammo teleapparatura sozlovchisi bo'lish uchun birgina buning o'zi kifoya emas, u har tomonlama mutaxassis bo'lish uchun bu ishni yana bir necha bor takrorlashi zarur va aynan o'qish faoliyatining vazifasi shundaki, o'quvchi topshiriqning qandaydir bir-biriga o'xshash javobini emas, balki, har qanday turli bosqichdagi topshiriqlardan prinsipial javobini topa olishni bilishdir. O'qituvchi esa, o'quvchi oldiga shunday topshiriq qo'yishi kerakki, u turli umumiy va aniq vaziyatlarda o'quvchini muammoni umumiy yechimini topishga yo'naltirishi kerak.

Maktab va oliygoh talabalari amaliyotda nazariy bilimlarni tajriba asosida o'rganib borishadi. Jumladan, matematik masala misolida xususiy masalaning aniq bir yechimidan, o'quv topshirig'ini umumiy yechim yo'li bilan ishlashni ko'rishimiz mumkin.

Talabalar tomonidan psixologiyani o'rganilayotganda o'qituvchi ularga inson faoliyati bilan bog'liq bir qator topshiriqlarni tuzishi va ularga berishi mumkin. Uning barcha savoli bir xil, ya'ni «Bu faoliyat bo'lib hisoblanadimi?». Buning natijasida talabalar faoliyat tushunchasini o'zlashtirib olishlari lozim. Biz bilamizki, o'quv fanlar tizimida, haqiqatan ham bilimni o'zlashtirish uchun o'quv jarayonini o'quv topshiriqlarini yechish tizimiga aylanishi lozim. Boshqacha qilib aytganda o'quv topshirig'ini yechish epizodik emas, balki o'qish faoliyatida egallangan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llab, o'rganishi, o'qituvchi tomonidan berilayotgan tayyor bilimlarni kitoblardan olishi emas, balki o'quvchining o'zi faol faoliyat yuritishi lozim.

O'quvchi tomonidan o'quv topshirig'ini yechilish jarayonining o'zi — bu o'quv faoliyati deyiladi. Bu jarayonning tarkibiy qismi bo'lib, a) o'qituvchi tomonidan o'quvchi oldiga o'quv topshirig'ining qo'yilishi; b) o'quvchi tomonidan topshiriq yechimini qabul qilinishi; d) o'tilayotgan fani bilan bog'liqlikni izlash maqsadida o'quvchi tomonidan o'quv topshirig'ining qayta ko'rib chiqilishi; e) ajratilgan munosabatni modellashtirish; f) bu munosabatni «sof holda» o'rganish uchun modelni o'zgartirish; g) umumiy usul bilan yechiladigan topshiriqlar tizimining qurilishi; h) avval bajarilgan harakatning nazorat qilinishi va keyingi harakatga o'tishi; i) baholash (o'z-o'ziga baho berish) hamma harakatlarning yaxshi bajarilish uslubini o'quv topshirig'i yechilishining umumiy uslubini o'zlashtirish va boshqalar.

Barcha yuqoridagi elementlarning ketma-ketligi o'quv topshirig'ining bajarilishida talabaning o'qish faoliyatini tashkil etadi.

Ekspirimental va nazariy tekshirishlar o'tkazilgan maktablarda o'qish faoliyatining asosiy nazariy muammolarini ishlab chiqqan jamoat psixologlari nazariyasi faoliyat va psixikaning birlik prinsipidan samarali foydalanganlar. Ammo umumiy nazariyani o'qitish mumkin, qo'llanilishi ma'lum oldini olish choralari nafaqat maktab ta'limining, balki o'qitishning boshqa turlariga kattalar (talabalar) tajribasi asosida qurilgan.

«O'qish faoliyati» tushunchasining paydo bo'lganligiga ko'p bo'lgani yo'q, ko'pi bilan 20 yil avval, bu o'quvchilarning bilim saviyasi kriteriyalari tavsifanomasini ishlab chiqilishi bilan bog'liq bo'lgan. O'quv faoliyatining to'laligicha ko'rib chiqish zarurati bilan u nafaqat bilim, ko'nikma, malaka va ular ortidagi usullar, o'quvchilarning o'quv materiali bilan harakat operatsiyalarini, balki, o'quvchi tomonidan o'quv materialining qabul qilinishi, uning o'zi tomonidan nazorat qilinishi, o'z-o'ziga baho berishini ham o'z ichiga oladi.

O'qish — bu mustaqil faoliyatni bajarish, buni o'quv materialiga ijodiy yondashmasdan, o'quv topshirig'ini o'zini tahlil qilish va o'zini

baholay bilmasdan bajarib bo'lmaydi. O'qishga o'rganish — bu o'quv faoliyatini bajarish talaba uchun zarur topshiriq bo'lib hisoblangan.

Har bir oliygohdagi psixologiya o'qituvchisining oldiga qo'yilgan muhim topshiriq — talabaning o'quv faoliyatini shakllantirish yoki uni psixologiyasini o'rganishga qaratilgan. Talaba o'zi mustaqil ishlashni, o'zining idroki, aqli bilan ish yuritishni bilmas ekan, u doimo o'qituvchining og'zidan chiqqan tayyor bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga harakat qiladi va kitobdagi ilmiy, tushunchalarni mexanik tarzda yodlab oladi, ammo uning o'zi biror marta ham bu bilimlarni amaliyotda qo'llay olmaydi. Bu esa uning kishilar bilan ongli, to'g'ri psixologik muloqot o'rnatishga va faoliyatni yo'lga qo'yishga, psixologik fikr yuritishga o'rgana olmasligiga sabab bo'ladi.

Talaba faoliyatini qanday shakllantirish lozim? Bu har bir talabani psixologiya fanini to'g'ri o'rganishiga bog'liqmi? Biroq o'qishning mohiyati nimada? Psixologiyada bu muammo quyidagicha izohlanadi; qanday qilib avval o'quvchiga noma'lum, noaniq bo'lgan, uning ongida bo'lmagan narsa unga ma'lum bo'ladi, obyektivdan subyektivga o'tadi, idealdan materialga aylanadi?

Yuqoridagi savollarga javob aynan to'g'ri bilim olishga yo'l ko'rsatadi. Bu muammo yechimi bilan yirik psixologlar 50-yillarda tadqiqot ishlari olib borganlar. Xususan, P.Ya.Galperin va uning shogirdlari «Qanday qilib, inson ongidan tashqarida bo'lgan, uning aqli ichki xususiyat bo'lib qolgan, ya'ni uning ongini mahsuli sifatida aql xususiyatiga aylanadi?», degan savolga javob izlashi asta-sekin quyidagi xulosaga olib keldi: P.Ya.Galperinning aqliy harakatlarning shakllanish konsepsiyasida keltirib o'tiladi.

Bu konsepsiya katta umumpsixologik ahamiyatga ega, chunki u yuqorida qo'yilgan savollarga javob berib qolmay, balki hayvonlar psixologiyasidan farqli bo'lgan, inson psixologiyasi evolutsiyasi tamoyillarini, psixologik faoliyat turlari va shakllari, uning qonuniyatlari hamda shakllanishi haqidagi ma'lumotlarni ham o'zida mujassamlashtirgan.

Bu nazariyalar bilan bog'liq holda o'ylangan harakatlarni shakllantiruvchi faoliyat — o'qish faoliyati deb ko'rib chiqilgandi. O'ylangan harakatlar — insonning har bir amaliy va bilishga yo'naltirilgan faoliyati, individual tajribada shakllanib, istalgan bir qator o'zgarishlarni boshidan kechiradi. P.Ya.Galperin konsepsiyasida o'qish maxsus harakatlar turi sifatida ko'rib chiqiladi, ularni bajarish o'quvchida yangi bilim va malakalarni hosil qiladi. Shu sababli, bu nazariya tarafdorlari o'qish maqsadi bu bilimlar bilan ishlay olish, lekin faqat bilimlarni o'zi kifoya emas, — deb bilishadi. Har bir o'qitish insonni «nimadir qilishga o'rgatish»ni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Bunda o'z kasbiy vazifalarni bexato bajaradigan mutaxassislik uchun, amalga oshirishning qaysi elementlari mustahkam yo'riqnoma bo'lib hisoblanishini bilish lozim. Bu elementlar to'plami (yo'riqnomalar), o'rganuvchining (faoliyatining yo'riqnomasi) o'rganish faoliyatining eng asosiy yo'riqnomasi bo'lishi lozim.

«Harakatning asosiy yo'riqnomasi — bu faoliyat — harakatini bajarayotgan kishining asosiy tayanchi bo'lib hisoblanadi». O'rganuvchi bu muayyan bir harakatni bilmagani va bu harakatni bajarishga endi o'rganayotgani uchun ham, (o'rgatuvchi) o'qituvchi uning qo'liga ma'lum bir harakatni bajarishda tayana oladigan yo'riqnomalarni berishi lozim.

Boshqacha qilib aytganda, biror bir faoliyatga ilk bora qo'l urayotgan kishi, agar qo'lida ma'lum bir asosiy harakat yo'riqnomasi bo'lsa, u bema'lol bu ishni to'g'ri, lekin juda sekin bajara oladi. Shunday qilib, u har qanday yangi ishni, har bir yangi faoliyatni bajarishga, u trigonometrik topshiriq, xoh u orfografik jihatdan to'g'ri xat yozish, yoki yangi samolyotni yig'ish bo'lmasin psixologik hodisaning tahlilini bajarishga o'rganib oladi.

P.Ya. Galperin ta'kidlashicha: «Insonning har bir harakatining nazorat, bajaruv va mo'ljal qismlari mavjuddir. O'quv jarayonida o'quvchi yo'l-yo'riqni mo'ljalga qarab faoliyatni bajaradi va bu o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi. Yo'riqnoma ham o'qituvchi tomonidan beriladi».

Bu konsepsiya asosida o'qitish faoliyatini tashkil etishning yaxshi natija berishi nafaqat P.Ya. Galperin izdoshlari tomonidan, balki uning maktabi tomonidan ham isbotlangan.

Psixologiyani o'qitish metodikasida bu borada erishilgan imkoniyatlarni ishlatish ehtiyoji mavjud. Birinchidan, pedagogik oliygozlarda (fakultet yo'nalishiga qarab) maxsus maktab fan sohalariga moslab talabalar tomonidan laboratoriya va amaliy darslarda metodikalar ishlab chiqish; (maktablardagi o'qitish xususiyatiga qarab) ikkinchidan, psixologiya fanini oliygozlarda aynan shu metodika va nazariyalar asosida o'tish; uchinchidan, psixologiya o'qituvchisi tashviqot ishlarini olib borishda, yuqoridagi konsepsiya asosida va umuman o'qitishning faol metodlari asosida amalga oshirishda cheksiz imkoniyatlari mavjud.

Ta'lim psixologiyasining yana bir yo'nalishi bo'lib nazariy yuksaltirishga asoslangan subyektning faolligi shakli deb aytiladigan o'quv faoliyati hisoblanadi, u avlodlarning ijtimoiy tajribasi natijasida individual rivojlanish shartiga qaratilgan bo'ladi. D.B.Elkonin o'quv faoliyatining muhim qismi bo'lgan o'quv topshirig'ining yechimini topish natijasida faoliyatni bajaruvchi subyektning o'zgarishi, uning dunyoqarashi, bilimi, malakalarini shakllanishiga sabab bo'lishini

ko'rsatib bergan. V.V.Davidov, o'quv faoliyati — bu nazariy bilimni egallashni o'zi, o'qish faoliyatining shakllanishiga esa mustaqil o'qish va ijodiy yondashish sabab bo'lishini aniqlagan.

D.B.Elkonin va V.V.Davidov 1960–1970-yillarda o'qitishni rivojlantirish tizmini ishlab chiqadilar va maktab amaliyotida sinab ko'rdilar. Uning asl mohiyati bo'lib nafaqat o'qituvchilarni o'quv jarayonida ma'lum bir bilimlar bilan qurollantirish, balki ularni har qanday ilmiy ma'lumot bilan ishlay olishga o'rgatish bo'lib ham hisoblanadi. Bu maktab namoyondalarining asosiy maqsadi insonlarni fikr yuritishga o'rgatish lozimligidan iborat, shuning uchun o'quvchilarda zamonaviy fikr yuritish asoslarini egallashlari ilgari suradilar. Boshqacha qilib aytganda, o'qishni shunday tashkil etish kerakki, doimo u «rivojlanuvchi xarakterga» ega bo'lishi lozim.

Demak o'qish — bu fikr yuritishga o'rganishdir. Rivojlanuvchi o'qitish g'oyasi o'sha yillarda boshlang'ich maktab dasturiga (uni egallab olish 3 yil maboynda bo'ladi 4 yil emas) va 5–8-sinflar (alohida predmetlar) o'rganadigan alohida fanlar dasturiga ham kiritilgan edi. 1996-yilda bu dastur bilan 1000 dan ortiq o'qituvchilar ishlagan.

D.B.Elkonin — Davidov sistemasi bo'yicha eksperimental sinflarda «asosan o'quv faoliyatining shakllanish jarayonining tavsifnomasi, intellektual rivoji, o'quvchilar jamoasi va shaxsning rivojlanish sifati bilan bu o'qitish jarayonlarining an'anaviy sharoitdagi rivojlantirish, o'qitish g'oyasi tizimi tavsifnomasi bilan ko'rib chiqilganda to'g'ri keladi». Bu natijalar tavsifnomasi an'anaviy o'qitish tizimida odatda, rejalashtirilmaydi va o'qitish natijasi sifatida yuzaga chiqmay baholanadi.

D.B.Elkonin — Davidov g'oyaviy tizimida o'qitish natijalari tavsifnomasi o'z ichiga quyidagi ko'rsatkichlarni oladi; a) o'qish faoliyatining shakllanganlik darajasi; b) o'quvchilarning intellektual rivojlanish darajasi; d) o'quvchilar jamoasining va shaxsni rivojlanish darajasini; e) o'qitish oxirida o'quvchilarning bilim, malaka va egallagan ko'nikmalar darajasi.

Biz ko'rganimizdek, tavsifnomalar ichida, deyarli yakka va asosiy an'anaviy tizimda o'qitishning sifati ko'rsatkichida bilim hajmi darajalari mavjud emas. Bundan ko'rinadiki, rivojlantiruvchi o'qitish tizimi tomonidan bilimning zarur va keraklilari inkor etiladimi? Albatta yo'q, bu yerda e'tibor bilim soniga emas, shaxsning qanday bilim, malaka va ko'nikmalar, uslublari va boshqa sifati jihatlarini egallaganiga qaratiladi. Axir bilim shaxsni rivojlanishiga hissa qo'shish va faqatgina o'qitish maqsadi bo'lib qolmasligi kerak.

Shunday qilib, o'quv faoliyati — subyekt faoliyatini o'zgartiruvchi, hech narsani bilmagandan biluvchiga bilim, malaka va ko'nikmalarni

egallagan shaxsga aylantirishdir. Shuning uchun ham o'quv faoliyati o'z-o'zini o'zgartirish, o'zini namoyon etish faoliyati deb aniqlanishi mumkin va buning predmeti sifatida o'quvchilarning ijtimoiy tajriba orttirish orqali egallagan tajribalarini olish mumkin. Ijtimoiy tajribaning egallangan bo'lagi va bu avvalgi tajribani o'zgartirish hisobiga o'quv faoliyatining mahsulini tashkil etadi.

Yana bir bor ta'kidlash joizki: o'quv faoliyatining predmeti, mahsuli, maqsad va natijasi bo'lib faqat bilim berish hamda egallashgina emas, balki o'quvchining intellekti, shaxsiy sifatлари va olgan bilimining natijasi bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalari hisoblanadi. O'quv faoliyatining asosiy vazifasi bo'lib o'quvchining ilmiy nazariyalari asosida mustaqil fikr yuritishga o'rgatish hisoblanadi.

Agar o'rta, oliy yoki boshlang'ich maktab fikrlashga o'rgatish lozim bo'lsa, u holda buni qanday amalga oshirish lozim? Bu savolga javob berish uchun fikrlash psixologiyasidan kelib chiqqan holda yondashishi lozim. Zamonaviy ilmiy tasavvurlar bo'yicha fikrlash — bu shunday maxsus muammoning yechimiki, uning ba'zi shartlari yuzada yotadi, (yoki yuzaki) boshqalari esa mavjud bo'lmaydi. Fikrlash bu — predmet tahlilining kuzatishlardan yashirin bo'lgan munosabatlarni namoyish etishga (ochishga) qaratilgan psixologik faoliyatdir. Agar topshiriqning barcha shartlari yoritilgan bo'lsa, u holda fikrlash talab etilmaydi va inson bu topshiriqni xotira yoki bevosita qabul qilish, shuningdek, o'ziga xos qarorga olib boruvchi yo'l bilan hal etishi mumkin. Fikrlash topshiriq bo'lganda, (savol) tayyor javob xotirada ham va diqqatda ham bo'lmaganida ishga tushadi. Shunday qilib, inson muayyan vaqtda muammoli ko'ringan vaziyatga tushib qoladi, noaniq va noma'lum bo'lgan narsani yoritish fikrlashni taqozo etadi. Aynan shu narsaga talabalar va o'quvchilarni o'rgatish lozim. Fikrlashga o'rganish — bu bilimlar o'rtasidagi tafovutni yechish, o'quvchi ega bo'lgan va ega bo'lmagan ammo yuzaga kelgan muammo — topshiriqni yechishda unga asqotadigan bilimlardir.

Bu boradagi tavsiyalar M.I.Mahmutovning «O'qitish muammolari» kitobidan o'rin olgan. Xuddi shu nom bilan chop etilgan I.Ya.Langerning brashurasi ham mavjud. Ularning har ikkisi ham pedagogik fanlar doktori bo'lib, vaziyatni «Pedagogik nuqtayi nazaridan ta'riflaydi. Langerning ta'rifiga ko'ra, «bu shunday o'qitishki, bunda o'quvchilar o'quv materiallari asosida tuzilgan tizimli muammolar va muammoli topshiriqlarni yechishga jalb etiladilar». Muammoli o'qitishda bilimlar o'quvchilarga tayyor holda berilmaydi, — deb yozadi M.I.Mahmutov, balki, muammoli vaziyat jarayonida ularning o'zi tomonidan o'rganish faoliyatida egallanadi. Psixologlar T.V.Kudryavsev va A.M.Matyushkin bu fikrni aniqlashtirgan holda: muammoli o'qitish faqatgina o'quvchi oldiga muammoli vaziyatni

qo'yish bilangina faollashtirilmaydi. Zamonaviy fikrlash psixologiyasining imkoniyatlari nafaqat o'quvchilar oldiga muammoli vaziyatni qo'yish, balki ular uchun muammoni yechimini topish va bu muammo yechimini boshqarish imkoniyatini ham beradi. Demak, muammoli o'qitishning psixologik nuqtayi nazaridan ahamiyatga molik tomoni bu o'quvchilarni oldiga faqatgina muammoli vaziyat-topshiriq qo'yish emas, balki bu muammolarni psixologik bilimning fikrlash qonuniyatlari asosida yechishga o'rgatish hamdir.

Bunda o'qitish nazariyasida muammo, muammoli vaziyat, muammoli topshiriq, muammoli savol, muammoli mashg'ulot kabi tushunchalar ko'p uchraydi – xuddi muammoli o'qitish tamoyili sifatida. Bu tushunchalarga qanday ma'nolar singdirilgan?

Muammo (grekcha – проблема – topshiriq) – nazariy yoki amaliy savol, qaysiki unga tayyor javob yo'q, shuning uchun ham o'rganish, tekshirish javobni topish uchun kerak bo'ladi. Odatda, kishi oldida muammolar biror bir eski metodlar bilan yechib bo'lmaydigan topshiriq paydo bo'lganda kelib chiqadi. O'qitish maqsadida o'qituvchi, metodik muammolari, metodist tomonidan o'quvchi oldiga atayin qo'yilgan bo'lishi mumkin. O'qitish jarayonidagi muammo hayotiy muammoning modelidir.

Muammoli vaziyat – bu subyektning muammo bilan to'qnashgandagi psixik holati, u tomonidan qiyinchilik sifatida aniq yoki noto'liq idrok qilinayotgan va uni yechish uchun yangi bilimlar talab etilishi bilan bog'liq bo'lgan intellektual muammodir. Muammoli vaziyatda paydo bo'lgan yangi bilimlar subyektning egallashga qaratilgan ehtiyoji shaxsning o'rganishga bo'lgan faolligidir.

Muammoli vaziyat subyektida yuzaga kelgan muammoni o'rganishga bo'lgan munosabatini bildiradi, biroq bu shunday munosabatki, unga ko'ra uni yechish yo'lini bilmaydi, bu yo'lni esa topish lozim. Ammo topish ehtiyoji faqatgina muammoni aniq his etishdagina yuzaga keladi. Gap shundaki, ma'lum bir muammoga duch kelgan subyekt uni ma'lum vaqtga qadar shunchaki bir qiyinchilik deb o'ylaydi, lekin muammo deb hisoblamaydi, qachonki qandaydir alohida yo'l bilan yechish lozim bo'lgandagina muammo sifatida nazarda tutiladi.

Shunday qilib, obyektiv mavjud bo'lgan to'siq subyekt tomonidan muammo sifatida qabul qilinmasligi ham mumkin ekan. Axir fikrlash faoliyati subyekt muammoni aniq his etgandagina ishga tushadi. A.N.Leontev tomonidan quyidagi misol keltiriladi; Aviamodel to'garagiga qatnashuvchi o'quvchilar katta qiziqish bilan uchadigan aviamodellarni yasash edilar. Instruktor ulardan uchish nazariyasini o'rganib kelishlarini talab etdi. Ammo, eng qiyin va mayda ishlarni ham bajargan o'quvchilar uchish nazariyasi bilan deyarli qiziqmagan

edilar. Nazariyani bilish zarurligi haqidagi hech qanday tashviqot foyda bermadi va o'quvchilar uchish nazariyasiga doir kitoblarni o'qib turib ham faqat amaliyotga taalluqli bo'lgan joylarni tushinar va eslab qolar edilar. Nimaga bolalar nazariyani o'rgana olmadilar? Chunki uni bilmaslik ularni hech qanday muammoli vaziyatga qo'ymas va amaliyotda xalaqit bermas edi. Topshiriqni bajarishda quyidagi usul taklif qilindi, ya'ni aviamodelni yasovchilar uni yasabgina qolmasliklari, balki uni uchirishlari ham lozim deb o'zgartirildi va natijada, model 2 metr ham uchmay to'xtab qolganida, nega bunday bo'ldi degan muammoli vaziyat yuzaga keldi. Shunda instruktor ularga nazariyani tushuntirib berdi va endi bolalar muammoli vaziyat yordamida nazariyani ham o'rganish lozimligi, uning ahamiyati qanchalik katta ekanligini tushunib yetdilar.

Ko'pincha shunday bo'ladiki, avval to'la to'kis anglamagan qiyinchiliklar asta-sekin muammoli vaziyatga aylanadi va shaxsni fikrlash faolligini oshirib, yangi bilimlarni, yangi usublarni egallash ehtiyojini tug'diradi.

Psixologlarning aniqlashicha, fikrlash jarayoni aksariyat hollarda muammo, savol, harakatlanish yoki qarama-qarshilikdan boshlanadi. Aynan shunday muammoli vaziyatda subyektning fikrlash faoliyatining darajasi aniqlanadi. Ammo yuqoridagi fikrlar bilan har qanday muammoli vaziyat fikrlashning faolligini ko'rsatib beradi deb aytolmaymiz. Vaziyatni muammoli deb qabul qilishdan tashqari subyekt boshida qandaydir bilimlar zaxirasi bo'lishi lozim. Masalan, «referent guruh» nimaligini bilmagan talaba ijtimoiy psixologiyadan qo'yilgan savolga javob bera olmaydi: bir vaqtning o'zida bir guruh ham «referent», ham «katta», ham «kichik» ham «professional», «tabiiy» bo'la oladimi? Bundan shuni anglash mumkinki, individ tomonidan muammoli deb qabul qilingan vaziyat hali to'g'ri yo'nalishda muammoni yechish uchun fikr yuritish imkoniyati bo'lmaydi. Unda boshlang'ich bilimlar zaxirasi bo'lmasa, u nima haqida o'ylash, fikr yuritish lozimligini bila olmaydi. Demak, muallif yoki o'qituvchidan muammoli vaziyatni yechish bilimlari agar avvaldan talabaga berilmagan bo'lsa, u holda shu muammoli vaziyat bilan birga berilishini talab etish lozim.

Muammoli vaziyatlar obyektiv va kundalik hayotda juda ko'p yuzaga keladi va bu subyektdan ishga ijodiy yondashish va umuman to'g'ri fikrlashni talab etadi. Buning uchun yana oliygohda o'qish davrida harakatlar qarama-qarshiligidan kelib chiqadigan muammoli vaziyatlardan chiqib keta olishni ham bilish lozim.

O'qish jarayonida esa bunday muammoli vaziyatlar o'qituvchi, metodist, muallif tomonidan yuzaga keltiriladi.

PSIXOLOGIYADA DARS O'TISH METODLARI

Pedagogik jarayon bevosita pedagog tomonidan tashkil etiladi. Pedagogik jarayon qaerda va qanday pedagog tomonidan tashkil etilmasin, u bari-bir bitta tuzilishga ega bo'ladi: ya'ni maqsad-tamoyillar mazmuni-metodlari-vosita-shakli.

Maqsad — pedagog va o'quvchi intilayotgan birgalikdagi pedagogik harakatlarning yakuniy natijalarini aks ettiradi. Tamoyillar-maqsadga erishishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash uchun mo'ljallangan. Mazmuni — bu tanlangan yo'nalish bo'yicha qo'yilgan maqsadlariga erishishi uchun o'quvchilarga beriladigan ajdodlar tajribasining bir qismidir. Ta'lim mazmuni — maxsus tanlab olingan va jamiyat tomonidan (davlat tomonidan) tan olingan ma'lum sohada muvaffaqiyatli faoliyat uchun o'zlashtirilishi zarur bo'lgan insoniyatning obyektiv tajribasi elementlarining tizimidir. Ta'lim mazmuni — o'quv muassasasi erishishga intiladigan yakuniy natijadir, bilimlar, mahorati, ko'nikmalari, shaxsiy sifatlari kategoriyalarida ifoda etiladigan o'sha darajasi va o'sha yutuqlaridir. Metodika — bu mazmuni yetkaziladigan va qabul qilinadigan pedagog va o'quvchining harakat vositalari, mazmuni bilan moddiylashtirilgan predmetli «ish» usuli sifatida metod bilan birgalikda foydalaniladi. Pedagogik jarayonni tashkil etish shakli unga mantiqiy yakunlanganlik, tugallanganlikni beradi. Pedagogik jarayonning dinamikligiga uning uch tarkibi o'zaro bog'liqligi natijasida erishiladi: pedagogik, metodik va psixologik. Pedagogik tuzilishning asosiy jarayonlarini tashkil etish masalalarini hal etib ta'lim va tarbiya, uning maqsadlarini, shaklini, mazmunini va shu kabilarni aniqlashni ta'minlaydi. Metodik tuzilishini yaratish uchun maqsad bir qator masalalarga bo'linadi, unga binoan pedagog va o'quvchilarning faoliyat bosqichi ketma-ketligi tartibi aniqlanadi. Masalan, metodik tuzilishiga tayyorlanuvchi yo'l-yo'riq ko'rsatishi, kuzatish joyiga harakatlanish, obyektни kuzatishni, ko'rganlarini qayd etishni o'z ichiga oladi. Pedagogik jarayonlarning pedagogik va metodik tuzilishlari uzviy ravishda bir-biri bilan bog'liqdir. Bu ikki tuzilishdan tashqari pedagogik jarayon yanada murakkab bo'lgan — psixologik tuzilishni ham o'z ichiga oladi. Psixologik tuzilish esa quyidagi komponentlarni qamrab oladi:

1) idrok etish, fikrlash, anglash, eslash, ma'lumotlarni o'zlashtirish jarayonlarini;

2) o'quvchilarning qiziqishlari, ishtiyoqlari, o'qish sabablari, hissiy kayfiyatlari dinamikasini;

3) jismoniy va nerv-psixik keskinlikni kuchaytirish va pasaytirish, faollik dinamikasi, ishchanlik qobiliyati va toliqishini.

Shunday qilib, darsning psixologik tuzilishi uchta tarkibiy qismdan iborat:

- 1) idrok etish jarayonlari;
- 2) bilim olish sabablari;
- 3) keskinlik.

O'qitish metodlari pedagogik jarayon tuzilishida o'zining alohida o'rniga ega. Ularni o'quv materiallarini ishlab chiqish yordamida ma'lum maqsadga erishishga qaratilgan o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro aloqalari usullarini navbatma – navbat almashinishi tushuniladi. «Metod» so'zi (grekcha – biror narsaga yo'l) – maqsadga erishish usuli, bilim olish usulidir.

O'qitish shakli – bu o'qituvchi va o'quvchilarning bilim olish davomidagi uyushtirilgan o'zaro aloqalaridir. Adabiyotlarda quyidagi o'qitish shakllari ko'rsatiladi: frontal, individual, guruhli, sinfda – dars paytida, kechki (hamda shunday shakllari ham mavjudki dars, ekskursiya, seminar, ma'ruza, amaliy mashg'ulot, ishlab chiqarish amaliyoti, imtihonlar, maslahat). Metodni shakldan farq qiladigan asosiy ko'rsatkichi bilim olish usuli ko'rsatilganligi va o'quvchining o'zi ishtirok etishga bog'liqligidir.

Pedagogik adabiyotlarda «o'qitish metodi» tushunchasini o'zini aniqlash borasida hech bir fikr aytilmagan. Masalan, Yu.K.Babanskiy shunday deb hisoblaydi: «O'qitish metodi deb ta'lim masalalarini hal etishga qaratilgan o'qituvchi va o'quvchilarning tartibga solingan va o'zaro bog'langan faoliyati usuliga aytiladi». T.A.Ilina o'qitish metodi deganda «o'quvchilarning idrok etish faoliyatini tashkil etish usuli», deb tushunadi.

Didaktika tarixida o'qitish metodlarini turlicha guruhlarga ajratish yuzaga kelgan – so'z bilan, amaliy, ko'rgazmali – bu usullar eng ko'p tarqalgan hisoblanadi.

Har qanday usullar va metodik uslublar pedagogika amaliyotida uslublar bilan amalga oshiriladi. Metodik uslublar – o'qitish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning alohida harakatlarini ifoda etuvchi u yoki bu usulning elementidir. Metodik uslublarning turli-tumanligi ularni tizimlashtirishni talab etadi. Ular mantiqiy, tashkiliy va texnik xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Birinchi navbatda turli usullarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan uslublarga ajratish mumkin.

Barcha uslublarda ham bir xil mantiqiy uslublardan foydalaniladi: belgilarini ajratish, hodisalarni (obyektlarni) o'xshashligi va farqi bo'yicha taqqoslash, xulosalar, umumlashtirish va boshqalar. Bu holat o'quvchilar fikrlashi va ularning ishdagi mustaqilliklarini rivojlantirishda hamma usullar imkoniyatlarini muhim darajada belgilaydi. Tashkiliy uslublar o'quvchilarning e'tiborini, idrok etish va

faoliyatlarga yo'naltiriladi. Texnik uslublarga turli uskunalar, yordamchi vositalar, metodikalardan foydalanish kiradi.

Mashg'ulotlarda har bir usul ko'plab xususiyat va turlarga ega bo'lgan metodik uslublar bilan ochib beriladi. Idrok etish qiziqishlarini uyg'otish va rivojlantirish, mehnat madaniyatini tarbiyalash uslublarini ko'rsatish mumkin, lekin ular uchta asosiy guruh metodik uslublar bilan amalga oshiriladilar. Metodik uslublarning ko'pligi va ayniqsa, ularning birga bo'lishi o'qituvchilarning ijodiy tashabbuskorligini va pedagogik mahoratlarini ko'rsatadi. Ijodiy ishlovchi pedagog yangi uslublar kashf etadi hammaga ma'lum uslublarni o'zgartiradi, yanada yaxshiroq ta'lim va tarbiyaviy samaraga erishadi.

So'zli usullar. Suhbat masalalari hal etishda o'qituvchilar va o'quvchilar ham ishtirok etishi bilan ta'riflanadi. Suhbatning maqsadi o'quvchilarning bilimini hal etilishi kerak bo'lgan masalaga yo'naltirilishi bilan belgilanadi. Suhbat natijasida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligi ostida ma'lum xulosaga kelishlari, umumlashtirishlari kerak. U o'qituvchilarga noma'lum materiallardan qurilmasligi kerak: o'quvchilarda bo'lmagan bilimlarni ulardan qiynab talab etishga vaqtini bekorga o'tkazish mumkin emas. Suhbat yakunlovchi yoki umumlashtiruvchi darslarga va ilgari bilimlarini yangilari bilan bog'lovchi darslarda, ayniqsa, ahamiyatga ega bo'ladi.

Har qanday suhbatning asosiy tuzilish elementi o'qituvchining savollari hisoblanadi. Ular bayon etilayotgan materialdan tabiiy kelib chiqishi va o'quvchilarning diqqati muhimlarini o'zlashtirishga qaratilishi kerak, ilgari tayyorgarligi yoki o'quvchining haqiqiy mavjud shaxsiy tajribasiga tayanishi kerak. O'qituvchi o'quvchilar faolligini ularga beriladigan savollarni murakkablashtirib borish yordamida suhbatda ishtirok etishlari darajasini asta oshirib boradi. O'qituvchining savollari o'quvchilarning bilimlaridan o'zlari mustaqil foydalanishlariga o'rgatishlari kerak. Savollarning mos ravishda to'g'ri qo'yilishida javoblar ham rivojlanadi, murakkablashadi, o'quvchilar yanada mantiqiy masalalarni yechib boradilar. Bu esa aqliy rivojlanishning muhim tomoni hisoblanadi.

Savol — javob usulida bayon etilganida o'quvchiga o'z diqqatini uzoq vaqt jalb etishi kerak bo'lmaydi, chunki murakkab fikrlar uning oldida qismlarga ajratilib ifoda etiladi, ularni o'zlashtirish doimiy tekshirib boriladi.

Hikoya qilish usuli biror bir hodisalar yoki odamlar hayotidan hodisalarni, buyuk kashfiyotlar tarixi, olimlar hayoti, umuman inson ongi, uning psixologiyasini o'rganish bilan bog'liq ijodiy faoliyati haqida bo'lsa psixologiya mashg'ulotlarida qo'llaniladi. Ba'zi hollarda o'qituvchining hikoyalari mashg'ulotlarda sujetli va obrazli ko'rinish

oladi. Aynan hikoyada javob yoki pedagogikada shunday ataluvchi soʻz bilan tasvirlash qoʻllaniladi.

Hikoya qilish boshqa usullar kabi induktiv qurilishi mumkin, bunda bir qator maʼlumotlardan umumlashtirish kelib chiqadi yoki deduktiv, bunda umumiy holat maʼlumotlar bilan tushuntiriladi.

Tushuntirish — hikoyadan farq qiladi — oʻquv materiallarini faktlarni tahlil qilish va xulosalar ifoda etib isbotlash asosida aniq bayon etish hisoblanadi.

Amaliy ishlarni bajarish boʻyicha qisqacha, aniq koʻrsatmalar oʻtkazish ham tushuntirish hisoblanadi.

Maktab maʼruzasi faqatgina katta sinflarda (kollejlarda) qoʻllaniladi. Shunda ham oʻqituvchi butun dars davomida materialni aytib berish bilan shugʻullanmaydi: dars paytida u oʻquvchilardan soʻraydi, topshiriq beradi va uy vazifasini tushuntiradi.

Har qanday usuldan foydalanishda ham oʻqituvchi oʻquvchilar nutq madaniyatiga katta eʼtibor beradi. Ayniqsa, soʻzli usullarda uning rivojlanishini koʻzda tutish juda muhim. Oʻquvchilarga beriladigan savollar asta-sekin murakkablashtiriladi. Oʻquvchilar avvaliga qisqacha, keyin esa keng javob berib, mustaqil ravishda taqqoslaydilar, xulosa chiqaradilar, mulohazalarni bayon etadilar. Keyinchalik oʻquvchilar ilmiy mavzularda qisqacha xabarlar va hisobotlar bilan ishtirok etishga oʻrgatiladilar.

Koʻrgazmali usullar. Koʻrgazmali usullarni umumiy yaqqollik, pedagogik tamoyil bilan aralashtirish kerak emas. Darsni koʻrgazmali usullar bilan oʻtkazganda koʻrgazmali qurollarga yordamchi emas, balki asosiy oʻrin beriladi.

Amaliy usullar. Psixologiya fanida qoʻllaniladigan ilmiy tadqiqotlar usuli bevosita taʼsir koʻrsatadi. Maʼlumki, ilmiy psixologik tadqiqotlarda qoʻllaniladigan koʻplab usullar ichida, eng koʻp qoʻllaniladigani aynan kuzatish va tajriba hisoblanadi, yaʼni narsa va hodisalar inson psixikasini bevosita laboratoriya va tabiiy sharoitlarda oʻrganish bilan bogʻliq usul hisoblanadi.

Kuzatish — bu hodisalar berilishiga aralashmay turib, psixik jarayonlarni tabiiy sharoitlarda maqsadga muvofiq bevosita his etib qabul qilishdan iborat.

Oʻquvchilar kuzatishni koʻchada, uyda va darsda shu bilan birga kuzatishni oʻquvchilar bevosita oʻqituvchi rahbarligi ostida, mustaqil, ogʻzaki yoki yozma topshiriqlar boʻyicha olib borishlari mumkin.

Psixologik fan sohasida ilmiy tadqiqot vazifalarining va maktabda psixologiya oʻqitishning turlicha boʻlishiga qaramasdan (psixika va ongning yangi faktlari va qonuniyatlarini ochish) maktabda (kollej, litseyda) psixologiyadan dars oʻtish usullari oʻquvchilarni ilmiy tadqiqot metodikasi boshlanishi bilan tanishtirishi yaqqol koʻrinib

turadi. Shuningdek, kuzatishlar ulami amalga oshirish muddati bilan ikki guruhga ajratiladi.

Qisqa vaqt va uzoq vaqt davom etadigan usullar. Qisqa vaqtlilari to'raligicha darsga qaratiladi va tarqatilgan materiallar bilan bajariladi. Uzoq vaqtlilari darsdan tashqari vaqtda o'tkaziladi, lekin ularning olib borilishi va natijalari darsda namoyish etiladi. Bu jarayonda o'z-o'zini kuzatish muhim rol o'ynaydi. Tajriba ham qisqa vaqqli va uzoq davom etadigan ko'rinishda bo'ladi. Tajriba ishlarini o'quvchilar odatda, mashg'ulotlardan tashqari vaqtda olib boradilar. O'quvchilar uylarida oddiy tajriba o'tkazishdan boshlab tajribalar olib borishga, bog'chada, maktabda yanada murakkabroq va uzoq davom etadiganlariga tayyorlanib boradilar.

Psixologiyani o'qitish usulini tanlash tasodifiy ixtiyoriy bo'lishi mumkin emas. Uni ikki muhim pedagogik talablarga rioya qilib amalga oshiriladi: birinchidan, o'quv material; ikkinchidan o'quvchilar yosh va psixologik xususiyatlari hisobga olinadi. Psixologiyadan dars o'tishda idrok etish faoliyati turlari va fikrlash shakllarini yo'naltirish maqsadida o'qitishning ko'p ko'rinishli usullaridan foydalanish zarurdir. Hozirgi zamonaviy faol o'qitish usullarida ko'rsatilgan fikrlash turlarini shakllantirishni boshqarish maqsadida foydalanish uchun eng qiziqarli bo'lgan uchta usulni ko'rsatamiz. Bular dasturlashtirilgan o'qitish, muammoli o'qitish va interaktiv (kommunikativ) o'qitish usullaridir. Bu usullar ishlab chiqilishi va tarqalishi tarixiga to'xtalib o'tirmay, ularning har biri an'anaviy o'qitish usullarining cheklanmaganligini va yangi «faol» usullar bilan yaratiladigan to'siqlarni yengib o'tishga urinish sifatida paydo bo'lganligini ta'kidlash mumkin. Masalan, dasturlashgan o'qitish metodlari an'anaviy o'qitishning maqsad, vazifalarni yechish usullarini, rag'batlantirish shaklini va darsni bilishini nazorat qilishni aniqlash va operatsiyalashtirishni hisobiga qayta tashkil etishni ko'zda tutgan. Muammoli o'qitish usuli o'qitish jarayonining dasturlashtirish metodlari yo'nalishida haddan tashqari rasmiylashtirishga ma'lum miqdorda javob bergan. Bu metodlar, dasturlashtirish aspektiga emas, balki o'quvchi shaxsi tushib qolgan vaziyatga e'tibor beriladi. Ularni tashkil etilishi va boshqarish markazida o'quvchining muammoli vaziyatda ishtirok etishi hisobiga ular fikrlash faoliyati sababi va usullarini qidiradilar. Interaktiv o'qitish usullari bilimlarni inson o'zaro munosabatlari va aloqalarini tashkil etish yordamida o'zlashtirish jarayonini boshqarish usullariga murojaat etadi. Shu bilan o'qitishni boshqaruv markaziga o'qitilayotgan odamning o'zini, uning o'quv jarayonining boshqa real ishtirokchilari bilan o'zaro aloqalarini qamrab oladi. O'qitish — bu ijtimoiy, jamoatchilik jarayoni bo'lib, juda individual emasligini tan olgan holda qo'yilishi dastlabki qadam bo'ldi.

Bu usullardan har biri o'ziga xos harakatlar yig'indisi yaratilib, ular bilan o'quvchilarning idrok etish faoliyatini rivojlantirish jarayonini boshqarish vositasi sifatida usul mazmuni ifoda etiladi va uning ta'sir chegaralari belgilanadi.

Dasturlashtirilgan o'qitish metodlari tizimi – bu dasturning dozalashtirilgan qadamidir. Muammoli o'qitishning algoritmi – muammoli vaziyat va uning turlari, evristik dasturlar va boshqalardan iborat. Interaktiv o'qitish – jamoa bo'lib bahslashish, o'quv – rolli o'yinlar, dialoglar ssenariysi va muammoni jamoa bo'lib birgalikda hal etishda poliloglar (o'zaro munosabatlarni bosqich va davrini ko'rsatib) masalani birgalikda hal etuvchilar o'rtasida («мозговой штурм» misollaridan biri) o'zaro munosabatdan iboratdir. Muammoni jamoa bo'lib hal etish algoritmi, evristika va ssenariysi, ularning har birini qo'llanilishi doirasiga mosligini hisobga olgan tizimidagina o'qitishni boshqarish maqsadida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan ko'p turli usullari sifatida qaralishi kerak. Rasmiy va norasmiy fikrlashni shakllantirish uchun faqatgina algoritmlar kamlik qiladi va aksincha, oddiy ko'nikmaga o'qitish uchun murakkab evristika mos kelmaydi. Muammoni jamoa bo'lib hal etish esa «vaziyatni hal etish» va intuitsiyani yuzaga keltirish vazifasiga mos keladi.

Birgalikdagi o'quv faoliyatining umumiy xususiyatlari shaxsni tubdan o'zgartirish hisoblanib, shaxsning rivojlanish qonuniyatlarini qayta qurish o'zlashtirilgan mazmuniga munosabati sifatida, o'zlashtirilgan o'zaro aloqalar ham qadriyatli ko'rsatmalar, ma'noli yo'nalishlar, o'qitish maqsadi va o'qitish ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar usullarini o'zida ifoda etiladi.

Shaxsning holatlardagi o'zgarishi faoliyatni o'zlashtirishning yangi bosqichiga va o'quvchi talabalar bilan o'zaro aloqalarning yangi shakllariga o'tishiga sabab bo'ladi. O'quvchilar, talabalar idrok etish faoliyatini faollashtirishga yordam beruvchi usullar orasida o'quv – rolli o'yin alohida o'rin tutadi. Bu tushunchaning mohiyati bo'yicha o'quvchilar, talabalar tomonidan shartli ravishda va o'quv maqsadida odamlarning haqiqiy faoliyatlarini qayta takrorlash (o'xshatish) dan iborat bo'ladi. O'quv – rolli metodni boshqa usullardan farq qiluvchi muhim belgisi, unda har bir o'quvchining jamoa bo'lib – o'ynalayotgan sujetning ma'lum rolini qabul qilib olib va bajarishi yo'li bilan haqiqiy vaziyatni qayta tashkil etish, amalga oshirilish jarayoni hisoblanadi.

O'quv – rolli o'yinda quyidagi amaliy mahoratlar shakllantiriladi:

1. Mustaqil bilimlarni egallash mahorati.
2. Masalani yechishdagi evristik, shu jumladan, umumiy mahoratlari.
3. Sinflarda aniq – fan masalalarini mustaqil yechish mahorati.

O'quv — rolli o'yinda o'quvchilarda ilgari salbiy yoki spetsefik munosabat uyg'otgan nazariy qoidalar (qonunlar, qoidalar, tushunchalar) yaxshi o'zlashtiriladi. O'quv — rolli o'yinning xususiyati unda masalani yechish jarayonini jamoaviy xarakterdaligi ko'zda tutiladi. Natijada, shunday namunalarda o'qitish uchun sharoit yaratiladiki, bunda bo'sh o'quvchilar kuchliroq o'quvchilarni kuzatadilar va o'zlari ham ularning namunalari bo'yicha harakat qiladilar. Rolli — o'yinda o'quvchilarga javob aloqasi ahamiyatli bo'ladi, unda ular haqiqiy hayotda odamlar o'zlarining qilmishlari oqibatlari haqida qanday qilib bilib olishlarini tasavvur qiladilar va bilib oladilar. Buning natijasida o'quvchilarni o'z-o'zini boshqarish asosida o'qitish imkoniyati yuzaga keladi.

O'quv — rolli o'yinlarning samaraliligini uning ishtirokchilarining o'yin paytida masalani hal etishda faolliklari keskin o'sib borishi, ishtirokchilarning faolligini o'sishi manbayi esa savollarning kuchliligi hisoblanadi.

O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISH SHAKLLARI

Ta'limni tashkil etishning asosiy shakli maktabda dars va oliy maktabdagi ma'ruza hisoblanadi. Biror bir ta'limni tashkil etish shakli o'quv ishlari masalasi va usullariga qarab tuzilishini va modifikatsiyasini o'zgartirishi mumkin. Misol uchun, dars — o'yin, dars — konferensiya, dialog, amaliyot va muammoli ma'ruza, binar, ma'ruza — telekonferensiya va boshqalar. Maktabda darslar bilan birga boshqa tashkiliy shakllar ham qo'llaniladi (laboratoriya praktikum, mustaqil uy ishi, fakultativ, to'garak). Ma'lum nazorat shakllari ham mavjud bo'lib ular: og'zaki va yozma imtihonlar, nazorat va mustaqil ishlar, nazorat, test topshirish, suhbat o'tkazish shular jumlasidandir. Oliy maktabda ma'ruzadan tashqari o'qitishning boshqa tashkiliy shakllaridan ham foydalaniladi — seminar, laboratoriya ishi, amaliy mashg'ulot talabalarning mustaqil ishi, ishlab chiqarish amaliyoti, boshqa o'quv yurtida yoki chet el o'quv yurtida stajirovkada bo'lish va shu kabilar. Ta'limning natijalarini baholash va nazorat qilish shakli sifatida imtihonlar, nazoratlar, baholash reyting tizimidan, referat, kurs ishlari va diplom ishidan foydalaniladi.

Dars tiplari quyidagilardan iborat:

1. Aralash dars. Uning tuzilishi: tashkiliy qismi, uy ishini tekshirish, yangi materialni o'rgatish, yangisini ilgari o'rganilgan material bilan solishtirish va mustahkamlash, amaliy topshiriqlarni bajarilishi, darsga yakun yasash va uyga topshiriqlar berish.

2. Yangi materiallarni o'rganish darsi odatda, katta sinf o'quvchilarini o'qitishda qo'llaniladi. Ushbu turdagi dars doirasida

quyidagi darslar olib boriladi – ma’ruza, muammoli dars, dars – konferensiya, kino dars, dars – tadqiqot.

3. Bilimlarni mustahkamlash, ko’nikma va malakalarni shakllantirish darsi seminar, amaliy, ekskursiya, mustaqil ishlar hamda laboratoriya amaliyoti ko’rinishida olib boriladi.

4. Umumlashtirish va tizimlashtirish darsi fanni to’liq o’zlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega bo’lgan dasturning asosiy masalalari bo’yicha o’quv materialining katta qismlarini tizimli takrorlashga qaratilgan. Bunday darsni o’tishda o’qituvchi o’quvchilar oldiga muammoni qo’yadi, qo’shimcha ma’lumotlar olish manbalarini ko’rsatadi hamda o’xshash masala va amaliy mashqlar beradi, topshiriqlar va ijodiy xarakterdagi ishlarni topshiradi. Bunday dars paytida o’quvchilarning uzoq vaqt davomida – chorak, yarim yillik, o’quv yili davomida bir necha mavzular bo’yicha bilim, mahorat va ko’nikmalari tekshiriladi, baholanadi.

5. Bilim, mahorat va ko’nikmalarni nazorat qilish hamda tuzatish darsi o’qitish natijalarini baholash uchun, o’quvchilarning bilim darajasini diagnostika qilish, o’quvchilarning o’z bilimlarini qo’llashga tayyorliklari, o’qitishning turli vaziyatlarida mahoratlari va ko’nikmalarini tekshirish uchun mo’ljallangan. Bunday darslarning ko’rinishlari og’zaki yoki yozma so’rov, diktant, masala va misollarni ifoda etish yoki mustaqil yechish, amaliy ishlarni bajarish, imtihon, mustaqil yoki nazorat ishi, test olish bo’lishi mumkin. Yakuniy dars natijalariga qarab keyingi mashg’ulot odatiy xatolarni, bilimdagi kamchiliklarni tahlil qilishga, qo’shimcha topshiriqlarni belgilashga bag’ishlanadi.

Maktab amaliyotida darsning boshqa turlaridan – dars musobaqa, maslahat, bir-birini to’ldirish ma’ruzasi, fanlararo dars, o’yin kabilardan foydalaniladi.

Har qanday ma’ruzaning umumiy tuzilishini asosi – bu mavzuni bayon etish, rejanı, mustaqil ishlash uchun tavsiya etiladigan adabiyotlarnı ko’rsatish, keyin esa – ko’rsatilgan ishning rejasiga qat’iy amal qilishdir. Ma’ruza o’qishga qo’yiladigan asosiy talablar sifatida quyidagilar shart deb hisoblanadi.

- Ifoda etilayotgan ma’lumotlarning yuksak ilmiy darajadaliligi, odatdagidek dunyoqarash ahamiyatiga egaligi.
- Zamonaviy ilmiy ma’lumotlarning aniq tizimlashtirilgan va metodik qayta ishlab chiqilgan hajmlari.
- Bildirayotgan fikr-mulohazalarining isbotlanganligi va asoslanganligi.
- Keltiriladigan ishonchli isbotlar, misollar, tekstlar va hujjatlarning yetarlicha bo’lishi.

- Fikrlari aniq, tushunarli bayon etilishi va eshituvchilar fikrlashlarini faollashtirish, muhokama etilayotgan muammolar bo'yicha mustaqil ishlar uchun savollarning qo'yilishi.

- Qo'yilgan muammoni hal etish uchun turli nuqtayi nazarlarni keltirib chiqarish, xulosalarni ifoda etish.

- Kiritilayotgan termin va nomlarni tushuntirish: fikr-mulohazalarni talabalarga eshitishga, fikrlash va ma'lumotlarni qisqacha yozib olishga imkon berish.

- Auditoriya bilan pedagogik aloqa o'rnatish mahorati.

- Tekst, konspekt, bloksxemalar, chizmalar, jadvallar, grafiklar, asosiy materiallarini qo'llash.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib ma'ruza quyidagi turlarga ajratiladi:

1. **Kirish ma'ruzasi** o'quv fani haqida birinchi yaxlit tasavvurni beradi va talabalarni ushbu kurs bo'yicha ishlash tizimiga yo'naltiradi. Ma'ruzachi talabalarni kursning vazifasi va masalalari bilan tanishtiradi. O'quv fanlari va mutaxassislar tayyorlash tizimidagi uning roli va o'rni bilan tanishtiradi. Kursning va fanning rivojlanish davri, amaliyoti, bu sohadagi yutuqlar, mashhur olimlar nomlari bo'yicha qisqacha ma'lumotlar beradi, tadqiqotlar istiqbolli yo'nalishlarini ifoda etib beradi. Bu ma'ruzada kurs doirasidagi ishlar metodik va tashkiliy xususiyatlari ko'rsatib beriladi hamda talabalarga tavsiya etiladigan o'quv-metodik adabiyotlar tahlili beriladi, shuningdek, hisobot shakli va muddati belgilanadi.

2. **Axborot-ma'ruza** tushunib olish esda qolishi kerak bo'lgan bilimlar zaxirasini talabalarga ilmiy ma'lumotlarni bayon etish va tushuntirishga qaratilgan. Bu oliy maktab tajribasida eng odatiy bo'lgan turdir.

3. **Obzorli ma'ruza** – bu aniqlashtirish va detallashtirishsiz fan ichidagi va fanlararo aloqalarni ochib berishdagi bayon etiladigan ma'lumotlarni anglab yetish jarayonida ko'p sonli assotsiativ bog'liqliklarga asoslanishi mumkin. Yuqori darajada hisoblangan ilmiy bilimlarni tizimlashtirishdir. Odatda, bayon etiladigan nazariy qoidalar asosini butun kursning yoki uning katta bo'limining ilmiy-tushunchali va konseptual asosi tashkil etadi.

4. **Muammoli ma'ruza.** Bu ma'ruzada bilimlar masalaning, savol yoki vaziyatning muammoliligi orqali beriladi, shu bilan birga idrok etish jarayoni o'qituvchi bilan hamkorlik suhbatlari bilan tadqiqotchilik faoliyatiga yaqinlashadi. Muammoning mazmuni uning yechimini izlashni tashkil etish yo'li bilan yoki an'anaviy va zamonaviy nuqtayi nazarlarni qo'shish va tahlil qilish yo'li bilan ochib beriladi.

5. **Ma'ruza-vizual-aloqa.** Ma'ruza materiallarini O'TV vositalari yoki audio-video texnikalari yordamida ko'rsatib yetkazib berishdan

iborat bo'ladi. Bunday ma'ruzani o'qish ko'rilayotgan materiallarni keng va qisqacha izohlab berishdan iborat bo'ladi.

6. Binar ma'ruza — bu ma'ruzani ikki o'qituvchi suhbat shaklida o'qish turi hisoblanadi, ya'ni ikki ilmiy maktab vakillari sifatida yoki olim va amaliyotchi, o'qituvchi va talaba o'rtasida va boshqalar.

7. Oldindan xatolar ko'zda tutilgan ma'ruza — talabalarni berilayotgan ma'lumotlarni doimiy kuzatib borishga rag'batlantirishga mo'ljallangan (mazmunida xatoni izlash: metodologik, metodik, orfografik). Ma'ruza yakunida tinglovchilarni diagnostika qilish va yo'l qo'yilgan xatolarni tahlil qilish amalga oshiriladi.

8. Ma'ruza-konferensiya — oldindan qo'yilgan muammo 5–10 minut davom etadigan axborotlar tizimi bilan ilmiy-amaliy mashg'ulot sifatida o'tkaziladi. Har bir chiqishi o'qituvchi taklif etgan dastur doirasida tayyorlangan mantiqiy yakunlangan matndan iborat bo'ladi. Beriladigan matnlar birgalikda muammoni har tomonlama yoritib beradi. Ma'ruza yakunida o'qituvchi talabalarning mustaqil ishlari va chiqishlarini to'ldirib yoki taklif etilgan ma'lumotlarga aniqlik kiritib yakun yasaydi va asosiy xulosalarni shakllantiradi.

9. Ma'ruza-konsultatsiya — turlicha ssenariyda o'tkazilishi mumkin. Birinchi varianti «savol-javoblar» usulida amalga oshiriladi. Ma'ruzachi butun ma'ruza vaqti davomida bir bo'lim yoki bir kurs bo'yicha talabalarning savollariga javob qaytaradi.

Bunday ma'ruzalarning ikkinchi varianti «bahs-munozara» usulida o'tkazilib bu uch xilda olib boriladi: ma'ruzachi yangi o'quv ma'lumotlarini bayon etadi, savol qo'yiladi, qo'yilgan savolga javob izlashda tortishuvlar, muhokama tashkil etiladi.

Maktabda o'quv jarayonini tashkil etish turlarining juda ko'pligi va turli tumanligiga qaramay ularning har bir turi va ko'rinishi ma'lum didaktik masalalar to'plamini hal etadi va o'z vazifasini bajaradi. Ularning turli-tumanligi amalda maktab va oliy o'quv yurtlari o'qituvchilarining ijodi va mahorati haqida xabar beradi, o'z ishlari samaradorligidan mafaattorliklarini bildiradi. Shunga ko'ra o'quv ma'ruzasi uning tuzilish komponentlari haqida ma'lumot berishi lozim.

I. O'quv ma'ruzasining tuzilishi (V.Ya.Lyaudis bo'yicha)

1. Ma'ruza mavzusi, mavzusini tanlashni asoslash.
2. Mavzuning butun kurs tizimidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash (konsept).

3. Mavzu bo'yicha adabiyotlarni tanlab olish (o'qituvchi uchun adabiyotlar, talabalarga tavsiya etiladigan adabiyotlar).

II. Ma'ruzani tashkil etish shakllari

1. Auditoriya (tinglovchilar tayyorgarligi xususiyatlari va darajasi).

2. Ma'ruzaning maqsadlari (butun fan mazmunini birlashtiruvchi) ma'ruzaning mazmuni, asosiy g'oyalari.

3. Asosiy mazmunini amalga oshiruvchi ma'ruzaning vazifalari: a) vazifaning tarkibi va ketma-ketlik tartibi; b) vazifalarning xususiyatlari: informatsion-analitik, tizimlashtiruvchi, muammoli; d) ko'rsatilgan vazifalarni hal etish uchun talabalarga zarur bo'lgan vositalar; e) qo'yilgan masalalarni hal etishda tinglovchilarda o'qituvchi yuzaga keltiradigan emotsional holatlari va munosabatlari.

4. Ma'ruzani tashkil etish shakli: a) fikrni monologik bayon etish; b) evristik suhbat elementlari bilan monolog; d) evristik suhbat; e) audio-video namoyish etish vositalariga tayanilgan monolog; f) dialog-tortishuv (muhokama etilayotgan muammo bo'yicha ikki qarama-qarshi nuqtayi nazarni ifoda etuvchi ikki o'qituvchining tortishuvi).

III. Ma'ruza mazmuni

1. Ma'ruza mazmuni rejasi va konspekti.

2. Yaxlitligi, tizimliligi, ketma-ketligi, tushunarligi, yaqqolliligi, isbotligini ta'minlovchi o'quv vositalari va didaktik uslublari (konspekt chetida ajratib ko'rsatiladi).

IV. Ma'ruza davomida o'qituvchining yaxlitlik obrazi

1. Ma'ruza mazmunining har bir bo'limi bo'yicha masalalarni yechish jarayonida o'qituvchining talabalar bilan hamkorlik qilish usullari (birgalikda masalalarni yechish, namunaga taqlid qilish, sheriklik).

2. Bayon etishning tipik shakli (leksika, grammatika, stilistika).

3. O'qituvchining auditoriya bilan emotsional munosabati, noverbal munosabat vositalari (imo-ishora, mimika, patomimika, vokal mimika, intonatsiya, ovozi balandligi, sur'ati, tezligi, pauzasi).

I. Seminar mashg'ulotlari tuzilishi

I. Mashg'ulot mavzusi

1. Mavzu tanlashni asoslab berish.

2. Kurs dasturidagi o'rni aniqlash.

3. Mashg'ulot maqsadi, vazifalari: ta'limiy, tarbiyaviy, metodik.

4. Adabiyotlarni o'qib chiqish, hajmi, matnning murakkabligini hisobga olib adabiyotlarni tanlashni asoslab berish.

II. Seminarni tashkil etish shakli

1. Auditoriya tayyorgarligi xarakteri bilan bog'liq seminar o'tkazish shaklini tanlashni asoslab berish:

a) savol-javobli;

b) reja asosida keng suhbat;

d) o'zaro tanqidiy baholab axborot berish;

e) yozma referatlarni munozara elementi bilan muhokama qilish.

f) guruhli muhokama: yo'naltirilgan, erkin o'quv-rolli o'yin.

2. Talabalarni adabiyotdagi mavzu, masalalar, obyektlar, mashg'ulot xususiyati, muhokama ishtirokchilari rollarini taqsimlash, referatlar, hisobotlar, talabalar, mavzuni muhokama qilish shakli va xususiyatiga dastlab yo'naltirish dasturi.

III. Mashg'ulot borishini rejalashtirish va konspektlar tayyorlash

1. Mashg'ulot mazmuni dasturi: mavzuning asosiy bo'limlari, uning vazifalari, ko'rilayotgan muammoni hal etilishi davomida asosiy qarama-qarshiliklarni qayd etish.

2. Dastur bo'limlari mazmunini konspektlashtirish. Ko'rilayotgan nuqtayi nazarlarni asosligi va isbotlanganligi, qarama-qarshiliklarni aniqlashni ta'minlovchi didaktik uslublarni ko'rsatish. Guruhli muhokama shaklini ko'zda tutuvchi qoidalar va vazifalarni ko'rsatish. Mashg'ulotning turli bosqichlarida guruhlar aloqalari uslublari.

3. Seminar mashg'ulotida muhokama etilgan mavzu bo'yicha xulosalar,

4. Seminar mashg'ulotini o'tkazgandan keyin uning borishini o'rganib chiqish.

Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar psixologiya kursini o'qitishning ajralmas qismi hisoblanadi. Ularda ma'ruzalarda olingan nazariy bilimlarini faollashtiradi, mustahkamlaydi va aniqlashtiradi. Laboratoriya mashg'ulotlarida talabalar psixologik tadqiqotlarning oddiy usullari va ko'nikmalarini o'zlashtiradilar, ulardan keyinchalik maktabda kundalik ishlarida foydalanishlari mumkin bo'ladi.

Bu yerda ular o'tkaziladigan tajribalarda tekshirilayotganlar sifatida ishtirok etadilar va ularni mustaqil o'tkazishga o'rganadilar. Tajribalarda ishtirok etish va turli test topshiriqlarini yechish talabalarda alohida qiziqish uyg'otadi, chunki bu ularga o'zlarini anglab yetishga, mavjud psixologik sifatlarini o'rganishga, o'zining rivojlanganlik darajasini aniqlashga imkon beradi.

Turli psixologik masalalarni yechishda ham talabalar o'z bilimlarini amalda ko'rsatishlari mumkin. Shunga o'xshash masalalarni hal etib, talabalar yana bir bor bo'lajak amaliy ishlari uchun psixologik bilimlarning zarurligiga ishonch hosil qiladilar. Amaliy mashg'ulotlarda masalalardan foydalanish o'qituvchiga ham o'quv materialini o'zlashtirib borishi va shu bilan bu jarayonni nazorat qilishni kuchaytirishga yordam beradi.

Amaliy mashg'ulotlarda kompyuter texnikasidan foydalanish talabani butun intellektual imkoniyatlarini maksimal darajada jamlaydi, faqatgina nazorat qilish va amalga oshirishni ta'minlaydi, bu talabani o'ziga baho berishini shakllanishiga va uning shaxsini tarkib topishiga yordam beradi.

Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ishlarning turli xillari mavjud. Ularning har biri aniq

mashg'ulotni tanlab olish, mashg'ulot mavzusini va o'qituvchining real imkoniyatiga, shu jumladan, texnik imkoniyatlarga ham bog'liq bo'ladi. Umumiy talablar esa o'qituvchining talabalarni tayyorlash hamda har bir mashg'ulot oldidan tekshirish kiradi.

Tajriba ishlarini bajarish uchun talabalar ikkita daftarga ega bo'lishlari kerak: ish davomida yozuvlarni qayd etib borish uchun va ishlari natijalarini yaxshilab ishlab chiqib, tartibga solib hisobot berish uchun kerak bo'ladi. Hisobot daftarida bayonnoma rasmiylashtiriladi. U yoki bu usul bilan maktabda olingan ma'lumotlar asosida mashg'ulotlarni maktab materiallarida o'tkazsa yaxshi bo'ladi. Bu psixologiya bo'yicha o'quvchi bilimlarini chuqurlashtiradi va aniqlashtirish imkonini beradi, yosh psixologiyasi masalalariga qiziqishini oshiradi.

O'QITISHNING INTERFAOL METODLARI

Psixologiya o'qitish metodikasi fanida interfaol usullarni ta'lim jarayoniga qo'llashning psixologik jihatlarini mazmunan yoritishga asoslanadi. Shunga muvofiq o'qitish metodikasida o'qitishning asosiy konsepsiyalari ishlab chiqilib interfaol usullarni qo'llanilishi mazkur masalalar negiziga asoslanadi.

Mazkur konsepsiyalardan asosiylari quyidagilardan iborat:

a) o'qitish uning shakllarini shakllanishi o'qituvchining faol faoliyati – o'quv faoliyati hisoblanib, bunda o'qituvchi bu faoliyatning tashkilotchisi rolida ishtirok etadi;

b) o'quv faoliyatining predmeti va natijasi faoliyatining subyekti o'quvchi hisoblanadi, u faoliyat hisobiga qayta tashkil bo'ladi predmet sifatida va o'qitish yakunida o'zgartirilgan ko'rinishda namoyon bo'ladi (o'quv faoliyatining natijasi sifatida);

d) muvaffaqiyatli o'quv faoliyatining asosiy ko'rsatkichi, uning natijasi o'quvchining fikrlash mahoratini o'rganish va amaliy masalalarni ijodiy hal etish ilmiy va amaliy muammolarda erkin va mustaqil yo'l topa olishni tushunish hisoblanadi, shu bilan birga bilimlarning fikrlash materiali va vositasi bo'lib xizmat qiladi;

e) o'quv faoliyatining birligi o'quv masalasi hisoblanadi. Hayotda yuzaga keladigan boshqa hamma masalalardan uning predmetini o'zgartirishga emas balki amaldagi subyektning o'zini o'zgartirishga birinchi navbatda uning fikrlash harakatlar usullarini egallab olishga qaratilganligi bilan farq qiluvchi o'quv taktikasi hisoblanadi;

f) o'quv faoliyati jarayoni o'quvchining tashqi predmetni mazmunida o'z harakatlarini ichki aqliy ko'rinishga (interiorizatsiya) o'tkazilishi ko'rinishidagi o'quv masalalarini hal etish bo'yicha

harakatlaridir, ya'ni ularning o'zining shaxsiy bilimlar, mahorati va ko'nikmalarini hosil qilib olishidir;

g) bilish mahorat va ko'nikmalarni o'zlashtirish — bu aqliy harakatlar hisoblanadi, ular individ tomonidan shakl obraz ko'rinishida tashqi vositalarga tayanilgan holda (predmetlar yordamida yo'l topish yoki so'z bilan yordamlashish) bajariladi va o'quv faoliyati natijasida o'zlashtirilgan, qayta tashkil etilgan «sobiq» tashqi predmetli harakatlardan iborat.

Insonlar psixologiyasining birgalikdagi munosabat va harakatiga asoslangan o'qitish interfaol o'qitish usuli deyiladi. Individ sifatida alohida o'qiydigan emas, aksincha, guruh bilan birga faoliyat yurituvchi, savollarni o'zaro kelishib bahslashib muhokama qiluvchi bir-birini qo'zg'atib va faollashtirib boradigan o'quvchi va o'qituvchi faoliyati markaziy o'rinni egallaydi.

Interfaol usulni qo'llaganda hammasidan ko'ra bellashuv, raqobat, tortishuv ruhiyatini intellektual faolligiga kuchli ta'sir etadi. Bu insonlar uyushgan holda muammoni yechishni izlaganlarida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, shunday psixologik omillar ta'sir qiladigan, atrofdagilar tomonidan bildirilgan har qanday fikrga o'zining shunga o'xshash, yaqin yoki aksincha mutlaqo qarama-qarshi fikr bildirishga da'vat etadi.

Bunday mashg'ulotlar vaqtida o'qituvchidan ancha ko'p ijodkorlik va faollik talab etiladi. Oldindan ma'lum yoki ancha ko'p ijodkorlik va faollik talab etuvchi kitobdan o'qiganlarini hikoya qilish shaklidagi dars passiv darajada o'tadi. Interfaol usuli nafaqat ta'limda balki, tarbiyada ham ayniqsa yaxshi natija keltiradi, ilmiy nuqtayi nazardan qaraganda o'qituvchi muhokamaga ta'sir qilganda nafaqat fikr bildiradi, balki muammoga o'zining shaxsiy munosabatini, axloqiy mavqeyi va dunyoqarashini bildiradi. Talabalar bahsida o'qituvchini ishtiroki turlicha bo'lishi mumkin. Lekin har qanday holatda ham o'zini fikrini o'tkazmasligi kerak. Yaxshisi bahsni boshqarishda yaxshilab hisoblab chiqilgan usul, sermahsul fikrlashni, yechimini topishda ijodiy izlanuvchanlikni talab etuvchi yo'lni muammoli savol qo'yish orqali boshqarish lozim. O'qituvchi o'z nuqtayi nazaridan chiqarishda fikr bildiradi, faqat talabalar fikridan xulosa chiqarish bilan isbotlash va xato fikrlarni rad etish kerak. Bu usul bilan bahsni nafaqat mazmuni intellektual — bilish, nazariy savollarni yo'llash mumkin, shuningdek, hamkorlikda sermahsul faoliyatlarini tuzish, talabalar shaxsiga o'z ta'siri bilan o'quv faoliyatini o'quv tarbiya jarayoniga aylantirishi mumkin.

Shu tartibda, interfaol o'qitish usuli, talabalarning hamkorlikdagi faoliyati o'qituvchining bahslardagi ishtiroki tufayli dars jarayonini nafaqat hamkorlikdagi faoliyati bo'ladi, balki shaxsning ijtimoiy

munosabatlarining real ijodiy sermahsul faoliyatiga aylanadi. O'qishdagi hamkorlik o'z-o'zidan talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilim, to'g'ridan-to'g'ri ularning ichki dunyosiga ta'sir etadi va dars jarayonini asosiy tarbiyaviy funksiyasi hisoblanadi.

Hamkorlikdan tuzilgan sermahsul faoliyatni uchta alohida faol usul nomi bilan ajratish mumkinmi? Umuman olganda, dars jarayonini tarbiyaviy funksiyasini hisobga olganda mumkin. Lekin bunday qilish kerakmi? Bu maqsadga muvofiq hisoblanmaydi, zero interfaol usul bu o'qituvchi va talabalarning birgalikdagi ijodiy (sermahsul) faoliyati, shaxsning hamkorlikdagi jarayonigina emas, shuningdek, bilish izlanish jarayonini yuzaga kelishi hamdir. O'qituvchi shu narsani doim esda tutishi lozimki, bahsda savollarni o'z holicha qilmasdan, faqat faol bilishning yo'nalishi «talaba-talaba» hamkorligi bilan chegaralanib qolmasdan, doim «o'qituvchi-talaba» tizimini qo'shilishi muhimligini nazarda tutish kerak.

Interfaol o'qitish usuliga quyidagilar kiradi: 1) evrestik suhbat; 2) bahs usuli; 3) aqliy hujum; 4) davra stoli; 5) ishbilarmon o'yinlar usuli; 6) amaliy ish bo'yicha tanlov muhokamasi va boshqa alohida o'qituvchi bilan qo'llanuvchi — zavqli interfaol o'qitish usullari kiradi. Ularning mazmuni bilan qisqacha tanishib chiqamiz.

Interfaol o'qitishning bir usuli everstik suhbat bo'lib, lotincha — «to'playman, izlayman» ma'nolarini anglatadi. Bu suhbat usuli bo'lib qadimgi grekcha ko'rinishi Suqrot suhbatini deb nomlangan o'qitish tizimiga asoslangan. Shu yo'l bilan mohirona savollar tuzish va o'quvchini qo'yilgan savolga mustaqil ravishda to'g'ri javob topishga yo'naltirish kerak. Bu o'qitish usulini Suqrotnikidan farqi uning keng doirada jonligidir. Lekin uning so'zsis o'xshashlik tomonlari ham mavjud, o'z tavsifiga ko'ra olinayotgan funksiyasi bevosita ularni faol o'ylash orqali o'quvchilarni mohirona savol berishga qaratilganligidir. O'z yo'nalishining psixologik tabiatiga ko'ra — evrestik suhbat bu jamoaviy fikrlash yoki suhbat, muammoning yechimini izlovchi sifatidagi suhbatdir. Shuning uchun pedagogikada bu usul muammoli o'qitish usullaridan hisoblanadi, shu qatorda muammoli izlanuvchi deb nomlanuvchi suhbatdan everstik suhbat psixologik tomondan hech ham farq qilmaydi. Pedagogika ular orasida shaxsiy miqdoriy chegara o'tkazadi. Agar evrestik suhbat faqat qaysidir mavzuni bitta elementiga tegishli bo'lsa, muammoli izlanishda esa — muammoli vaziyatlar ko'p. Biroq bunday farqlanish tanaqidni ko'tarmaydi, amaliyotda suhbatni haqiqiyasiga aylantirishsa mashg'ulotlarda «faqat bitta» va «ko'p» muammolar orasidagi bu ko'rinmas farqni sezish mumkin emas: o'qituvchi va auditoriya orasidagi suhbat ko'p savolli suhbatga aylanadi va mavzuga tegishli suhbat bilinmasdan bahsga o'tadi. Lekin endi bu o'qitishning boshqa usulidir, bunga keyinroq to'xtalamiz. Gap

shundaki, suhbatda fikrlab izlanish jamoaviy izlanishga aylanadi va muammoning yechimini izlashda fikrlar almashinuvi, turli variantlar, orasidagi xulosalar hamkorlik va hamfikrliylk bir-birini faollashtiradi.

Shuning uchun mantiqan bu usul interfaol o'qitish usuli sifatida ko'rib chiqiladi.

Suhbatni evrestik suhbatga aylantirish uchun qo'yilgan savollar ham boshqa muammoli o'qitish usullari rioya qiladigan shartlarga bo'ysunadi. Evrestik suhbatga aylanish jarayonida esa, muammoli vaziyatni keltirib chiqarilgan interfaol o'qitish usullaridan birini amalga oshirishdan bo'lak narsa emas.

So'nggi ishlarda bahs interfaol o'qitish usuli sifatida qo'llanila boshlandi.

Bahs usuli yoki o'quv bahslari evrestik suhbat kabi namoyon bo'ladi, to'g'rirog'i maxsus dasturlashtirilgan erkin nazariy savollarni muhokama qiladi, odatda, savol qo'yish bilan evrestik suhbatni boshlanishi kabi boshlanadi. Uni doimo bahsga aylanish — darsdagi me'yoriy holatdir. **Psixologik nuqtayi nazardan qaraganda bahs** qanday xususiyatga ega?

Birinchidan, bahs — bu faoliyatning dialogik shakli bo'lib, turli fikrlar orasida boradigan shiddatli kurashni, suhbatni yuzaga keltirishdir. Fikrlar almashinuvi oddiy suhbatdagi kabi izchil va salmoqli ketmaydi, bahsda esa bir fikrni boshqasi bilan to'qnashuvi bir muncha asabiy ko'rinishga ega. Bahsni alohidaligi shundaki, bahslashuvlarning fikri bu bahslashayotganlarni faol fikrlashlarini yuzaga keltiruvchi yoki fikrni dalil bilan isbotlashdir.

Ikkinchidan psixologik jihatdan shunisi qiziqki, ayni fikrlar to'qnashuvi baxsni yuzaga keltiradi, u esa baxsga olib keluvchi turli xil fikrlarni tug'ilishidir. Bahs va fikrlashni — faoliyatdagi sababli bog'lanish deb tushunishadi, bunday yondashuv L.S.Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan, lekin nutq faoliyatini tekshirganlarida bunga to'xtalib o'tmaganlar, ayniqsa, muammoli bahsdagi fikrlash va diologni o'zaro bog'liqligini analiz qilmaganlar.

Odatda, fikrlash orqali bahsda e'tirozchini gapiga javob tug'iladi, shuning uchun turli fikrlar bahsni yuzaga keltiradi, deb taxmin qilinadi. Natijada, esa vaziat mutlaqo aksincha: bahs munozara fikrni tug'diradi fikrlashni faollashtiradi, o'quv bahslari esa ustiga ustak o'quv materialini fikrlash mahsuli sifatida anglab o'zlashtirishni ta'minlaydi. Bunday psixologik alohidalik bahslashuv va fikrlashni o'zaro bog'liqligi A.K.Markov izlanishlarida ko'rsatilgan.

Munozarani vaziyatga aloqadorligi mulohaza qilishni faollashtiradi, ularni dalillar tizimiga aylantiradi. Afsuski, psixologning bunday xulosasi natijasida bu usuli na maktab, na pedagogika — psixologiya

oliy o'quv yurtlari amaliyotida keng doirada qo'llanilish imkoniyatini bermayapti.

Bahs usuli darslarning guruhiy shaklida amaliy mashg'ulotlarda yoki laboratoriya mashg'ulotlarida, talabalar gapirish imkoniyati bo'lgan darslarda foydalaniladi. Ba'zan ma'ruzada ham foydalaniladi, unda ma'ruzachi mavzuga oid savollar bilan auditoriyaga murojaat qilishi orqali yuzaga keladi. Bahsni ma'ruza darslarida to'la qo'llab bo'lmaydi, lekin auditoriyadan savollarga javoblarni tezlik bilan javob oladigan natijasida, ulardan mazkur muammoga fikr bildirish orqali qo'llash mumkin. Endi bu munozarali savolga javob berish, jamoaviy fikrlash va ma'ruzachini xulosasini tinglash psixologik muhitni yaratadi. Turli xil dars shakllarida bir necha munozarali savollarni qo'yishni namuna sifatida ko'rsatamiz. Dastlab ma'ruzada qo'llanilgan munozarali savoldan boshlaymiz. Ma'ruzachi tashkiliy qismda nazariy faoliyatga bag'ishlangan savolni talabalar oldiga qo'yadi. «Biz hozirgina faoliyatni mavjudotni o'rab turgan borliq bilan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan hamkorligi ekanligini aniqladik. Bunday faktlar faoliyatni turli xilligi hisoblanadi: nafaqaxo'r sayr vaqtida oyoqlariga dam berish uchun o'rindiqqa o'tirdi; chumoli o'z iniga o'lgan pashshani olib ketayapti; tuyaqush kallasini qo'yniga tiqib olib nafas olayapti; talaba «faoliyat» tushunchasini o'rganayapti, vaholangki, unga nima bo'lganda ham quruq yodlash emas, aksincha, tushunib esda olib qolish kerakligini ogohlantirishgandi; o'quvchi adabiyot darsida uyga yodlash uchun berilgan she'rni o'rganyapti; qo'mondon o'z qo'shiniga qanday harakat qilish kerakligini aytish uchun; raqibini hammasini kutayapti; ular kutish vaqtida biror bir faoliyat bilan band deb bo'ladimi? Ana shu hamma vaziyat haqida kim nima o'ylayotganini darrov aytishingizni so'rayman». Keyin o'qituvchi aytgan subyektlarini harakatini ketma-ketlikda o'tkaza boshladi («nafaqaxo'r», «chumoli», «tuyaqush», «talaba», «o'quvchi», «qo'mondon») talabalar esa «ha» yoki «yo'q» deb javob berdilar. Barcha «faoliyat» tushunchasini ham ancha tushuntirish talab etishini va bu mavzuga boshqa darslarda yana to'xtalish lozimligiga amin bo'ladilar, lekin bu yetarli bo'lib, ma'ruzachi maqsadga erishadi. U talabalarni faoliyat tushunchasini psixologik asosini faqat lug'aviy ma'nosini yodlab olish emas, balki jiddiy hayotiy vaziyatlarda tahlil qilinadigan ish ekanligiga ishontirdi.

Seminar mashg'ulotida: talaba mavzu rejasida ko'rsatilgan «Vaqtning idrok qilish» bo'yicha tajriba o'tkazib referat bilan chiqish qildi, psixolog D.B.Elkonin o'tkazgan izlanishlar, vaqtning qadriga yetish bo'yicha turli vaziyatlarda insonlarning vaqtning idrok etishi bo'yicha ma'lumotlarni berdi. O'qituvchi guruh oldiga savol qo'yadi: «Bu ma'lumotlarni o'qituvchi amaliy ishlarda qanday qo'llashi lozim?».

«O'quvchilarning vaqtni subyektiv baholashga hukm qilishi, darslar qiziqarliligi yoki zerikarliligi?» deb tavsif qilishi mumkinmi? Aytgancha, talaba «R» bayon etganlari qancha davom etdi? Birinchidan talaba R. bayon qilganlariga qiziqish uyg'otib, haqiqiy vaqtni kichraytirib baho berishdi.

Ikkinchidan, birdaniga bir qancha talaba psixologlar tomonidan ochilgan qonuniyatlarni qo'llash imkoniyati fikrni asoslashga yordam beradi. Tadqiqot sifatida quyidagi ish amalga oshirildi ya'ni maktab o'quvchilariga darslar qiziqarliligi yoki yo'qmi, qaysi darslarda (qaysi fan o'qituvchisi)dagi zerikarli yoki aksincha qiziqarli va h.k., ularni qanday baholash mumkin? Lekin baholash kerakligi, foydaliligi degan savollar borasida bahslashdilar. Buni qanday o'rganish mumkin? Kimgadir matematikada o'tirish qiziqarli bo'lmasa, kimgadir kim bilan hech narsa qilish yoqmaydi ba'zi o'qituvchilar darslarni doim qiziqarli o'tadilar. Balki ichimizdan kimdir o'z faniga qiziqish uyg'ota olmasligini sezib qolar? Barchada shu va shunga o'xshash fikrlar savollarga qiziqish uyg'otayotganini bilishimiz mumkin, lekin bahs endi boshqa mavzu bo'yicha ketyapti: idrokni bilish jarayonlaridan biri ekanligi haqida emas, darslar qiziqarli yoki zerikarliligi haqida. Albatta, tashxisni aniqligi bilan bog'liq emas. Kundalik hayotda turli xil vaziyatlarga duch kelamiz va o'z imkoniyatlaringizdan kelib chiqib, ularni o'qib o'rganamiz (kuzatib) tashxis qo'yamiz yoki psixiatrga maslahatga boramiz, bu kitobdan o'qishdan ko'ra yaxshiroqdir. Ularni hammasini amaliyotchi psixolog o'rganishi lozim. Hozir o'z ta'riflaringizni o'qib eshittirish orqali biz bir-birimizdagi mavjud bilimlarimizni almashamiz.

Darslarda ularni ko'rib chiqib, biz so'z mantiqiy tafakkurimizni o'stiramiz, psixologik kuzatuvchanlikni tarkib toptiramiz.

Laboratoriya mashg'ulotida: o'qituvchi matematika fakulteti talabalariga «Tafakkur» mavzusi bo'yicha, mantiqiy tafakkurni baholash uchun matematik materialda bir necha test berdi. Mana ulardan ba'zilari: «g'isht og'irligi 500 g va unga yarimta g'isht qo'shiladi. Umumiy og'irlik qancha? 3 kg teng baliqni o'lchagandan ko'ng kesib dumi tomonini sizga berishdi. Boshqa (bosh) ko'rinishidan kichikroq tomoni kimgadir tegdi. Baliqning og'irligi qancha edi? Agar baliqning dumi 4 kg bo'lsa, boshi ham 4 kg bo'lsa, tanasi dumi, bosh qismining og'irligiga teng bo'lsa, unda baliqning og'irligi qancha?» talabalar matematik bu vazifani yecha oladilarmi? Buni biz hozir muhokama qilmaymiz (zero, hech kim birdaniga yechimini topa olmaydi). Bu yerda bizni tafakkur sifatlarining tasnifi haqidagi fikr qiziqtiradi. O'qituvchi tomonidan qo'yilgan munozarali savol quyidagicha: «Har 3 ta vazifani tez yechishga imkon beradigan, tafakkurlashning umumiy usulini toping va vazifaning har birini tez hal

qilishda sizga tafakkurning qaysi sifati yetishmaganini tushuntirib bering». Dastlab, muhokamadagi bu savolga taqlidga asoslanib, birmuncha sodda javob variantlarini berishdi. Keyin suhbat mulohaza chegarasiga ega bo'la boshladi. O'qituvchining turki beradigan savollaridan: «Nimaga shunday o'ylaysiz?», «Sizning fikringiz nimaga asoslanadi?», «Bu sizning taxminingizmi yoki bu fikr shunday ekanligini isbotlab bera olasizmi?» va h.k. shundan so'ng talabalar o'z fikrlarini asoslash uchun tafakkur psixologiyasi bo'yicha o'z bilimlarini safarbar qilishga urinishadi.

Talabalarning ko'pchiligida psixologik atamalarni qo'llashda ishonchsizlik, matematik atamalarni adashtirish kuzatildi (masalan, tez, to'liq tafakkurlash yo'nalishida «algebrik» yoki «arifmetik» jarayonlarni tez-tez almashtiradilar). Nihoyat, o'tkazilgan har uchala vazifada ular ishonadigan tushunchalar «yarmini» tashkil etadi, degan xulosaga kelishdi. Bunday umumiylikni namoyon bo'lishi masalani tez hal etishga imkon beradi, zero, har qanday butunlik ikkita teng qismdan iborat g'ishtning og'irligi yoki baliqning og'irligining, bu yerda ahamiyati yo'q. Shunga o'xshash masalalarni hal etishning umumiy usuli tafakkurlashning ham umumiy usulidir.

Shundan so'ng o'qituvchi testdan olingan ma'lumotlarni izohlashga o'tdi. Ayni vaziyatda talabalarni matematik qobiliyatlari emas, balki tafakkurning sifatini aniqlashga qiziqish uyg'otishini ta'kidlab, o'qituvchi olingan testning natijalarini psixologik mazmunini tushuntiradi. Shunga muvofiq u quyidagicha rasman xulosani aytdi: «Ana shu uchta masalani yechishda namoyon bo'lgan tafakkurning bunday umumiy usulini, mantiqiy tafakkurlash, deb ta'riflash mumkin, biroq bir vaqtning o'zida ham nazariy yoki empirik, ijodiy yoki sermahsul tafakkurlash hamdir. Amaliy foydalanish jarayonida bu usul ilk bor siz uchun ijodiy tafakkurlash hisoblanadi. Agar siz bu usulni o'zlashtirgan bo'lsangiz shunga o'xshash masalalarni yechishda mahsuldorlik yetarli bo'ladi. Har qanday tarkibli turli xil masalalarni yechishda nazariy tafakkurlashdan foydalanish mumkin, zero, bu umumiy ahamiyatga ega. Unda bu tafakkur qachon empirik hisoblanadi? Variantlarni to'g'ri yechishga harakat qiladilar. Keyinchalik, topilgan bu usulni boshqa masalalarda ham qo'llash mumkin va umumiy xulosa chiqarishda bundan foydalanish mumkin. Shunda empirik topilma nazariy xususiyatga ega degan xulosaga olib keladi va boshqa masalalarni yechishda qo'llanilgan bu tafakkurlashning umumiy usuli nazariy xususiyatga ega bo'ladi». O'qituvchi yuqoridagi xulosaga tadqiqot natijalari asosida keldi.

Endi shu o'rinda savol tug'iladi: talabalar bilan «Tafakkur» mavzusi bo'yicha yuzaki dars o'tish deyarli mumkin emas, bahs usulini bu yerda nima aloqasi bor? Bunga quyidagicha javob berish mumkin.

To'g'ri bu bahsga o'xshamasligi mumkin, lekin asosiy xususiyati shundaki bahslashish xususiyatiga ega talabalarni o'ylashga majbur qilgan, tayyorgarliksiz biror xulosaga keltirgan va ilmiy adabiyotlarni o'qishga yo'naltiruvchi savolni qo'yishida namoyon bo'ladi. Bunday yo'naltirish o'z-o'zidan ahamiyatli dalildir. Lekin baribir asosiysi munozaralar talabalarni o'ylashga majbur qilyapti: tafakkurlashni talab etuvchi va munozarali muammo qanday bo'lish kerak degan savolga, muhim pedagogik muammoni insonni fikrlashga o'rganishini hal etadi. Shuning uchun og'zaki bahs sifatida ham munozara bo'lmasligi mumkin. Shunday qilib, bahs usuli, hamma dars shakllari, ma'ruzadan tortib laboratoriya mashg'ulotlarigacha qo'llash mumkin. Uni talabalarning qanchalik fikrlashlarini faollashtiradi va o'zlashtirishda rejasini qay darajaga ko'tarilgani, savollarni o'rganishga qiziqish uyg'otishi va ularni adabiyotlar bilan mustaqil ishlash jarayonida chuqur kirib borishlariga qarab natijasi belgilanadi.

«Aqliy hujum» usuli oliy o'quv yurtlari amaliyotida o'qitish usuli sifatida qo'llashga ulgurani yo'q, bu usul boshqaruv tizimi, shuningdek, ilmiy izlanishlar natijasida kelib chiqqan. U ayniqsa, iqtisodiy boshqaruv faoliyati, menejmentda keng qo'llaniladi. O'qitishga bog'liq bo'lmagan holda aqliy hujum usulining mazmuni mohiyati nimada? Mutaxassislarning fikricha, muammoning javobini qidirishda bevosita miyaga kelgan fikrlar, taxminlar tasodifiy o'xshatishlar, shuningdek, birdan kelib chiqadigan, mavjud kerak va nokerak bog'lanishlarni asoslab berishlarini o'z ichiga oladi. Keyin diktofonga yozib olingan tasodifiy jumla, fikrlarni diqqat bilan tahlil qilish yo'li ayniqsa qiziqarli ya'ni aqliy hujum usuliga yaqin bo'lganlari ajratib olinadi va keyinchalik chuqurroq savol quyilib, muhokama qilish uchun foydalaniladi. Aqliy hujumning o'ziga xos oltin qoidasi mavjud bo'lib — ishtirokchilar suhbatida davomida aytishganlaridan hech biriga shubha qilmaslik, aksincha har qanday fikrni bildirishda to'la erkinlik yaratib berish lozim. Bunday psixologik erkinlik o'zini xotirjam tutishga «guruh fikridan» uyalmaslikka omadsiz luqma tashlash bilan o'zini o'ng'aysiz holatga qo'yishdan qo'rqmaslikka imkon beradi. Bunday holatda (ayniqsa, ishtirokchilar bunga moslashganda) ko'chirishi to'g'ri bo'lgan, hech nimaga yaramaydigan (ayni damda muammoni yechish uchun) ahmoqona, kutilmagan, lekin zarur bo'lgan, haqiqatdan intensiv fikrlar yuzaga keladi. Ana shuning uchun ham aqliy hujum uyushtiriladi. Lekin bu, menejment va ilmiy izlanishlarda to'g'ri yechimni izlash uchun qo'llaniladi. Bu usulni oliy o'quv yurtlarida qanday qo'llash mumkin? Aytish lozimki, imkoniyatlar diapozoni psixologiya o'qitishda qo'llash uchun yetarli emas. Lekin aqliy hujum usuli qaysidir muammo yechimining qiyinchiliklarini tushuntirish maqsadida qo'llash mumkin. Masalan:

iqtisodiy ba'zi muammolar (maoshning kechikishi, korxonalarining ixtiyoriy soliq to'lashi va h.k.) sotsiologiyada (siyosiy faoliyat reytingi interpritatsiyasi) pedagogikada (axloq va axloqsizlik o'rtasidagi qarama-qarshilik), psixologiyada psixikani rivojlanish qonuniyatlari va ta'lim-tarbiya amaliyoti va h.k.

Aqliy hujumda, yosh va pedagogik psixologiyani o'qitishda foydalanishda quyidagilarni misol qilamiz. Seminar mashg'ulotida o'smirlik psixik rivojlanishida krizisi muammosi muhokama qilinmoqda, pedagogika kollejni tugatib boshlang'ich sinf o'qituvchisi yoki maktab psixologi bo'lib ishlayotgan sirtqi bo'lim talabalari bunday krizisni amaliy faoliyatlari davomida guvohi bo'lganlari uchun ularga bu jarayon yaxshi tanish edi. Bunday o'smirlar bilan ishlash davomida beriladigan tavsiyalarni ham bilar edilar. Alohida tavsiyalar o'zini oqlardi, ulardan ko'pchiligi esa, na ta'limda na tarbiyada kutilgan natijani bermadi. Umuman ularda o'tish davrida bo'ladigan inqirozga uchragan o'smirlar bilan ishlash davomida ko'plab usullar va turli xil fikrlar ko'p edi. Bu haqida bilgan o'qituvchi aqliy hujum usulini qo'llashdi: har qanday fikrni bildirishga ruxsat beradi, jumladan, «zararli» yoki «yaramaydigan» deb tanqid qilinadigan fikrlar shuningdek, har qanday yaqqol yoki yashirin tanqidiy fikrlarni bildirishni taqiqlaydi. Bundan tashqari, o'qituvchi «juda qiziqarli», «qiziqarli» va h.k. kabi o'z so'zlari bilan ma'qullab turadi. Xo'sh nima bo'пти? Krizisning o'tish davrida o'smirlar bilan qanday ishlash mumkinligi haqida 40 dan ortiq fikrlar bildirildi. Ba'zi fikr shu yerning o'zida boshqa fikrlar bilan bog'liq holda tug'ildi, boshqalari shunchaki aytilgan so'zlar edi, lekin ko'pincha bu shaxsiy malakadan iborat bo'lib, bu nimaga asoslanadi: «tanqid qilgani» tavsiyaga amal qilib, xato yoki nojo'ya maslahatlarni tanqidiy izohsiz, hatto qanday bo'lishdan qat'i nazar unga o'z munosabatini bildirmay, shunchaki hisoblashidir.

Aqliy hujum nima beradi, ayni vaziyatda – bu usul qo'llanishdan olingan foydaning real natijasi qanday? U shundan iboratki talabalar, bu yoshdagi bolalar bilan ishlash malakalari yetarli ancha mashhur pedagogik nazariyalardan va psixologik o'sishda duch keladigan krizisdagi o'smirlar bilan ishlash usullari bo'yicha maslahat va tavsiyalar berishdi. Bunday tavsiyalar orasida, fan va amaliyotda qo'llasa bo'ladigan, kerakli natijalarga olib keladigan fikrlar ham mavjud. Shu yo'l bilan keyingi faoliyat uchun foydali va asosiysi muloqot psixologiyasini o'rganishga taxminan shunday fikrlar yuzaga keladi. Usul va uslublarda ish ko'p, lekin o'smirlik davridagi krizis maktabdagi ta'lim-tarbiyani rad etishda davom etaveradi, zero, hamma uslub va usullar muammoni hal etavermaydi.

Bunday manfiy xulosa talabalarni jiddiy psixologik tahlil qilishga undaydi va quyidagi savolga javob berishni talab qiladi. Nahotki, maktabdagi bu muammodan qutilishning iloji yo'q? Aqliy hujumdan so'ng seminar mashg'ulotida, maktabda tavsiya etiladigan va foydalaniladigan ko'pchilik usullar samarasizligini psixologik sabablari muhokamasi boshlandi. Shu yo'l bilan ayni vaziyatda aqliy hujum o'smirlar bilan ishlashning ko'plab usuli va yo'nalishlarini hisoblab chiqishga yordamlashdi va shu bilan birga talabalarni psixologik muammoni tahlil qilishga fikrlashga tayyorlaydi. Bunday mezonlar hozirgi zamon psixologiyasida ko'plab uchraydi, demak, aqliy hujum usuli bu kundalik ishimizda uchraydigan muammolarni yechishda talabalarni ijodiy yondashishlarida yordam beradi.

Davra stoli usuli pedagogikaga siyosatshunoslikdan kirib kelgan. «Davra stoli» siyosiy va ilmiy yo'nalish namoyondalari tomonidan tashkil qilinadi. Fikrlar almashinuvi qandaydir tegadigan nuqtalarini topishga imkon beradi, chunki ularning keyingi faoliyatida umumiy xulosani yo'naltirishga — ilmiy haqiqat yoki siyosiy turg'unlikka erishishga xizmat qiladi. Dumaloq stol usuli o'qitishning nazariy muammolarni turli ilmiy aspektlar, turli kasb mutaxassisliklari yordamida muammoni ko'rib chiqishning samaradorligini oshirishda qo'llaniladi. Mana masalan, yuridik fakulteti talabalari uchun psixologiya bo'limida yurist shaxsi va faoliyatini o'rganayotgan talabalar uchun psixologiya o'qituvchisi «jinoiy xulq psixologiyasi» mavzusi bo'yicha seminar mashg'ulotini davra stoli usuli bo'yicha tekshirdi. Mashg'ulot davomida jinoiy xulq kafedrasidan yurist-o'qituvchi bilan bir xilda savollar berib fikrlarni aniqlashtirdi, izoh berdi, misollar keltirdi. Psixologiya o'qituvchisi esa «davra stoli»da boshlovchi hisoblandi, yurist — o'qituvchi fikrlarga ketma-ketlik bilan qo'shimchalar qildi. Bu zarur edi, chunki huquqiy savollar ayniqsa insonlarning aniq huquqlari (jabrlanuvchi yoki jinoyatchi, sudya, guvoh va hokazo) psixologik bahoni insonlarning jinoiy xulqni bu tomoni butun mashg'ulot predmeti hisoblanadi, zero, talaba yuristlarni jinoyatchilikni nafaqat huquqiy tomoni balki, psixologik tomoni ham qiziqtiradi. Bunday psixologik savollarni muhokamasi nafaqat yuridik fan vakili qatnashganligi uchun, balki jinoyatchilik borasidagi o'zlarining huquqiy bilimlarini psixologik tahlil uchun material sifatida qo'llash mumkin bo'lgani uchun ham faol o'tdi. Shu yo'l bilan mavzu ikki tomondan ko'rib chiqildi — ya'ni huquqiy va psixologik, shuning uchun mavzu chuqur o'zlashtirilidi. Bu imtihonda o'z isbotini topdi. Boshqa mavzulardan ko'ra, talabalar berilgan mavzudan misollar keltirishdi. Ayniqsa, imtihon paytida biletida qanday savol qo'yilishidan qat'iy nazar davra stolida muhokama qilingan jinoyat xulq masalalari atroflicha ochib berildi. Yurist shaxsi va faoliyati

psixologiyasi yaxshi o'zlashtirilganini ko'rsatdi. Davra stoli usuli boshqa shaklda ham qo'llaniladi. Masalan, psixolog guruhi bilan o'quv-metodik konferensiyani davra stoli usulida o'tkazishi mumkin. Muhimi umumiy psixologik ham sotsiologik chuqur tahlil talab etiladigan, mutaxassislik doirasida qiziqishlari jihatidan har tomonlama ko'rib chiqiladigan (ayni vaziyatda psixologik) mavzu tanlash kerak. Boshqa oliy o'quv yurtidan psixologiya mutaxassisligi bo'yicha taklif qilingan o'qituvchi va talabalar guruhi bilan shunga o'xshash mashg'ulot o'tkazilgan. Masalan: davra stoli amaliyotda xalqaro Oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlikda o'tkazilgan. Germaniyalik yoki Fransiyalik psixolog-talabalar bilan Rossiyalik psixolog talabalar o'rtasida ijtimoiy psixologik muammo millatlararo munosabatlar muammosi muhokama qilindi.

Davra stoli usulini psixologiyani o'qitishda turli-tuman shaklini amalga oshirish mumkin. Agar bu borada muhim shart ya'ni uni qat'iy kuzatib borish — bu anglangan zaruriyat ko'p qirrali nazariy muammolarni diqqat markazdan amaliy hayotdan gavdalantirib ko'rib chiqishni yoddan chiqarilmasa bo'ldi. Agar bunday zaruriyat yo'q yoki bor bo'lsa, lekin har tomonlama anglanilgan bo'lsa, unda davra stoli odatiy, har kim o'zinikini gapiradigan seminarga aylanib qoladi va raqobat bo'la olmaydi.

Ishbilarmon o'yinlar usuli: dastlab o'qitish tizimlarida emas, balki boshqaruv amaliyotida paydo bo'lgan. Hozirda ishbilarmon o'yin usuli turli jabhalarda qo'llanilyapti, ijodiy faoliyatda loyiha tuzishda, real vaziyatlarda jamoaviy ishlab chiqishda, shuningdek, harbiy ishlarda qo'llanilyapti. Aytmoqchi «Ishbilarmon o'yin» usuli o'qitish usuli sifatida aynan harbiy o'yin hisoblanadi, amaliyotchilar qadimdan qo'shinni o'qitish uchun real jangu jadallarda emas, balki jang shartlariga taqlid qilib o'yin shaklida harbiy harakat olib borganlar.

O'yinlar asosan — bu qo'mondonni qo'shinni boshqarishga o'rgatadigan askarni esa jang sharoitlarda o'zini boshqarishga o'rgatadigan ishbilarmon o'yin usulidir.

Oliy o'quv yurtlarida turli kasb mutaxassislarga ishbilarmon o'yinlari ko'proq boshqaruv faoliyatida o'qitish uchun foydalaniladi. Ba'zan bu usulni boshqaruvda «ishbilarmon o'yinlari» deb ataladi. Umumiy ko'rinishda ishbilarmon o'yini usulining mohiyati — deb yozadi, bu boradagi mutaxassislardan biri E.A.Xurskiy — biz intonatsiya usuli (taqlid qilish, aks ettirish) turli vaziyatlarni o'yin yo'li bilan boshqarish deyish mumkin. Vaholanki, bunday aniqlik o'qituvchi uchun o'quv-metodik qo'llanmada berilgan, lekin gap ishbilarmon o'yin usulini real boshqaruv usuli sifatida emas, balki talabalarni boshqarishga o'rganish usuli sifatida ekanligi haqida ketyapti. Bizning nazarimizda ishbilarmon o'yin usulini nafaqat boshqaruvda qo'llash

mumkin, shuningdek, xulosa chiqarishni boshqarishda ham qo'llash mumkin. Umuman olganda, bu usulning psixologik mohiyatini olsak, (har qanday) faoliyatga o'rgatish sifatida har qanday o'qitishda qo'llash mumkin.

Ishbilarmon o'yin usulining mohiyati shundaki, o'quvchilarni o'qitish faoliyatini modellashtirish sifatida o'rganishdan iborat, chunki bo'lajak mutaxassislar kasbiy vazifalariga javob berishga o'rgatadi. Agar pedagogika oliy o'quv yurtlaridagi o'qituvchilarni tayyorlash haqida gapiradigan bo'lsak, unda psixologiyani o'qitishda quyidagicha vaziyatlar asosiy rol o'ynashi mumkin. «Dars», «orqada qolganlar bilan ishlash», o'qishda orqada qolayotgan o'quvchi va xatolarni psixologik tabiatini psixologik sababini, masalan, diqqatni yoki matematikadan yozma ishda dars natijalarini tahlil qilish sharti va boshqalar. Bunda talabalar turli rollar bilan chiqish qilishlari mumkin: o'qituvchi, metodist, ta'lim departamenti inspektori, amaliyotchi talaba va hatto o'quvchini (a'lochi, qoloq va h.) bunday ishbilarmon o'yinlar usuli oldindan rejalashtirilishi (ssenariy tuzish, rollarga bo'lish vaziyatni tanlash va h.) va amaliy mashg'ulotlarda o'tkazish mumkin.

Masalan, darsda o'quvchilar diqqatining rivojlanishi mavzusidagi amaliy mashg'ulotda ishbilarmon o'yin usuli o'qituvchi tomonidan tashkil qilindi. Unda psixologiya o'qituvchilari va talabalari ishtirokida maktabda darsni o'tish oldindan berildi. Bu sinflar rus tilini yaxshi o'zlashtirmayotgan o'quvchilardan tuzilgan. S.V.Ivanov, A.N.Ivanova tomonidan ishlab chiqilgan yangi rus orfografiyasi metodikasini tajriba qilish uchun tuzilgan tanlanma sinflar edi.

Keyin talabalar mana shu dars va sinfni kuzatishdan to'plagan materiallari asosida ishbilarmon o'yinlar usuli o'tkazildi, ayni eksperimental xarakterga ega o'qitish qo'yilgan edi. Ular darsga katta qiziqish bilan munosabatda bo'lishdi, demak, ularning diqqati ham faolroq bo'ldi.

Amaliyotchi talabalar o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini diqqat bilan kuzatadilar, yozib boradilar, ishbilarmon o'yin uchun keyinchalikka material to'playdilar. Ishbilarmon o'yinlar usulida ishtirok etishi uchun talabalarga rollar taqsimlanadi. Shunday qilib 3 ta talabaga o'qituvchi roli berildi (ular 2 soatli psixologiya darsidan amaliy mashg'ulot olib borishlari lozim edi). 7 ta talabaga esa ta'lim departamenti inspektor – metodisti roli berildi va 2 ta talabaga maktab mudiri va ilmiy xodim roli berildi. Shu orqali ish uyini tashkil qilinib o'rtaga tashlangan muammo hal qilinadi.

Ishbilarmon o'yin usuli amaliy mashg'ulotda qanday tashkil qilinadi? O'qituvchi otlarga suffikslarni qo'shish mavzusi bo'yicha dars olib bordi. Boshqalar esa dars metodikasi bo'yicha o'z fikrlarini bildirishdi. Ularning xulosalarida tanqidiylik mavjud edi (asosan,

eksprement o'tkazuvchi o'qituvchini ijobiy tomonlarini ko'p qo'llanilganligi uchun) «mudir» va ilmiy xodim esa, o'z o'qituvchilarining xato va kamchiliklarini oqlashga urinishdi. Suhbat nafaqat metodik nuqtayi nazardan muvaffaqiyatli chiqdi, shuningdek, psixologik asoslangan tanqidlar ham ko'p bo'ldi. Psixologik tahlil qilish nuqtayi nazaridan ham diqqatni rivojlantiruvchi ijobiy vaziyatlar namoyon bo'ldi. Ishbilarmon o'yin usuli oxirida asosiy xulosaga kelinsa va u quyidagicha shakllangan edi. O'quvchilarning diqqati darsga va o'rgatilayotgan mavzuga nisbatan faol qaratilgan. O'quvchilar vazifani a'loga bajarganlarida va bundan ma'naviy qoniqish olganlaridagina qiziqish hosil bo'ladi.

O'qituvchining diqqati bu faoliyatni to'g'ri bajarishga qaratilgan ichki nazoratdir. Uni o'qituvchi vazifa bajarishga yo'naltirganda boshqariladi deb xulosa qilindi. Bu shuni anglatadiki, diqqatni o'stirish va tarbiyalash uchun o'quvchilarni iloji boricha to'g'ri faoliyat bajarishga yo'naltirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu nafaqat mashg'ulotlarni o'qitishga tegishli, shuningdek, har qanday aqliy va amaliy faoliyatni o'rganish uchun ham kerak. Yo'naltirishga asoslangan faoliyat (P.Ya.Galpirin) ayni psixologik sharoitlarni yaratadi.

Ishbilarmon o'yin usuli ayni vaqtda boshqa usullarga ko'ra samaraliroq chiqdi. Chunki u talabalarni real vaziyatlarga qo'yib aniq shaxslarning rolini o'qituvchi, metodist, ilmiy mudir, direktor rollarini o'ynab aniq fikrlashga majbur qiladi va bu vaziyat o'quvchilar diqqatini, tafakkurini yo'naltiradi, yaxshi o'zlashtirishiga imkoniyat yaratadi.

Talabalarni interfaol o'qitish usullaridan yana biri **trening** hisoblanadi. O'qitishning bu yangi usuli sifatida, birinchidan bizda u haqida ancha vaqtgacha bilishmagan, shunga qaramay g'arbda psixokorreksiya ishlarini bevosita amalga oshirish maqsadida kichik guruhlarda tuzilgan va maxsus munosabat tashkil etish usuli sifatida tarqalgan. Ikkinchidan u psixologiya yoki boshqa fanlarni yangi o'qitish usuli hisoblanmagan, hatto hozir ham shunday bo'lib ulgurani yo'q. Zero, ba'zi oliy o'quv yurtlarida ijtimoiy psixologiyani o'qitishda trening amaliy mashg'ulotlarda hamkorlikdagi faoliyat jarayonlarini shakllantirish uchun qo'llana boshlaydi. Trening guruhlarida vujudga keladigan turli vaziyatlarni o'rgatuvchi hisoblanadi va shu ma'noda o'quvchilar uchun to'la real vaziyat sifatida namoyon bo'ladi va o'z faoliyati natijasiga javobgarlik bilan harakat qilishi kerak. Javobgarlik hissi faoliyatga kirishganda alohida ahamiyatga egadir. Nafaqat o'zi oldinga intilishi kerak, bu individual o'qitishda, hatto, guruhni o'qitishning erkin muhokamasida qo'l keladi, lekin guruhdagi sheriklar bilan oldinga intilishi har bir harakat yutug'i — bu butun guruh faoliyatining yutug'ining garovidir.

Bu aspekt treningning ishbilarmon o'yinlarga shunisi bilan o'xshaydiki, undan holi ishtirokchilar bir-biri bilan bog'liq javobgarlik kuchli, lekin o'qitish usullari orasidagi farq yaqqol ko'rinadi, ulardan biri nazorat, ishini nazariyaga asoslanganligi, tamoyili bo'yicha amalda qo'llashga o'rgatishga xizmat qiladi, boshqa esa amaliyotda nazariyani o'rganishga (amaliyotda nazariya) xizmat qiladi.

Guruhiy trening usulining ijtimoiy psixologiya fanini o'qitishda qo'llash bejiz emas, chunki butun tarkibi nazariy qonuniyatlar guruhlararo va guruh ichidagi munosabatlarga bag'ishlangan, ularni amaliy mashg'ulotning guruhiy shaklida ko'proq yaxshi tushunish va o'zlashtirish mushkul, chunki fanni nazariy ahvoli o'rganilgan boshqa usullarida (ma'ruza ilmiy adabiyotlarni o'qish) shakllangan oliy o'quv yurtlarida fanlarni an'anaviy akademik usulda o'qitish va talabalarda o'sha akademik bilimlarida psixologik texnologiyalarni amaliyotda qo'llanilishi zamon talablariga to'la javob bermaydi. Tarmoqli kasblar (o'qituvchi, rejessyor, trener va boshqalar) egalari bilan ishlashda qanday usullarda tashkil qilinadi.

Trening usuli bilan darslar kamdan-kam o'tkaziladi. Bunday bo'lishiga quyidagi sabablar mavjud:

– **birinchidan** – bu o'quv amaliyotida yangi va to'la oqlamagan usuldir;

– **ikkinchidan** – bu usul bo'yicha mashg'ulotlarni tayyorlash qiyin jarayon va ko'p vaqt talab etadi;

– **uchinchidan** – har doim o'qituvchiga ijtimoiy psixologiyaning qaysi muammolari guruhiy treningga olib kelish kerakligini tushunavermaydi.

Dastlabki ikkita sabab ko'rinishdan ahamiyatsizdek ko'rinsada uchinchisiga kelsak, amalda uni hozir ko'proq o'tkaziladigan trening mavzuyi va muammosi bilan nomlab bartaraf etish mumkin. Shunday akademik boshqarma yoki yuqori malakali institutlarda talabalar auditoriyasida jamoa mavzusi bo'yicha o'quvchi yoki talabalar jamoasining shiorlari «Tanishuv», «O'zaro tushunish», «Yaxshi kayfiyat mimikasi-hissiy yaqinlik», «Nizolarsiz muloqot», «Nizoni nima qilish kerak», «Vaqtincha to'xtatish, davom etishga qo'yib berish orqaga surish», «Men va jamoa» va h.k. treninglar tafakkur taraqqiyoti (nutq va uning namoyon bo'lishi) jarayoni guruhdagi individlar hamkorligi va boshqalar bo'yicha intellektual treninglar o'tkaziladi.

Guruhiy trening usuli bilan o'tkaziladigan darslar o'qituvchida boshqa dars shakllari ishbilarmon o'yinlar, davra stoli yoki bahs kabi katta tayyorgarlikni talab etadi. Tayyorgarlik quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) treningning rejasi ustida ishlash;

b) talabalar bilan muammoning yechimini qidirishda faol ishtirokini ta'minlash (odatda, bu o'tilayotgan mavzudagi savollarni oldindan berib qo'yish bilan bog'liq) bo'yicha ishlash;

d) o'qituvchining o'z ustida ishlashi, u o'zining treningda qanday tutishini o'ylab topadi; savollarni qanday qo'yish va muhokamalarga qanday munosabat bildirishi bahsli vaziyatni drammatlashtirish yoki tomonlarning bir-biri bilan kelishishi guruh ishtirokchilarida javob variantlarini talab etishi yoki o'zi aytishi noto'g'ri yechimga guruh qanday munosabatda qachon va qanday umumiy xulosa chiqarish kerak. Trening davomida talabalar faolligi qanday baholanadi va hokozalar;

e) ishtirokchilar orasida rollarni taqsimlash, lekin rollar hammaga yetishmasligi mumkin. Shunda ko'pchilikka tanqidchi va kuzatuvchi rollari beriladi va treningda eng faol ishtirokchini ta'minlash.

Trening davomida bajariladigan rollarning boshqa ishtirokchilariga taqdim etishi mumkin. Rollar turlicha bo'lishi mumkin. Ular mavzudan kelib chiqadi. Masalan, «Jamo» mavzusi bo'yicha treningda «Nizosiz muloqot yoki nizoni bartaraf qilish» bo'limlarida shunday rollar bo'lishi mumkin. «O'qituvchi», «tashkilotchi», «fikrlar generatori», «usta» (rollar imkon qadar nizoli) «adolat tarafdori», «kuldiruvchi», «tanqidchi», «qo'zg'aluvchi» «an'analar saqlovchisi», «uchinchi», «ayyor», «mug'ombir» (o'rtacha nizoli) va yaratuvchi, ishtirokchi, dangasa, yaxshi yigit, nozik qiz, administrator (kam nizoli) va h.k.

Ijtimoiy psixologik trening bu oddiy so'z bilan aytganda mashq qandaydir malakalarni egallash emas, balki faol ijtimoiy psixologik shaxsni muloqotda faolligi va yo'nalganligiga qaratilgan va guruhlarda ijtimoiy psixologik obyekt sifatida shakllanganligi darajasiga ko'tarilishiga qaratilgan o'qitish usulidir.

O'qitish usuli sifatida guruhiy treningning ahamiyati o'quvchilarni bunday hamkorlikdagi faoliyati qaysiki oddiy talabalar o'quv guruhini ijtimoiy psixologik ko'rinishga ega modeliga aylantiruvchi muhimi hisoblanadi. Shuning uchun ijtimoiy treningni nazariyada shakllangan ijtimoiy amaliy psixologiyani o'qitishda yordam beruvchi deb hisoblash mumkin. Agar ishbilarmon usul – nazariyadan kelib chiqqan amaliy faoliyatga o'rgatsa, trening esa, amaliy vaziyatlardan kelib chiqib – nazariyani o'rgatishiga yana bir bor guvoh bo'lamiz.

Faol o'qitish usullari haqida fikrimizni yakunlar ekanmiz o'qituvchilarga shuni eslatishimiz kerakki, bu yerda ko'rib chiqqan o'qitish usullari o'ziga xos alohida misollarga ega. Shuningdek, mazkur usullardan dars jarayonida foydalanish o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malakalarni ongli ravishda va samarali o'zlashtirish imkonini beradi.

PEDAGOGIKA OLIY O'QUV YURLARIDA PSIXOLOGIYA O'QITISH METODIKASINING UMUMIY MASALALARI

O'qitish maqsadlari va o'quv fani mazmuni har doim ham o'zaro bog'liqdir. Fanning mazmuni bari-bir borib o'quv maqsadlarini tarkib topishiga turtki bo'ladi. Psixologiya o'qitish maqsadlari gumanitar fan sifatida uning mazmuni, xususiyatlari bilan belgilanadi. Psixologik idrok etishning o'ziga xosligini har doim ham gumanitar bilim sohasi bilan bog'lamaydilar. Bu borada boshqa nuqtayi nazarlar ham mavjud. Ular psixologiyani birinchi navbatda tabiiy, biologik yoki bioijtimoiy fan sifatida talqin etilishi natijasida, psixologiya fani haqidagi tortishuvlardan ancha aniq ifoda etilgan. V.Ya.Lyadus fikricha, psixologiyani ijtimoiy – tarixiy fan sifatida talqin etish kerak, bu esa uning tarkibidagi tadqiqotlar tabiiy fanlar usullarini rad etmaydi. Ammo uning asosiy mohiyatida ijtimoiy fanlar va gumanitar idrok etish usullari o'ynaydi.

Gumanitar idrok etish – ilmiy idrok etishning alohida turi, bo'lib tabiiy fanlarga o'xshash o'rganilayotgan obyektga subyektning boshqacha munosabatini ko'zda tutadi. Gumanitar idrok etishning diqqat markazida buyumlar bo'ldi. Shuningdek, u quyidagicha izohlanadi. Shaxs emas, subyekt – obyekt emas, subyekt – subyekt munosabatlari bo'ladi deb ta'kidlaydi M.Vaxtinning fikricha, buyumni idrok etish va shaxsni idrok etish – ikki har xil narsalardir. Buyumni bir tomonlama subyektini oxirigacha idrok etiladi. Shaxs idrok etiluvchi sifatida idrok etish «aniqligini», talab etmaydi, balki «kirib borishni» talab etadi. Idrok etish – anglanganlik har doim ham ikki tomonlama harakat. Idrok etuvchi subyekt – idrok etiluvchi subyekt munosabatlari – dialogdan iborat. Dialog esa vaziyatda bo'ladigan ko'rinishlarinigina ko'rsatishni ko'zda tutmay, kontekstlari tugatilmis turlarida berilgan ma'nolarini ham ochib berishni ko'zda tutadi. Shuning uchun dialogning oxiri yo'q, chunki haqiqiy tushunish tarixiylik va shaxslashtirilgan. Bu holat gumanitar tushunchada aniqlik va tushunish ko'rsatkichlariga tabiiy fanlar ko'rsatkichlaridan farqli o'ziga xoslikni beradi.

Gumanitar idrok etishning aniqligi (identifikatsiya) bir xilligini aniqlashdan iborat emas, balki «bagonani xuddi o'zinikiga o'xshatmay begonaligini» yengib o'tishdir, ya'ni idrok etuvchi va idrok

etilayotganning o'zaro bog'liqligiga, kirib borganligi darajasidan iboratdir.

Psixologiyada o'qitish xususiyatlarini tushinishda muhim bo'lgan gumanitar idrok etishning yana bir xislati bu psixologik idrok etishning prinsipial ravishda heterogenligidir va ko'p jihatdan rasmiylashgan faqatgina ilmiy – nazariy, mantiqiy fikrlashni nazarda tutib qolmay, balki obrazli, badiiy, tasviriy, hayoliy, ko'rgazmali – amaliy fikrlashni ham ko'zda tutadi. Gumanitar idrok etish xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagi tarzda psixologiya o'qitish maqsadlarini mutaxassis – psixologlar va pedagogik faoliyatida o'qitish tizimida psixologiyani o'rganuvchilar uchun ham belgilanishi mumkin.

Psixologiyani o'qitishdan maqsad – odamlarning hayot faoliyatida ularning o'zaro aloqa munosabatlarini o'rnatish, bilish usullarini nazariy va amaliy egallab olishdir. Psixologik idrok etishning xususiyati bilim va harakatlari birligidan iboratdir. Shuning uchun ikki tomonga yo'nalgan ya'ni – o'ziga va boshqa odamlarga yo'nalgan harakatlar usuliga ega bo'lmagan nazariy idrok etish – bu ilmiy psixologik bilim emas, psixologik idrok etish va harakatlar usullari o'zini anglash birligiga erishish maqsadida amalga oshiriladi.

Psixologiya fanini o'qitish faqatgina boshqa odamlar xulqi va fikrlash usulini qayta o'zgartirish, balki o'zini qayta tashkil etish mahoratini egallashga ham yo'naltirilgan. Psixologiya o'qitish metodikasining maqsadi shaxsni idrok etish munosabatlari va ularni qayta o'zgartirish usullarining birlashib ketganligi bilan belgilanadi. Albatta, bu maqsadga butun boshqa maqsadlar tizimini amalga oshirish bilan erishiladi. Bundan tashqari, u insonparvarlik tarbiyasi maqsadlari – dunyoqarashni shakllantirish, jamiyat qurilishida shaxsning amaliy yo'nalganligi bilan bog'liq mutaxassisni o'qitishning ancha dolzarb maqsadlari tizimiga kiritilgan.

Psixologiya kursining o'qitish vazifalari va tamoyili

Psixologiya o'qituvchisi oldida har tomonlama muhim quyidagi vazifalar turadi:

1. Talabalarda – bo'lajak o'qituvchilarda – ilmiy dunyoqarash va shaxsning yuksak ma'naviylik sifatini tarbiyalash.

2. Talabalarda mutaxassislik yo'nalishini tarbiyalash: o'qituvchilik faoliyatiga qiziqishni, bolalarga muhabbat, bola shaxsi va uning psixologik xususiyatlarini shu bilimlarga asoslanib o'quvchilar shaxsini shakllantirishda faol ishtirok eta oladigan bo'lishi kerak.

3. Talabalarda psixologiyaning nazariy bilimlarini pedagogik amaliyotda qo'llash mahoratini, o'quv – tarbiyaviy jarayonini va o'quvchi shaxsi shakllanishini kuzatishni rivojlantirish va tahlil qilish mahoratini o'stirish, shu asosda ularning hulqida, o'qitish ishlariga, o'rtoqlariga munosabatida namoyon bo'ladigan o'quvchilarning psixik

xususiylarining yuzaga kelishi va rivojlanish sabablari haqidagi xulosalar chiqarish mahoratini rivojlantirish.

Pedagogik institutlarning talabalari psixologiyada psixikaning haqiqatdan aks ettirishi mohiyati ularning reflektorlik asosi haqidagi asosiy qoidalarini o'zlashtirib olishlari, ularda ilmiy dunyoqarashni shakllanishining asosi bo'lib xizmat kiladi. Psixik hodisalar ularning rivojlanishi va o'zaro bog'liqliklarini ko'rib chiqib talabalarni tanqidiy fikrlashga o'rganib qoladilar. Psixik hodisalarni to'g'ri ilmiy tushunishga erishish orqali psixologiya o'qituvchisi talabalarga diniy, xurofotlardan, psixikani manfaatparastlik qarashlaridan ozod bo'lishiga yordamlashadi.

Psixologiya mashg'ulotlarida bayon etiladigan ilmiy qoidalar o'qituvchi tomonidan rasmiy e'lon qilinmasligi va talabalar tomonidan mulohaza qilmay to'g'ridan-to'g'ri qabul qilinishi kerak emas.

Psixologiya o'qituvchisi talabalarni fanning asosiy qoidalari haqiqiyiligiga ishonirishi uchun yetarlicha amaliy materiallarga ega bo'lishi lozim. Shu bilan birga nazariy qoidalarni to'g'riligini isbot etuvchi va talabalarning inson psixikasi qonuniyatlarini chuqur tushunishlariga yordam beruvchi tajriba psixologik tadqiqotlarning aniq ma'lumotlarini tanlab olishi muhimdir.

Psixologiya o'qituvchisi talabalar va o'quvchilar olayotgan psixologik bilimlar abstrakt va rasmiy bo'lib qolavermasliklari, ularning bo'lajak pedagogik faoliyatlarida qo'llanma, ishonchga aylanishiga intilishi kerak. Bunday ahamiyatlikni kasb etishining asosiy sharti inson o'z tajribasi orqali olgan bilimlarini tekshirib chiqishi, mustaqil o'ylab olishi, idrok etayotganini boshdan kechirishi va unga nisbatan o'z munosabatini aniqlab qolishi kerak. Aynan shuning uchun talabalarning mustaqil ishlari, inson psixik faoliyati haqida ma'lumotlar to'plashlari, ularni tahlil qilish va tushuntirishlari uchun muhim ahamiyatga ega. Talabalarda ilmiy, nazariy-mustaqil materialistik dunyoqarashni shakllantirish uchun o'qituvchi o'zining psixologik bilimlariga hissiy munosabatini yaqqol ifoda etilganligi, bayon etilayotgan nazariy qoidalarini haqiqiyiligi, to'g'riligiga ishonishi juda muhim hisoblanadi. O'qituvchining bunday munosabati talabalarda fanga qiziqishni oshiradi, psixologik bilimlarni egallab olish va ularni mustaqil kengaytirishga intilishlariga sabab bo'ladi. O'qituvchi fanning zamonaviy holatini va hozirgi davrda psixologik tadqiqotlarlardan to'la xabardor bo'lishi, o'quvchilarda yuzaga keladigan savollarga javob bera olishi muhimdir.

Talabalarda dunyoqarashni shakllantirish bo'lajak o'qituvchi shaxsining ma'naviy xislatlarini tarbiyalash bilan uzviy bog'liqdir. Shaxs muammosi psixologiya kursida markaziy o'rinni egallaydi. Shaxsning shakllanishi jarayonida barcha psixik hodisalar yuzaga keladi va shaxs

yaxlitligi ko'rinishi sifatida qaraladi. Psixologiya talabalariga inson ichki dunyosi ya'ni yo'nalganlik, xarakteri, qobiliyatining shakllanish sharoitlari haqida ma'lumotlarni beradi. Psixologiya fanidan talabalar har bir o'quvchining shaxs xususiyatlarini, uning qiziqishlari, ishtiyoqlari, qobiliyatlarini bilib olib ularga to'g'ri ta'sir ko'rsatadilar. Psixologiya fani shaxsni o'rganishga qaratilganligi talabalarda insonning ichki dunyosiga qiziqish, uning mohiyatini bilib olishga intilishi, boshqa odamlar va o'zining shaxsiy psixik xususiyatlarini tushunishga chorlaydi, o'z xotirasi, diqqati, irodasi, xarakterining sifatlarini bilib olishga intilish va ularni takomillashtirish o'quvchilar va talabalarda o'z-o'zini anglashning shakllanishida katta ahamiyatga ega. Talabalarning inson ichki dunyosiga qiziqishlaridan mohirona foydalanib, psixologiya o'qituvchisi ularga o'zlarida ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan sifatlarini tarbiyalashda jamiyat oldidagi mas'uliyatlarini his etishga yordam beradi va shu orqali o'z-o'zini tarbiyalash vazifasini qo'yadi.

O'z-o'zini tarbiyalash vazifasi talabalarning kasbiy yo'nalishlari shakllanishi bilan uzviy bog'liqdir. Bu tushunchaga o'z kasbga qiziqish, yaxshi o'qituvchi bo'lib yetishish va ilg'or o'qituvchiga xos bo'lgan xususiyat va qobiliyatlarni o'zida tarbiyalashga intilish kiradi.

Ilg'or o'qituvchilarning ishi bilan amaliyot o'qituvchisi rahbarligi ostida maktabda olib boriladigan kuzatishlar yordamida tanishish, ularning pedagogik mahoratlari mohiyatini tahlil qilish, pedagogik adabiyotlarni o'rganish talabalarga pedagogik faoliyatda hamma mohir — o'qituvchilarga xos shaxsning ijobiy sifatlarini egallab olishga imkon beradi.

Har qanday kasbda bo'lganidek, bo'lajak o'qituvchilar pedagogik faoliyatda zarur bo'lgan bilim, mahorat va ko'nikmalarni egallab olishlari kerak. Psixologiya o'qituvchisi talabalarni maktabda o'quv — tarbiyaviy ish sharoitida bolalarni kuzatishga, ularni o'z kuzatishlarini tahlil qilishga o'rgatadi, kuzatish jarayonida ularda paydo bo'lgan savollarga javob topishga yordam beradi. Kuzatishlar davomida talabalarda shunday savollar paydo bo'ladi, ularga faqatgina psixologik qonuniyatlarni bilgan holdagina javob topish mumkin. Bu esa ularni psixologik adabiyotlarni mustaqil o'rganishga undaydi va shu orqali psixologik bilimlar to'plash talabini yuzaga keltiradi.

Talabalarni kuzatish va o'z-o'zini kuzatishlarini anglab olishlariga o'rgatish uchun psixologiya o'qituvchisining o'zi kuzatishni bilishi, o'quvchilarning xulq-atvori psixologik hodisalarni tahlil qilishi va umumlashtirishni bilishi kerak. Psixologiya o'qituvchisi o'z oldiga qo'yilgan vazifani bajarishi uchun dars o'tish metodikasini yaxshi egallab olishi kerak. Psixologiyani o'qitish metodikasini o'qitishning alohida usul va usublarini o'rganibgina qolmay, balki o'qituvchiga

o'quv fanida eng asosiy mazmunini ajratib ko'rsatishda, psixologik hodisalardan eng ishonchlilarini, pedagogik ahamiyatlarini tanlab olishga yordam beradi. Metodik qo'llanmalar psixologiya o'qituvchisiga psixologiya fani asosida qanday asosiy qoidalar yotishini, butun materiallarni qaysi tartibda bayon etish kerakligini tushunib olishga yordam berishi kerak.

Psixik hodisalarni ilmiy tushuntirish quyidagi qoidalar asosida quyilishi kerak:

1. Barcha psixik hodisalar psixologiyada haqiqatni aks ettirish sifatida qaraladi. Faoliyat jarayonida dunyoni aks ettirib, inson atrof dunyodagi predmetlar va hodisalar haqida bilim oladi. Haqiqatni aks ettirish faol xarakterga ega bo'ladi, chunki ular atrofni o'zgartirib va qayta tashkil etish uning faoliyati jarayonida sodir bo'ladi. Insonning hamma idrok etganlari uning individual xususiyatlari, to'plagan tajriba va bilimlarida aks ettiradi. Psixik faoliyati jarayonida inson ongida obyektiv dunyoning subyektiv obrazi shakllanadi.

2. Psixika alohida usulda tashkil topgan materiya – miyaning xususiyatidir. Ilmiy tadqiqotlar ma'lumotlari, klinik kuzatishlar bu qoidaning to'g'riligini so'zsiz isbot etadi. Psixik hodisalar asosida tashqi muhit ta'siri ostida yuzaga keladigan miyaning reflektorlik faoliyati yotadi. Bu ta'sir ko'rsatish miyada qo'zg'lish va sekinlashish nerv jarayonlari, nerv aloqalari namoyon bo'lishi bilan bog'liqdir. Miyaning reflektorlik faoliyati tashqaridan ta'sir ko'rsatishga organizmning javob qaytarishini (ta'sirini) ta'minlaydi. Miya retseptorlariga keladigan javob ma'lumotlar ta'sirlanish samaraliligini belgilaydi. Javob afferentatsiyasi mavjudligi hisobiga inson va hayvonlarning organizm faoliyatini o'zi boshqarishi mumkin bo'ladi. Bu boshqarish faqatgina tashqi ta'sirlar bilan belgilanmay, ilgari ta'sirlar natijasida miyada tashkil bo'lgan nerv aloqalari to'plami bilan ya'ni inson va jonivorlarning oldingi tajribalari bilan ham belgilanadi. Harakatlar natijalari odamning oldingi tajribasiga mos kelishi bu harakatning bajarilishini ta'minlaydi. Psixikaning boshqaruv roli tizimining tuzilishi va vazifasi murakkablashib borishi evolutsiya jarayonida oshib boradi.

3. Insoning barcha psixik faoliyati sabablarga asoslangan bo'ladi. Ularning tashqi muhit ta'siri va bu ta'sir ko'rsatishlarga javob qaytaruvchi shaxsning ichki holati bilan yuzaga keladi. Insoning fikri va sezgilari, uning hamma harakatlari va ishlari oldingi hayoti, atrof sharoiti va tarbiyasi bilan bog'liq bo'ladi. Ularni tushuntirish uchun uning harakatlari sabablarini bilish kerak. Ularni yuzaga keltiruvchi sabablar, inson qanday sharoitlarda o'sgani, uni qanday odamlar o'rab turganini, ular bilan munosabati qandayligini bilish kerak.

O'quvchilarga to'g'ri ta'sir ko'rsatish uchun o'qituvchi ular rivojlanish tarixini ham bilishi muhimdir.

4. Barcha psixik hodisalar ularning rivojlanishi bilan o'rganiladi. Bu qoida hayvonlar psixikasi taraqqiyotiga, inson ongining tarixiy rivojlanishi va bola psixikasining rivojlanishiga daxldordir. Rivojlanish har doim ham sifat o'zgarishlariga, yangiliklarga olib keladi. Misol uchun insonning kuzatuvchanlik, tasavvuri kuchi va aniqligi, fikrlashi chuqurligi va o'tkirligida yangi, murakkab insoniy oliy hissiyotlar yuzaga keladi va rivojlanadi, ya'ni – vatanparvarlik, burch hissi, ehtiyotkorlik va boshqalar. Shaxsning yangi xislatlari amaliy faoliyat jarayonida, boshqa odamlar bilan munosabatlarda yuzaga keladi va shakllanadi. Masalan, idrok etish jarayonida kuzatuvchanlik rivojlanadi. Fikrlash malakalarini shakllantirish orqali masalalarini hal etib inson fikrlash operatsiyalarini egallaydi, analiz va sintez, solishtirish va umumlashtirish, mavhum fikr yuritishni bilib oladi. Faoliyat davomida insonning aqliy qobiliyati rivojlanadi. Rivojlanishda murakkab irodaviy harakatlari ham takomillashadi – bola harakatlari asosida yotuvchi tushunarsiz istaklar kattalarda maqsadga muvofiq faoliyatning anglab yetilgan sabablariga aylanadi. Irodaviy xislatlari – qat'iylik, dadillik, tashabbuskorlik – faqatgina irodaviy harakatlarni bajarish jarayonidagina rivojlanadi. Shaxsning psixik rivojlanishi sabablari bolaga qo'yiladigan talablar uning hayoti va faoliyati va uning imkoniyatlari o'rtasida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklardan iborat, ya'ni uning rivojlanishida erishilgan bosqichi bu talablarni qoldira olmasligi bilan bog'liq.

5. Insonning psixikasi uning faoliyatida namoyon bo'ladi va shakllanadi. Inson fanlarni, ularning xususiyatlarini, ular o'rtasidagi bog'liqliklarni faqatgina ularga ta'sir ko'rsatibgina bilib oladi. Faoliyatda inson boshqa odamlarni va o'zini bilib oladi. Faoliyatning o'ziga xosligi va uni muvaffaqiyatli bajarish talaba shaxsning har tomonlama rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

6. Har bir psixik hodisa uning yaxlitligida o'rganilishi kerak. Inson psixologiyasi yaxlit shaxs psixologiyasidir. Shaxsning o'ziga xosligi, uning yo'nalganligi, bilimi, hayot tajribasi psixik jarayonlarning o'ziga xosligini kasb etadi. Hayratlilik xislati ko'plab psixik jarayonlarni o'tib borishi xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Faoliyat jarayonida shakllangan shaxsning psixik xislatlari, jarayonlari vaqt o'tishi bilan o'z ta'sirini ko'rsatadi, ularning xarakterini o'zgartiradi, insonning harakatlarini belgilaydi. Bundan ko'rinadiki shaxsning hamma tomonlari o'zaro bog'liqdir. Shaxsning yo'nalganligi uning faoliyati sababi, maqsadga muvofiq harakatlariga, qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Shaxsning yo'nalganligining o'zgarishi va uning sezgilari mazmuni yangi talablar va qiziqishlarining yuzaga kelishi bilan bog'liq.

Diqqatning shakllanishi inson xarakteridagi irodaviy xislatlarning shakllanishiga bog'liq bo'ladi.

7. Nazariy psixologik bilimlarini amaliy pedagogik faoliyati bilan bog'liq bo'lishi kerak. Pedagogik institutda psixologiya fanidagi asosiy o'rinlarni umumiy, yosh va pedagogik psixologiya sohalariga egallaydi. Bolalik va o'smirlik psixikasi xususiyatlari va uning rivojlanish qonuniyati bilimlari inson faoliyati umumiy psixik qonuniyatlari haqidagi bilimlar asosida beriladi. Bolalarning psixologik xususiyatlarini o'rganish ularning yuzaga kelishi va rivojlanishi sabablari, shartlarini aniqlash bilan bog'liqdir.

Yosh psixologiyasi kursida bola shaxsining psixologik xususiyatlarini rivojlanishining asosiy yo'nalishlari va istiqbollari o'rganiladi. Uning shaxsini shakllanishiga bolalar va o'smirlar faoliyati va hayot tarzini tashkil etuvchi kattalarning unga maqsadga muvofiq ta'sir ahamiyati aniqlanadi. Psixikaning rivojlanishi mohiyatini tushunish uchun individual psixologik xislatlari shakllanishini kuzatish kerak. Bu xislatlarning to'plami bola shaxsi psixologik ko'rinishini belgilaydi. Shuning uchun yosh psixologiyasini o'rganishda shaxsiy yondoshish bo'lishi kerak.

Pedagogik psixologiya kursida ta'lim ta'siri ostida psixikani yangi jabhalarini shakllanish sharti va omillari o'rganiladi. Bu jarayonlarda bilimlarni mahorat va ko'nikmalarni egallab olish qonuniyatlari, individual farqlari, o'quvchilarda faol mustaqil ijodiy fikrlashni shakllanish qonuniyatlari o'rganiladi.

Agarda psixologiya kursi pedagogik o'quv yurtida ana shunday tamoyillar asoslarda qurilsa u o'quvchilarga, talabalarga psixologik bilimlarning amaliy hayotiy ahamiyatini tushunishga yordam beradi va bo'lajak o'qituvchilar shaxsi shakllanishining muhim sharti bo'lib qoladi.

Psixologiya fanini o'qitishda samaradorligini oshirishning ba'zi yo'llari va vositalari. Hamma didaktik tamoyillar orasida yaqqol ko'rgazmalilik tamoyili alohida ahamiyatga ega, uning asosida idrok etish jarayonida ma'lum hissiyotlilik va mantiqiylik nisbatlari yotadi.

Idrok etish aniqlikni (predmetni, hodisani) his etish va qabul qilishdan boshlanadi va undan umumlashtirish va ajratib olishga yordam beradi. Psixologik tushuncha — bu psixik hodisalarning muhim belgilari haqidagi umumiy bilimlardir. Bu bilimlar odamlarning psixik faoliyati turli faktlarni idrok etish asosida yuzaga keladi. bu faktlarni tahlil qilish muhimlarini, ularning barchasi uchun umumiyliklarini topib, ular asosida psixik faoliyatning qonuniyatlarini o'rgatish imkonini beradi. Pedagogika instituti talabalari psixik bilimlarni egallab borish jarayonida ko'pincha umumiy psixologik qonuniyatlarda namoyon bo'ladigan aniq psixik hodisalar haqidagi

yaqqol tasavvurlar bilan nazariy qoidalarni bog'lashni bilmaydilar. Psixologiya o'qituvchisi turli xil ko'rgazmaliliklarni qo'llash orqali talabalardan nazariy bilimlar mohiyatini aniqlashtirishga va ular o'rtasidagi o'zaro umumiylikni topishga o'rgatadi.

Ko'rgazmalilik talabalarining o'zlashtirayotgan psixologik tushunchalarini jonli, aniq mazmun bilan to'ldirishga, odamlarning psixik faoliyatlarida alohida faktlarni, umumiy qonuniyatlarni ko'rishga yordam beradi.

O'qituvchi foydalanishi mumkin bo'lgan ko'rgazmalilik vositalari quyidagilardan iborat. Psixologiya kursida iloji boricha namoyish etish tajribasidan ko'proq foydalanish kerak. Talabalarda eng yorqin va jonli tasavvurlar psixik faoliyat tashqi ko'rinishlarini o'zlarini ko'rganlarida yuzga keladi, masalan, psixologiya bo'yicha mashg'ulotlarda tajriba o'tkazish, bunda ular o'zlari bevosita ishtirok etadilar.

Psixologiya mashg'ulotida o'tkaziladigan tajribalar o'zining vazifasi bo'yicha ilmiy tajribalardan tubdan farq qiladi. O'quv tajribasining maqsadi – psixik hodisalarni tekshirish emas, ilmiy tadqiqotlar natijasi bo'lgan nazariy qoidalarni tushuntirishdan iborat. O'quv tajribasi ilmiy tajribadan o'tkazilish usuli bilan shuningdek, olingan natijalarni izohlash bo'yicha ham farq qiladi. Psixologiya mashg'ulotida sinaluvchilarga ta'sir ko'rsatishni hisobga olmay o'tkazilgan tajriba asosida uning psixikasi u yoki bu xususiyatlari haqida xulosa chiqarish mumkin emas. Misol uchun ularning diqqati xususiyatlari yoki xotira sifati haqida.

Ko'rgazmali tajriba o'qituvchi tomonidan turli maqsadlarda o'tkazilishi mumkin. U nazariy qoidani o'zlashtirishning boshlang'ich bosqichi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Misol uchun, yaxshi eslab qolishni sharoitlar masalasini ko'rib chiqishda o'qituvchi talabalar oldiga savol qo'yadi «qanday sharoitlarda eslab qolish yaxshi bo'ladi?». Bu savolga javob topish uchun tajribalar o'tkaziladi. Har bir tajribada eslab qolish natijasini tahlil qilib, talabalar aynan shu aniq holatda nimani eslab qolishga yordam berganini aniqlaydilar idrok etayotgan qismlar o'rtasidagi ma'noli bog'liqliklarni aniqlash, tekshirilayotganlarning eslab qolganlariga faol munosabatlari va boshqa shartlar. Ko'rgazmalilik tajribasi o'qituvchi bayon etgan nazariy qoidani to'g'riligini isbot qilishga yordam beradi. Misol uchun, sintez bu bo'laklarni ular o'rtasidagi bog'liqliklar asosida yaxlit yagona birlashtirish ekanini isbotlash uchun: o'qituvchi doskada hamma harflarni adashtirib yuborilgan (anagramma) so'zni yozadi va o'quvchilardan bu so'zni o'qishni so'raydi.

Tajriba nazariy qoidani tushuntirishga xizmat qilishi mumkin. Masalan, o'qituvchi diqqat xususiyatlari haqida gapirar ekan diqqatni taqsimlash odamning bir vaqtda bajarilayotgan harakatlaridan birini

yaxshi bilgandagina mumkinligi qoidasini bayon etadi. Bu qoidalar ikki faoliyat o'rtasida, ulardan biri unga yaxshi tanish bo'lgan faoliyatlar o'rtasida diqqatini taqsimlashni talab etuvchi tajriba bilan tushuntiriladi.

Tajriba o'tkazishda o'qituvchining so'zlab tushuntirishi muhim o'rin egallaydi: ular tajriba maqsadlarini aniqlaydilar va tushunarli ifoda etadilar, olingan natijalarni tahlil qilish, asosiy ko'rsatish vositasi hisoblanadi.

Tajriba yaxshi o'tishi uchun uni olib borishda quyidagi metodik qoidalarga rioya qilish kerak.

Tajriba oddiy bo'lishi, oson o'tkaziladigan va ko'p vaqt talab etmaydigan bo'lishi kerak. Talabalarda tajribaga jiddiy munosabat yaratish kerak. Bunday munosabat yaratish uchun esa o'qituvchi tajribaga yaxshi tayyorlanishi, uni o'tkazishda hamma tomonlarini o'ylab chiqishi, talablarga aniq ko'rsatmalar berishi kerak.

Tajriba aniq maqsadga yo'nalganlikka ega bo'lishi kerak. Talabalar nima uchun tajriba o'tkazilayotganini, qanday nazariy qoidani tasdiqlashi, qaysi savolga javob berishni bilishlari kerak.

Tajribadan olingan natijalarni chuqur tahlil qilib chiqish muhimdir. Agarda o'qituvchi bu ishni bajarmagan bo'lsa yoki yuzaki tahlil qilib chiqqan bo'lsa, tajriba kerakli samarani bermaydi. Tahlil qilishda tajriba boshlanishida qo'yilgan savolga aniq javob olish, uning sabablarini va bu qanday natijalarga olib kelish shartlarni ochib berishi kerak. Ko'rgazmalilik vositasi sifatida o'qituvchi talabalar o'tkazgan kuzatishlari jarayonida olingan psixologik faktlardan foydalanishi mumkin. Ammo faqatgina maqsadga muvofiq va yaxshi tashkil etilgan kuzatishgina kerakli natijani beradi. Kuzatishning vazifalari aniq, yaqqol, aniqlovchi va kuzatish obyektini chegaralovchi bo'lishi kerak.

Metodik jihatdan kuzatishlar natijalarini darhol tahlil qilishga, kuzatilgan faktlarni umumlashtirishga kirishganlari juda muhimdir. Kuzatishga misol sifatida, bolalar diqqatining dars paytida xususiyatini talabalar kuzatib, diqqati qachon mustahkam bo'lganini, qachon chalg'iganini qayd etib, bu faktlarni dars mazmuni va o'qituvchi o'quvchilarning diqqatini jalb etish uchun foydalangan vositalari bilan solishtiradilar.

Kuzatish jarayonida talabalarda yuzaga kelgan savollar ularga ilmiy adabiyotlardan javob izlashga bo'lgan ehtiyojini uyg'otadi. Bu psixologik bilimlarni chuqur o'zlashtirishga va idrok etish jarayonini rivojlantirishga yordam beradi.

O'quvchilarni muntazam kuzatish odatda, pedagogik amaliyot davrida olib boriladi va natijada, ma'lum o'quvchiga psixologik — pedagogik tavsifnoma tuziladi. Kuzatilgan faktlar kuzatuv kundaligida qayd etilib boriladi va muntazam o'rganilib boriladi.

Tasvifnomada quyidagi savollarga javoblar bo'lishi kerak: kuzatilayotgan o'quvchining oilasi qanday, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar o'quvchining oiladagi yashash sharoiti qanday? O'quvchining o'quv ishlari qanday tashkil etilgan, uning o'qishga munosabati, qaysi fanlarga qiziqadi va nima uchun, bolaning uy vazifalariga munosabati qanday? O'quvchining o'quv faoliyatida namoyon bo'ladigan qobiliyatlari (uning diqqati, xotirasi sifati, tasavvuri, nutqi, fikrlashi) uning sabablari, g'ayratlilik xususiyalari ko'rinishi.

Kattalarga, o'rtoqlariga, o'z-o'ziga munosabatlari (o'quvchining xushmuomalaligi, uning jamoadagi o'rni, tortinchoqmi yoki erkin, ishonchlimi?).

O'quv ishlarida namoyon bo'ladigan o'quvchining g'ayratlilik xislatlari va xarakteri (mehnatsevarlik, aniqligi, mas'uliyatliligi, qat'iyiligi, kamtarligi va boshqalar).

O'tkazilgan tajribalar, kuzatishlarning natijalari bu o'quvchiga individual yondoshishda foydalanilishi va unga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning to'g'ri usulini tanlashga imkon berishi kerak.

Bolalarning teatr yoki kinofilmni idrok etishlarini kuzatish. Bu kuzatishlar bolani teatrni idrok etish xususiyatlarini aniqlashga, sodir bo'layotgan hodisani tushunish uchun idrok etilayotgan hissiy munosabatni yuzaga keltirgan bolaning ichki faolligi ahamiyatini aniqlashga yordam beradi. Buning uchun teatr boshlanishidan oldin talabalar o'quvchilardan roman haqida ularga nimalar ma'lumligini, uni o'qiganlarmi yoki teatrdan ko'rganlarini bilib olishlari kerak. Teatr davomida butun tomoshabinlarni va o'z yonilardagilarni kuzatib boradilar. Teatrning tomoshabinlarda ko'proq jonlanishi uyg'otgan joylarini belgilab borish kerak. Tanaffus paytida bolalarga beriladigan savollar, fikrlar, gaplardan ularning teatrni qanday tushunayotganlarini, hodisalar va qahramonlarni qanday baholayotganlarini bilib olishlari kerak. Tomoshabinlar bilan bu suhbatlar va kuzatishlar bolalarning ishtirok etuvchilar va ularning harakatlariga munosabatlari o'zgarib borayotganini, roman mazmunini qanday tushunganliklarini bilib olishga, qanday tuyg'ular paydo bo'lganini bilishga yordam beradi. Teatrni tomosha qilgandan so'ng sinfda uni muhokama qilishni tashkil etish kerak.

Pedagogik amaliyot paytida darslarda albatta, ishtirok etish kerak va ularni keyin psixologik tahlil qilish kerak. Darsni psixologik tahlil qilish metodik tahlil qilishdan farqli unda o'qituvchining u yoki bu metodik uslublarigina baholanmay, balki o'quvchilarning darsga e'tiborlilik sabablari ham aniqlanadi, o'qituvchining tushuntirishlarini o'quvchilar qabul qilishi va tushunishi chuqurligi va to'g'riligi aniqlanadi. Darsni tahlil qilib borib uning rivojlantiruvchi tomonini

ko'rishga, dars mazmunida aynan qaysi jihatlar o'qituvchining qaysi harakatlari bolalarda qiziqishni rivojlanishiga, ularning fikrlashida, nutqida, idrokida va hissiyotlarida yangilik paydo bo'lishiga sabab bo'lganini, darsda qanday mahoratni egallaganliklarini aniqlashga harakat qilish kerak. O'qituvchining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ishlarining psixologik sabablarini ochish muhimdir.

O'zini kuzatish ma'lumotlaridan ham talabalarda psixik hodisalar haqida aniq tasavvurlarni yuzaga keltirish uchun foydalanish mumkin. Psixologiya o'qituvchisi yoshlarning boshqa odamlarni va o'zining ichki dunyosiga kirib borish orqali qiziqishlari doirasini aniqlash kerak va o'zini tutishni to'g'ri tashkil etishga yordam berishi kerak. Eng avval talabalar o'zini tutish maqsadini bilib olishlari kerak — o'z xotiralari xususiyatlarini o'rganish, diqqati, xarakterini bilib olib keyinchalik bu ko'rsatkichlardan o'zini tarbiyalashda foydalanishi kerak.

Psixologiya o'qitish jarayonida quyidagi tasviriy vositalardan keng foydalanish mumkin — fotosurat, suratlar, jadvallar, sxemalar, chizmalar, grafiklarni, namoyish etish mazmunini, nazariy qoidalarni aniqroq aks ettirishi kerak. Fotografiya va reproduksiyalardan «Diqqat», «Hissiyot», mavzularini o'rganishda foydalanish mumkin. «Tasavvur» mavzusi bilan ishlashda bitta mavzuga bir necha rassomlarning suratlaridan foydalanish mumkin. Ularni o'zaro taqqoslab va badiiy asar matni bilan solishtirib muallif ko'rsatgan tasvirlash asosida rassomlar tasavvurida obrazlar paydo bo'lishini, bir-biridan farq qilishni yaqqol ko'ramiz. Jadvallar, sxemalar, grafiklarning fotosurat va suratlarining ustunligi shundan iboratki, ularning yordamida hodisalar, ulardagi o'zgarishlar bog'liqliklarni yaqqol ko'rsatish mumkin. Misol uchun, jadvalda bolaning yoshiga qarab eslab qolish jarayonini o'zgarishi dinamikasini ko'rsatish mumkin. Sxemada faqatgina asosiylari ko'rsatiladi va talabalarda psixik hodisalar haqida umumiy tasavvurlar yaratishga yordam beradi. Misol uchun, analizatorlar tuzilishi sxemasida hamma analizatorlar uchun umumiy bo'lgan anatomik tuzilishi, vazifalarini ko'rsatish mumkin.

Talabalarining idroki ular ko'rayotgan illustratsiyalarni nazariy qoidalar bilan bog'lab ularning asosiyini, muhimligiga qarab yo'naltirib boshqarib borish kerak. Talabalar o'zlari buni tushunib va o'zlari asosiyini ajratib oladilar, deb o'ylash kerak emas. Misol uchun, turli ko'rinishni chalg'ituvchi tasvirli jadvalni namoyish etib, talabalarga qabul qilishda yuzaga keladigan xatolar sabablarini ko'rsatib berish, har qanday illuziyada uning yaxlitligi, insonning undagi ilgarigi tajribasi, uning idrok etishi munosabati kabi idrok xususiyatlarini mavjudligini tushuntirib berish kerak. Agarda ana shunday tushuntirish berilmasa, idrok qilishning xususiyati sifatida illuziya haqida talabalarda xato tushuncha paydo bo'lishi mumkin. Lekin

mashg'ulotlarni illustrativ materiallar bilan haddan tashqari to'ldirib yuborish ham kerak emas. Ushbu psixologik tushuncha bilan bog'liq bo'lganlari bilan cheklanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ko'rgazmalilik vositalaridan yana biri kinofilm hisoblanadi. Kinofilmning boshqa ko'rgazmali vositalardan ustunligi, uning dinamikligidir. Filmlarda hodisa va harakatlarni ko'rsatib beradilar, ulardagi o'zgarishlar jarayoni yaqqol ko'rinadi, bular statistik ko'rgazmalilikdan iborat emas.

Mustaqil ishlarda va ma'ruzalarda talabalarga ilmiy tadqiqotlar, pedagogik amaliyot, hayotda va badiiy adabiyotlardagi faktlari bilan duch kelishiga to'g'ri keladi, ular psixologik tushunchalarni aniqlashtirish uchun so'zli ko'rgazmalar vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu faktlarning hammasi ham talabalar bevosita qabul qilmaydilar, ba'zilarini so'zli ifoda etib berish talab etiladi. Psixologik tadqiqotlar juda ko'p amaliy materiallarga ega, ulardan psixologiya o'qituvchisi psixika qonuniyatlarini tushuntirib berishda foydalanishi mumkin. Mashg'ulotda foydalaniladigan hamma psixik faoliyat faktlari o'qituvchi tomonidan chuqur o'rganilib chiqilgan bo'lishi kerak. Amaliy faktning tahlil qilinishi birinchi navbatda bu faktdan umumiy psixik qonuniyatlarni ajratib olishga qaratiladi.

Psixologiya o'qituvchisining ishlarining muhim tarkibiy qismi talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish hisoblanadi. Mustaqil ishlar bu talabalar oldiga ularni yechish yo'llari va vositalarini mustaqil izlashi talab etuvchi masalalar qo'yish orqali ularning idrok etish faoliyatlarini faollashtiradi, ularni yanada maqsadga intilishini kuchaytiradi. Natijada, talabalarda bilimlarga talab oshadi, psixologiyaga qiziqishlari rivojlanadi va bilimlarini chuqurlashtirish hamda kengaytirishga intiladi.

Turli xil mustaqil ishlar davomida talabalar psixik hodisalar haqida tasavvurlarini boyitadilar, psixologik bilimlarini amalda qo'llashga o'rganadilar. Psixologik mazmundagi maqolalardan referatlar yozish ham talabaning ilmiy faoliyatlaridan biridir. Psixologiya o'qituvchisi alohida mavzular bo'yicha ularni talabalar mustaqil ishlab chiqishlari uchun ba'zi savollarni ajratib ko'rsatishi mumkin. Bu savollarni yechimini topish uchun mustaqil o'qishga zarur bo'lgan adabiyotlarni tanlab, alohida talabalarga mavzu bo'yicha referat yozishni topshiradi, ularga o'qiganlarini tushuntirishga yordam beradi, asosiy fikrlarni qisqacha ifoda etib beradi.

Referat psixologiya mashg'ulotlarida muhokama etiladi va o'qituvchi rahbarligi ostida talabalar xulosalar chiqaradilar. Kursning alohida mavzusi bo'yicha illustrativ materiallar tanlash o'qituvchining topshirig'i bo'yicha tajribalar mustaqil ravishda fotosuratlar, suratlar,

badiiy, asarlardan lavhalar to'plab ulardan psixologiya mashg'ulotlarida o'qituvchi tomonidan foydalanilishi mumkin.

O'quvchilarni kuzatish va o'zini o'zi kuzatish.

Bolalarning o'quv faoliyati, ularning hulqini turli vaziyatlarda kuzatib borish, kuzatishlar natijalarini tahlil qilib, talabalar o'qituvchiga zarur bo'lgan mahorat va ko'nikmalarni egallaydilar. Kuzatishlar jarayonida ularda savollar yuzaga keladi. Bu savollarga javoblar izlash talabalarni kitobga murojaat etishga, o'ylashga majbur etadi. Bolalar harakatlarini, ularning qoloqligi sabablarini tushuntirishga intilib, talabalar psixologiya mashg'ulotlarida olgan bilimlaridan foydalanadilar, ularning hayotiy, amaliy ahamiyatini tushunib yetadilar.

O'qituvchining maslahati bilan kuzatayotganlarini yozib beradilar: o'z kechinmalarini, fikr, harakatlarini, o'zlarini kuzatish ma'lumotlarini tahlil qilib, talabalar ularda u yoki bu narsalarni sezish va harakatlarni keltirib chiqargan sabablarini aniqlashga intiladilar, o'z **xarakterlarida odamlarga munosabatlaridagi o'zgarishlarni** kuzatadilar.

Badiiy adabiyot asarlari va biografik materiallarni tahlil qilish. Badiiy asar qahramoni, bolaligi tasvirini, biografik ma'lumotlar, materiallar kundaliklarini tahlil qilib, talabalar undan bola va o'smir shaxsining shakllanishi qonuniyatlarini namoyon bo'lishi bilan bog'liq aniq faktlarni topadilar.

Psixologik tajriba o'tkazish. Psixologiya fanining ko'plab mavzulariga oddiy, oson amalga oshiriladigan tajribalarni tanlab olish mumkin. Ularni talabalar o'zlari bajarishlari mumkin. Talabalarga tajriba o'tkazishni topshirib, psixologiya o'qituvchisi ular oldiga aniq maqsadni qo'yishi, uni o'tkazishga doir aniq ko'rsatmalar berishi, talabalarga tajriba natijalarini tahlil qilib chiqishga va xulosa chiqarishga yordam berishi kerak.

Psixologik bilimlarni qo'llashni talab etuvchi savollar – masalalar.

Agarda talabalar psixik faoliyat va uning namoyon bo'lishining alohida faktlari, umumiy qonuniyatlarini izlab, topa olishni o'rganib olmasalar, ularning xotiralarida uzoq muddat saqlab qola olmaydilar, shuningdek, psixologik bilimlar rasmiyligicha qoladi. Masalalarni tuzishda psixologiya o'qituvchisi ularning pedagogik faoliyati davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan savollardan foydalanishi kerak. Bu savollarni talabalar oldiga yangiliklarni tushuntirishda qo'yish mumkin. Ular talabalarning mustaqil ishlari uchun berish mumkin. Ular jamoa bo'lib muhokama qilib javoblar olgani yaxshi natija beradi. U holda ham bu holda savollarga javoblarni muhokama qilish va to'g'ri xulosani izlash albatta, bajarilishi kerak. Masalan, moslashish kabi sezgi qonuniyatini tushuntirib, talabalar oldiga shunday savol qo'yish mumkin: «Nima uchun og'riqqa moslashish bo'lmaydi?». Bu savolga javob berish uchun

og'riq hislarini signal sifatidagi ahamiyatini aniqlab olish kerak. Bu savolga javob talabalarga organizmning muhitga moslashishi jarayonida sezgilarning biologik ahamiyatini tushuntirishga yordam beradi.

Psixologik bilimlarning kengayishi va chuqurlashishiga psixologiya bo'yicha auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar yordam beradi. Auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar davomida talabalar kitob bilan jiddiy ishlash mahorati va ko'nikmalarini egallaydilar, oddiy kuzatishlar va murakkab bo'lmagan tajribalar o'tkazishga o'rganadilar. Auditoriyadan tashqari ishlar, jamiyat tomonidan qo'yiladigan savollarga mustaqil javoblar izlash talabini kuchaytiradi.

Savol va javob kechalari. Ana shunday kechalar auditoriyadan tashqari ishlarni boshlashda foydali, chunki talabalar savollariga javob berib, psixologiya o'qituvchisi shu bilan psixologiya sohasida chuqur ishlash kerakligini ko'rsatadi va shu maqsadda to'garak tashkil etishni taklif etadi. Talabalarni yozma holda bergan savollarini oldindan guruhlariga ajratib olish maqsadga muvofiqdir. Bu savollarning ba'zilariga o'qituvchining topshirig'i va yordami bilan talabalar o'zlarini tayyorlashlari mumkin.

Psixologik to'garak. To'garakda ishtirok etib talabalar ma'ruzalar va referativ axborotlar berishlari mumkin. Hisobot va axborotlar mavzulari psixologiya kursi dasturi mavzularini takrorlamasligi kerak. Ularda dasturga kiritilmagan, lekin talabalarning turli hayotiy faktlar bilan duch kelganlarida ilmiy tushunchaga ega bo'lmagan va shuning uchun ko'pincha noto'g'ri talqin etiladigan savollarni yoritish kerak. Bularga misol qilib, shularni ko'rsatish mumkin: «Tush va tush ko'rish», «Ta'sir ko'rsatish, o'zini ishontirish va gipnoz», «Psixikaning sirli hodisasi», «Shaxs va aql», «Hayvonlar aqlari». To'garaklarda misol uchun, ana shu savollarni qo'yish va muhokama qilish mumkin:

- psixikaga doir materialistik va idealistik qarashlar;
- oliy nerv faoliyati fiziologiyasi bo'yicha yangi ma'lumotlar;
- ijodiy faoliyat psixologiyasi (bu savol yoshlarni har doim qiziqtirib kelgan);
- tibbiyot psixologiyasi masalalari (bu yerda, inson psixikasi psixologik o'zgarishining ba'zi ko'rinishlarini ko'rib chiqish mumkin);
- shaxs irodasi va xarakteri shakllanishi bilan bog'liq savollar.

To'garakda ishlashga qiziqish odatda, xotirjam erkin vaziyatda psixologiyaga doir savollari, talabalarni qiziqtirgan muammolar, ularga yangi bilimlar beradigan masalalarni o'rganib chiqish bilan yuzaga keladi. Talabalarning hisobotlarini muhokama qilish jarayonida yangi savollar paydo bo'ladi, ular to'garakning keyingi mashg'ulotlarida muhokama qilinadi. Shu bilan birga bahslashishdan qochish kerak emas. Ba'zi savollarni bilib turib muhokamaga qo'yish kerak. Bunday tortishuvlar talabalar himoya qilayotgan qoidalarni mustaqil ravishda

chuqur o'rganib chiqishni talab etadi. Tortishuvlar aqlning tanqidiyligi va o'tkirligini rivojlanishiga yordam beradi, shuningdek, kitoblarga murojaat etish, qo'yilgan savolga javob izlash, muammoni isbot qilish, taqqoslash va muhokama etishga chorlaydi. Lekin bahslashuvga yaxshi tayyorlangan bo'lishi, bahs ishtirokchilari esa o'z chiqishlarini oldindan tayyorlashi kerak.

Uchrashuvlar — kechalari. Bu uchrashuvlar eng yaxshi o'qituvchilar, bolalar uchun teatr qo'ygan rejissyorlar bilan, bolalar qonunbuzarliklari bilan shug'ullanuvchi prokuratura xodimlari bo'lishlari mumkin. Bu uchrashuv kechalari ham oldindan tayyorlanadi. Muhimi talabalarni qiziqtiradigan savollarni belgilab olish kerak. Suhbat mazmuni bola shaxsi shakllanishi haqida, bolalar psixikasi xususiyatlari to'g'risida talabalarning psixologik bilimlariga asoslanishi kerak. Muhokama etiladigan savollar orqali ular suhbatga tayyorlanib borishlari uchun talabalarga oldindan ma'lum qilgani maqsadga muvofiqdir.

Kichik tajriba tadqiqotlari. Bunday murakkab bo'lmagan tajribalarni talabalar mustaqil ravishda o'qituvchi rahbarligida o'zlari o'tkazadilar. Natijalari haqida talabalar to'garak yig'ilishlarida yoki buning uchun maxsus tashkil etilgan majlislarda axborot berishlari mumkin. Bu axborotlarda psixologlarning tajriba ishlari natijalari ham keltirilishi mumkin.

Talabalarni militsiyaning bolalar xonasi ishida ishtiroklari, bu yerda ular nazoratsiz bolalar oilaviy va turmush sharoitlari bilan tanishadilar, balog'atga yetmaganlar ishlarini ko'rishda ishtirok etadilar, militsiya ro'yxatida turuvchi bolalar va o'smirlarni individual otaliqqa oladilar. Psixologiya o'qituvchilari ularga kerakli yordam ko'rsatadilar, maslahatlar beradilar. Auditoriyadan tashqarida bajargan ishlari haqida ma'lumotlar psixologik to'garaklarda muhokama qilinadi.

Bolalar bilan ishlab, ularning xulqidagi chetlanishlarni sababini aniqlash va ularni bartaraf etishga intilib talabalar bola psixikasi va uning shaxsi shakllanishini sharoitlarini yaxshiroq tushuna boshlaydilar. Bu faoliyat ijodiy xarakterga ega bo'ladi, talabalarda o'z ishlarining natijalariga erishishga intilish uyg'otadi, to'g'ri qarorlarni mustaqil izlashga undaydi, odamlarga o'ylab va e'tibor bilan munosabatda bo'lishga o'rgatadi.

Talabalarning maktabdagi tarbiyaviy ishlari o'quvchilarni o'rganish va ularni psixologik tuzilishini tavsiflash hamda auditoriyadan tashqari ishlarda muhokama etilishi mumkin. To'garak yig'ilishlarida bolalarning odoblari, ularga ta'sir ko'rsatish choralari muhokama qilinadi, o'quvchilar mustaqilligi va faolligi o'rganiladi, bolalar

jamoasida yuzaga keladigan turli munosabatlar, shaxs shakllanishi va uning rivojlanishi bilan bog'liq boshqa masalalar muhokama etiladi.

O'qib chiqqan kitobidagi qahramonlarining harakatlari va xarakterlarini muhokama qilish. Bunday ishlarning maqsadi-odamlarning psixologik xususiyatlarini ochish, ularning harakatlari va ishlari sabablarini, hayot sharoitlarini va tarbiyaning shaxs shakllanishiga ta'siri o'rganiladi. Muhokama asari tanlaganda, unda ishtirok etayotgan shaxslarning fikrlari va hissiyotlari, ularning harakatlari sabablari aniq, yaqqol ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Turli sinflarda, turli sharoitlarda shaxs shakllanishi haqida fikr yuritish mumkin bo'lgan asarlar qiziqarli bo'ladi.

Psixologik jurnal. Unda auditoriyadan tashqari turli xil ishlar haqida ma'lumotlar, biror-bir muammoni muhokama qilish, o'quvchilar savollariga javoblar, turli pedagogik va psixologik masalalar hamda yangi qiziqarli psixologik faktlar bo'lishi mumkin. Boshqa gazeta, jurnallar, kitoblar maqolalardan foydalanish mumkin. O'quvchilar qiziqishini jalb etish uchun jurnalning bir sonida tushuntirish bermasdan va o'quvchilarga ular haqida o'ylab ko'rishni, ularni o'zlari tushuntirib berishlarini taklif qilingan faktni keltirish lozim. Jurnalidagi faktlarni tushuntirish uchun foydalanish mumkin bo'lgan adabiyotlarni keltirish kerak. Keyingi sonida talabalarning o'zlari topgan javoblarini keltirish lozim.

Auditoriyadan tashqari ishlar psixologiya o'qituvchisidan ko'p vaqt talab etib, talabalarning psixologik bilimlarini o'zlashtirish ishlarida juda samaralidir.

PSIXOLOGIYA NAZARIY VA AMALIY FAN SIFATIDA

Oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitishning maqsadlari.

Talabalarni har qanday fanlarni o'rganishlaridan asosiy maqsadi hayotiy vazifalarga va amaliy masalalarga ilmiy nuqtayi nazardan yondashgan holda o'rganishdir. Psixologiyani o'rganishda talaba fanni inson psixologiyasining harakatlari har bir odamning hulq-atvor ko'rinishlarining xususiyatlarini tushunish va tushuntirib berish, shaxs psixologiyasida ilmiy yo'nalishlarni tahlil qilish maqsadida va shuning asosida ular bilan kundalik hayotda to'g'ri munosabatlarda bo'lishiga o'rganib olish kerakligini bildiradi.

Bu maqsad umumiy bo'lib har qanday fanni o'rganishga ham taalluqli bo'lgani bilan, u faqatgina talabaning faoliyatiga tegishlidir aynan u bunga erishishga intilishi kerak.

O'qituvchi faoliyati haqida gapiradigan bo'lsak, uning faoliyati, talabanikidan farqli o'ziga xos xususiyatga ega. Talabaning maqsadi — fanni o'rganish, o'qituvchining maqsadi — uni tatbiq etishdir. Bu

maqsadlar oxiri oqibat birlashadilar lekin, maqsadlarni qo'yish jarayonida ular turli ko'rinishga ega bo'ladilar; talaba o'qituvchidan «bilim olishga» intiladi, o'qituvchi esa unga ana shu zarur bilimlarni «berishga» va mavjud bilimlardan foydalanishga o'rganishga harakat qiladi.

Psixologiyani o'rganishda har bir talaba o'zining bo'lajak kasbidan qat'i nazar shaxsning xarakteri va qobiliyatlarini temperamentini va boshqa xislatlarini aniqlashda, insonning harakatlari va qilayotgan ishlarini baholash va tahlil qilishda jamiyatda jamoada boshqa odamlar bilan shaxsiy munosabatlarda psixologik fikrlashga o'rganib olishi kerak.

Shunday qilib, psixologiyani o'qitish, jarayonida talabalarni psixologiyadan olgan bilimlari, o'quv maqsadlari asosida ta'lim jarayonining uning natijalarida birlashadi; undan boshqa odamlar bilan munosabatlarda ilmiy psixologik bilimlariga amaliy tayanish mahoratini rivojlantiradi va o'z navbatida aynan psixologik fikrlash mahorati shakllanishini bildiradi. O'z oldimizga u yoki bu mavzu va bo'limlarni o'qitishni maqsad qilib qo'yar ekanmiz, fanning turli sohalari xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Misol uchun nazariy (umumiy) psixologiyani tushuntiruvchi deb nomlash qabul qilingan, amaliy psixologiyani esa hayotiy haqiqatning turli tomonlarida bu nazariyani: psixik hodisalar holatlari va vaziyatlariga amaliy qo'shimcha deb hisoblashadi. Ammo amaliy psixologiya ham haqiqiy psixik hayotdagi aniq faktlarni tushuntiradi jumladan, ijtimoiy psixologiya, ijtimoiy hayot hodisalarini guruhlar xulqi hodisalarini injenerlik psixologiyasi-insonning texnika bilan o'zaro munosabati xususiyatlarini, pedagogik psixologiya o'qitish va tarbiyaning samaradorligi shartlari bilan bog'liq bo'lgan holatlarni, tibbiyot psixologiyasi — inson salomatligini yaxshilanishi va yomonlashishini sabablarini, harbiy psixologiya — insonning xavotirli vaziyatlardagi harakatlari xususiyatlarini va shu kabi.

Shunday qilib, amaliy psixologiyaning vazifasi nazariy ya'ni umumiy psixologiya kabi tushuntiruvchi hisoblanadi lekin psixologiyaning har bir sohasiga taalluqli qiziqishlar doirasidagi hodisalarga nisbatan amaliy hisoblanadi.

Psixologik bilimlarni amaliy qo'llashga kelsak, nazariy va amaliy psixologiya uchun u hodisalarni tushuntirishdan iborat bo'ladi, birinchi holatda — bilimlar tor sohasi nuqtayi nazaridan amaliy psixologiya aniq bir nazariyasini misol uchun insonning hulqi sabablarini ma'lum ehtiyojlaridan kelib chiqishi haqidagi umumpsixologik nazariya asosida tushuntirish mumkin, uchuvchi sinovchining doimiy xatarli harakatlari sabablar esa aviatsiya psixologiyasi nuqtayi nazaridan tushuntirish kerak bo'ladi, chunki

talablarning o'zi bu yerda aniq va o'ziga xoslikni anglab etishlari kerak. Hamma narsada ham huddi shunday hodisalarni kuzatish mumkin.

Endi savol; psixologiyaning amaliy sohasiga psixologik nazariya xizmat qilsa uni amaliy qo'llash deganda nimalar nazarda tutilishi mumkin? Bu savolga javob berish amaliy fanlarni o'qitish maqsadi bilan bog'liq bo'ladi. Bu savolga javob ijobiy bo'lish kerak: amaliy emas balki nazariy masalalarni hal etishda nazariyani amaliy qo'llash deb hisoblash mumkin.

Faoliyatning umumiy psixologik nazariyasi yoki masalan, rivojlanish va o'qitish (ya'ni pedagogik psixologiya sohasiga) yoki o'yin faoliyatida bola shaxsini shakllantirish qonuniyatlarini aniqlashga (ya'ni yosh psixologiyasi sohasiga) qo'llaydigan bo'lsak, bu biologiya qonunlarini tibbiyot yoki zoologiya o'rganadigan hodisalarni tushuntirishga matematika qonunlarini, qattiq jismlar fizikasi sohasi o'rgatadigan hodisalarni tushuntirishi uchun qo'llagandek yo'l tutgan bo'lamiz.

Shuni ham aytish kerakki, psixologiyaning umumiy nazariyasi faqatgina amaliy psixologik fanlarda, balki boshqa «begona» fanlarda shuningdek, masalan, pedagogikada yoki sotsiologiyada ham hodisalarni nazariy tushuntirishda qo'llanilishi mumkin.

Umumiy yoki amaliy psixologik nazariyani boshqa yaqin bo'lgan yoki yaqin bo'lmagan fanlarda nazariy o'rganish masalalariga amaliyotni qo'llash psixologik nazariyani amalda qo'llashning ikki turidan biri hisoblanadi. Biri psixik hodisalarni tushuntirish uchun qo'llash deb aytish mumkin, ikkinchisi — psixologik hodisalarni qayta o'zgartirish ularni tuzatish uchun qo'llash deb nomlash mumkin, u amaliy psixologiya vazifasiga kiradi uning ilmiy nomi psixotexnika deb ataladi.

Hozir biz aniqlab olganimizdek, amaliy psixologiyaning qoidasi nazariy psixologiya qoidasi bilan teng holda psixik hodisalarni tushuntirish uchun qo'llaniladi. lekin tushuntirish mavjud bo'lgan hodisa va voqealarnigina emas balki qayta tashkil etishlaridan keyin paydo bo'ladiganlarga ham taalluqli ekan; shuningdek, ta'lim-tarbiya, psixokorreksiya, psixoterapiya va shu kabilar. Amaliy psixologiya voqealarni pozitiv tuzatishga yoki kerakli yangi ma'lumotlarni tatbiq etishga, undan foydalanish faqatgina tushuntirish emas, balki qo'llash bo'lib qoladi.

Shunday qilib amaliy psixologiya ikki turda amaliy qo'llanilishi ya'ni aniq psixologik voqealarni tushuntirish uchun (amaliy psixologiyaning nazariy qismi) va psixikaning u yoki bu tomonlarini qayta tashkil etish mumkin (amaliy psixologiyaning amaliy qismi yoki psixotexnika).

Agarda o'quv yurtining psixologiya o'qituvchisi talabalarning ijodiy fikrlashlarini rivojlantirish bilan mashg'ul bo'lsa va bunda maxsus

intellektual mashqlar yordamiga tayansa bunda faqatgina nazariy psixologiyadagi nazariyalardagi haqiqatni asoslab berish, uning qonuniyatlarini tushuntirish bilan shug'ullansa, balki amaliy psixologiya psixotexnika bilan yondoshadi, chunki fikrlash ko'nikmalarini amaliy shakllanishiga nazariy psixologiya materiallariga tayangan holda fikrlash masalalarini (analitik semantik) hal etish qobiliyatini rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Shunday qilib, psixologiyani o'rganishning umumiy maqsadi o'quvchilarda (talabalarda) psixik hodisalar va holatlarini ilmiy tushuntirish uchun o'z bilimlarini qo'llab psixologik fikrlash mahoratini shakllantirish hamda inson shaxsining rivojlantirish maqsadida uning psixikasini qayta o'zgartirish hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish, hulq-atvorni psixologik tuzatish yoki nerv psixik kasalliklarni psixoterapevtik davolash va boshqalar.

Ushbu umumiy maqsad biz yuqorida ko'rganimizdek qator aniq maqsadlarga ajratilishi kerak. Psixologiyani o'rganishning aniq maqsadlarini ajratish tamoyillaridan biri talabalarni, bo'lajak mutaxassis sifatida kasbga yo'naltirish tamoyli hisoblanadi. Ana shu nuqtayi nazardan ham barcha talabalarni ikki katta guruhlariga ajratish mumkin:

1) ko'pchilik – bu psixologiya mutaxassisligi talabalari;

2) kichik guruh – bu talaba psixologlar. Har ikki guruh uchun ham psixologiyani o'qitishdan umumiy maqsad bitta lekin, aniq maqsadlar ularda turlichadir.

Avvalo, mutaxassis – psixolog bo'lishni maqsad qilmagan ko'pchilik talabalar psixologiyani o'rganishlari, maqsadlarini ko'rib chiqishdan boshlaymiz.

Agarda umumiy maqsad bitta bo'lsa ya'ni amaliy masalalarni hal etish uchun nazariy bilimlarni qo'llash orqali psixologik fikrlash mahoratini shakllantirish bo'lsa unda savol tug'iladi. Psixolog bo'lmagan mutaxassisning kasbiy faoliyatiga kiruvchi qaysi harakatlarda bu bilimlarni qo'llash mahorati kerak bo'ladi.

Mashhur psixolog E.A.Klimovning fikriga ko'ra psixologik bilimlar har qanday psixolog bo'lmagan mutaxassislar uchun «psixologik bilimdonlik» uchun kerak chunki unga g'oyalar, faktlar, qarashlarni boshqalarning ongiga yetkazishga to'g'ri keladi. Bir-birini tushunishga harakat qilish o'qitish, boshqarish bundan tashqari, u «o'zining ichki dunyosini va o'zini takomillashtirishni ilmiy asosda yaxshi boshqarish» ham muhim hisoblaydi. Chunki bular faqatgina psixolog bo'lmaganlargina taalluqli deb hisoblashgina emas, balki bir xil darajada ekanligini inobatga olish lozim. Mutaxassis psixologlarga ham taalluqli deb hisoblash mumkin, shunda psixolog bo'lmagan talabalarning o'qishdan maqsadlari bir-birlarini tushunish, o'rganish,

boshqarish uchun psixologik bilimdonlik deb tan olish qoladi. Bu bilan har qanday mutaxassis ham shug'ullanadi.

Bu fikrni to'g'ri deb hisoblash mumkin, lekin qaysi bilimga qarab odamni yetarli darajada psixologik bilimdonlar yoki yetarli bilimga ega bo'lmagan odamlar qatoriga kiritish mumkinligini aniqlab olish mumkin.

Psixologiya masalalarida yetarlicha bilimdonlik chegaralari kasbiy faoliyatining har bir sohasi uchun faqatgina o'ziga xos bo'lish mumkin. Misol uchun shaxta direktorining psixologik bilimdonligi shaxtyorlar brigadiri psixologik bilimdonligidan so'zsiz farq qiladi. Bu ularning xizmat lavozimlari pog'onasi turlicha bo'lgani uchun emas balki ularning faoliyatlari xarakterida farq bo'lganligi sabablidir, ular turli masalalarni hal etadilar, shunga qarab odamlarning o'zaro munosabatlarini tahlil qiladilar va baholaydilar ularni o'rgatadilar va boshqaradilar. Haqiqatdan ham xo'jalik masalalarini hal etish uchun shaxta direktori iqtisodchi va yurist konsultant bilan bir-birlarini tushunishlari kerak bo'lsa brigadirda bunday zaruriyat hech qachon yuzaga kelmasa kerak, shuning uchun bunday masalalarda psixologik bilimdon bo'lishga unchalik zaruriyat bo'lmaydi.

Boshqa turli soha mutaxassis rahbarlari uchun ham psixologik bilimdonlik haqidagi masalada aynan shu holat takrorlanadi.

Endi psixolog mutaxassisligi bo'yicha talabalarning psixologiyani o'rganish aniq maqsadlarini ko'rib chiqamiz. Umumiy maqsad — psixologik fikrlashga o'rganish albatta, mutaxassis bo'lmagan psixologlarga nisbatan yanada ko'proq darajada bilimlar zaxirasiga ega bo'lishi lozim. Psixologik fikrlashga o'rganish orqali amaliy psixolog mutaxassis hisoblanmaydi. Mutaxassis amaliyotchi uchun bu unchalik muhim bo'lmaydi, biroq psixologik fikrlash, bilish va mahoratlari albatta ularning obro'sini ko'tarishi mumkin edi.

Ammo turli yo'nalishdagi mutaxassisliklarda (nazariy amaliy) psixologni o'rganish umumiy maqsadi bilan bir qatorda o'zining aniq maqsadlari ham bor.

Misol uchun psixolog amaliyotchi masalasi Nizomiy nomidagi TDPU psixologiya fakulteti talabasi faqatgina psixologiyaning akademik bilimlarni o'zlashtiribgina qolmay, balki psixologiyaning fundamental muammolari bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni olib borishga tayyor bo'lish kerak, bu bilimlar orqali o'zining fan haqidagi bilimlarini kengaytirib boradi. Shu bilan birga u psixologiyaning amaliy sohasida mutaxassis bo'lmasligi va amaliy psixologiya sohasida yuksak mahorat bilan hech narsani bajarmasligi mumkin. Bunday holat so'nggi chegara bo'lsin (haqiqatda, psixolog amaliyotchi albatta amaliy ishlarni ham ko'plab bajarishi kerak) lekin u psixolog amaliyotchini o'qitishning o'ziga xos maqsadini yaqqol namoyon etadi.

Uning vazifasi – fanni yanada rivojlantirish ilmiy tadqiqotlar metodologiyasi va metodikasini egallay olish mamlakatimizdagi hamda chet el nazariy psixologiyasining hozirgi holatini bilishi, fanni yanada rivojlanish manfaatlarini talab qiladigan tadqiqotlarni bilish kerak.

Bunday mutaxassisi o'qitishning aniq maqsadlari uning mohiyati bo'yicha psixologiyani fan sifatida o'rgatishdan umumiy maqsad – ilmiy bilimlarni amaliy qo'llashni o'rganib olish, psixologik fikrlashni bilish lekin amaliy masalalarni hal etishdan ko'ra ko'proq nazariy masalalarni hal etish uchun nazariyani qayta o'zlashtirish uchun emas, balki ilgari tushuntirib berilmagan psixik hodisalarni tushuntirib berish orqali qo'llashga o'rganib olish kerak.

Amaliy psixologiyaga ixtisoslashgan psixologni tayyorlashning aniq maqsadi boshqacha ko'rinishda bo'ladi – pedagogik ishi huquqiy (yuridik) injenerlik tibbiyot (klinik) va boshqalar, tor doiradagi tadqiqotlar aniq sohalarida psixik hodisalarni tushuntirish uchun qo'llanilishi lozim, o'zining amaliy qismida esa (psixotexnikada) psixikani qayta tuzish uchun qo'llaniladi. Amaliy psixologiyaning bunday ikki xil vazifasi o'qitish maqsadini va uni talabalar o'rganishlarining maqsadini ham alohida usulda o'z oldimizga kiritishimizga majbur etadi. Maqsadni shunday qo'yish bizningcha to'g'ri bo'ladi; tanlangan psixologiya sohasida psixik hodisalarni tahlil qilish baholash va tushuntirish uchun, o'quvchilarda fikrlash doirasini psixologik shakllantirish haqida, psixologiyaning ushbu sohasi inson psixikasini ijobiy o'zgarishiga, bu sohasidagi ilmiy qoidalarini qo'llash va ushbu usullarini ular o'zlashtirib olishlari lozim. Misol uchun tibbiyot instituti talabasi shifokor bo'lishga tayyorlanar ekan bemorni davolash maqsadida unga psixoprofilaktik ta'sir ko'rsatish, psixoterapevtik, psixokorreksion ta'sir ko'rsatishlar metodlarini egallab olishi uchun klinik psixologiyani o'rganadi. Har qanday maktab o'qituvchisining qoloqligi yoki aksincha muvaffaqiyatli o'qitishning psixologik sabablari har bir o'quvchini individual o'rganib tahlil qilish mahoratini egallashi bilan belgilanadi.

Shu bilan birga psixologiya o'qituvchisi o'z ishini shunday tashkil qiladiki, o'qitishning umumiy maqsadi – psixologik fikrlashning shakllanishi asosan ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida erishmaslikka harakat qiladi; amaliy mashg'ulotlarga – laboratoriya hamda maktablarda bolalar bog'chasida korxonalar va firmalarda yuridik konsultatsiyalarda, sud va prokraturalarda, tibbiyot muassasalaridagi o'quv mashg'ulotlarida egallaydilar. Shunday qilib, o'qitish metodikasining samaraliligi birinchi navbatda o'qitishning maqsadini anglab yetish va bunga metodik usullarning barchasining qaratilishiga bog'liq bo'ladi.

NAZARIY PSIXOLOGIYANI O'QITISHNING METODIK XUSUSIYATLARI

Nazariy umumiy psixologiyani va uning nazariy sohalarini o'qitish faqatgina mazmuniy tomonidan emas, balki metodikasi bilan ham o'ziga xos xususiyatlariga ega, chunki o'qitishning metodikasi doimiy ravishda eng tushunarli usullari va metodlarini izlar ekan unda bugungi kundayoq uning ba'zi bir metodik xususiyatlarini ko'rsatish mumkin.

Ularga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Psixologiya tarixi bo'limi. Psixologiya tarixi — universitetlar va akademiyalarda psixologiya fakultetlarida o'rganiladigan psixologiya fanning sohasidir, lekin bu amaliy emas, balki nazariy fan hisoblanib u psixologiyani hozirgi kundagi holati uning reproduktiv tahlili asosida tushuntiradi. Psixologiya tarixi qadimgilarning psixikaga (jonga) qarashlaridan boshlab va u haqidagi bugungi kundagi ilmiy tasavvurlar bilan fanning rivojlantirish jarayonini uning dinamikasini qayta tiklaydi.

Talabalar psixologiya tarixini o'rganishlarida fanni vaqt davomida rivojlanish mantiqini o'zlashtirib olishlari muhim ya'ni qanday ijtimoiy talablar uni yaratgani va u qanday qilib ularni qondirishga yordam berganini bilib olishlari kerak. Psixologiya tarixi fani qadimgi davrlaridan to bizning kungacha rivojlanishini kuzatadi, tushuntiradi, zamonaviy nazariya va farazlarni chuqurroq tushuntirishga imkon beradi, ularga tarixiy yondashishni o'rgatadi.

Fanning rivojlanish mantiqi va tarixini tushunish talabalarga o'z imkoniyatlari ongida ishonch hissini namoyon qilish, milliy psixologik bilimlarni faqatgina adabiyotlardan balki shaxsiy tadqiqotlarida, ilmiy psixologiyaning amaliy sohalarida yoki amaliy psixologiyaning aniq sohalarida yangi ilmiy yoki amaliy xulosalarga kelishiga yordam beradi.

Shunday qilib, ilmiy fikrning o'zaro aloqasi qonuniy sodir bo'ladi. Turli psixologik maktablar va yo'nalishlarda o'z aksini topgan alohida farazlar, modellar, faktlar umumlashtirish turlari ko'pligiga qaramay bunda turli aholilar va rang-baranglikka qaramay doimiy jaranglovchi «kuy» mavjud. U fanning butun tarixi orqali o'tadi. Bu uning rivojlanishining mustahkam tuzilishlarini qamrab oladi, unga asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy psixologiya fanini o'rganar ekan, inson ana shu o'q chizig'idan o'rganib chiqishi kerak. Ana shunda u yo'ldan adashmay oxirigacha ilmiy psixologik fikrlarni egallab olishgacha o'tadi.

Psixologiya tarixini rivojlanishi yuksak e'tibor va ehtiyotkorona munosabatni talab etadi. Psixologiya tarixining nazariy fan sifatidagi xususiyatlari bir vaqtning o'zida ham psixologik fan bo'lishi o'qituvchidan bu fan buyicha dars berishda alohida metodik yondashishni talab etadi. Ikki nazariy fanlar – umumiy psixologiya va psixologiya tarixi fanlarini o'qitish ketma-ketligini qayta aniqlash lozim. Ba'zan psixologiya tarixi oldin o'qitiladi, ba'zan aksincha, ko'pincha esa ular birgalikda olib boriladi.

Agarda psixologiya tarixi bo'yicha ma'ruzalarda keyinchalik xato deb hisoblanib yo'q qilingan qarashlar bayon etilsa, lekin talabalar ham bu muammolarga zamonaviy qarashlarni bilmasalar, unda tarixiy jarayonni mantiqiy mos ravishda tushuntirishda jiddiy qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ular zamonaviy psixologiya kategoriyalarini bilmay, bugungi kungacha kashf etilgan psixologik mexanizmlarni va boshqa narsalarni bilmay bir-birini to'ldirib kelgan turli psixologik maktab va psixologlarning nazariyalari va qarashlari haqidagi tarixiy ma'lumotlarni tanqidiy qabul qilish va ularning fan tarixida tutgan o'rnini to'g'ri baholash, fanning rivojlanishiga qo'shgan hissalarini bilib olish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar.

Talabalarga qachonlardir rivojlangan bir nazariyaning keyinchalik esdan chiqarilishi va zamonaviy psixologiyada hech qanday rol o'ynamasligini tushunishi ba'zan qiyin bo'ladi. Ular misol uchun R.Dekart va I.M.Sechenovlarning refleks tushunchalaridagi asosiy farqni ko'rmaydilar. Psixologiya tarixida haqiqiy rivojlanish sifatida qoldirgan I.M.Sechenovning reflektorlik nazariyasini XVII asrda R.Dekartning reflektor yoyi kashfiyoti bilan taqqoslanganda yangilik nimalardan iborat?

Bunday misollar juda ko'p, ular zamonaviy psixologik qarashlar bilan dastlab tanishib olmay turib psixologiya tarixini o'zlashtirish qiyin bo'lishini ko'rsatadi.

Agarda psixologiya tarixi umumiy psixologiyadan keyin yoki hech bo'lmasa nazariyadan keyin o'rganilsa, unda bu qiyinchiliklar ancha kamroq bo'lar edi. Psixologik fikrlashning rivojlanishi tarixiy mantiqni va doimiy ravishda umumiy psixologiyaning zamonaviy nazariyalariga murojaat etish, o'qitishda psixik holatlarga amal qilish u yoki bu qarashlar, konsepsiyalar, nazariyalarning noto'g'ri ekanligi sabablarini tushuntirishi kerak. Psixologiya tarixini o'rganishning boshqa bir qiyinchiligi qadimgi va o'rta asrdagi g'oya va fikrlari allaqachon esdan chiqib ketgan va ba'zan juda ham sodda psixologik tasavvurlarni shu bilan birga xato va mantiqsiz deb tan olingan ba'zi zamonaviy

nazariyalarni va ilmiy psixologik fikrlar yo'nalishlarini o'rganish zarurligini tushunmasliklari bilan bog'liq. Hozirgi zamonda to'g'ri yo'l tutish va kelajakni tahlil qilish asosiysi esa psixologiya rivojlanishining ijtimoiy tarixiy jarayon sifatida obyektiv qonuniyatlarni ijodiy o'zlashtirish uchun haqiqiy tarixiy rolini tushunmaslik va to'g'ri baholamaslik talabaga xalaqit beradi.

Talabaning o'z fikrini psixologiya tarixining umumiy psixologiya bilan hamda uning aniq sohalari bilan bog'liqligini tahlil qilishga yo'naltirishga yordam berish uchun muammoni o'quv masalalari kabi metodik vositalardan foydalanish mumkin. Masalalardan shunday savollar qo'yiladiki, talaba psixologiya tarixini o'rganar ekan zamonaviy nazariyaga murojaat etish va aksincha, umumiy psixologiya yoki psixologiyaning boshqa zamonaviy sohasini o'rganishda uning o'rnini fan tarixida paydo bo'lishi va rivojlanishini taqqoslash kerak bo'ladi.

Bu talabaga zamonaviy juda dolzarb hisoblangan psixologik nazariyanigina emas, balki uning rivojlanishi va yaqin tarixini ham o'rganish mazmunini tushunishga fan tarixida yuzaga kelgan va insoniyatning psixik tushunishda ilgari olib borilayotgan har bir yangi g'oyalarning obyektiv ijtimoiy zarurligini tushunishga yordam beradi.

Psixologiya tarixini o'rganish bo'yicha yuqorida ko'rsatilgan xususiyatlari va uni talabalar o'zlashtirishlari, qiyinchiliklari bo'yicha aniq bir xulosaga kelish mumkin: o'qituvchi uchun o'ziga xos metodik vazifa — talabalarning o'quv faoliyatini boshqarish ularning ma'ruza eshitishlaridan boshlab, to mustaqil ishlar bilan yakunlanishi hisoblanadi. Tarixiy hodisalarni uzoq davrlarda sodir bo'lganligi va shu sababli ularni bevosita kuzatish imkoniyatini yo'qligi, subyektni o'rganuvchi uchun bittagina tarixni fikrlash kuchi bilan tushuntirib beradi. Shundan kelib chiqib, o'qituvchi uchun ham «bitta yo'l qoladi—talabalarga kerakli o'quv masalalarni mustaqil bajarish uchun imkoniyatni yaratib berib, ularning fikrlash faoliyatlarini boshqarish, ma'ruzalarda hamisha faktlarni yuzaki keltirish, kitobdan matnlarni oddiy aytib berish usulida emas, balki ma'lumotlarni bayon etish va mulohaza usublari va keyingi seminar mashg'ulotlari haqida gapiradigan bo'lsak, ularni dasturlashtirilgan ta'lim metodi yordamida boshqarish yaxshi bo'ladi; o'qilgan ma'ruzalar va tavsiya etilgan adabiyotlarda bayon etilgan o'quv materiallarini mazmuni va mantiqiga talabalarni aniq va to'g'ri yo'naltiruvchi muammoli savollar to'plash (o'quv vazifalarini) tuzish kerak. Seminarda talabalar fikr yuritib bo'lgan mustaqil ishlar asoslarini tashkil etgan masala savolarining mazmunini muhokama etish mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, psixologiya tarixini o'qitadigan o'qituvchining asosiy ishini quyidagicha ifoda etish mumkin. Muammoli ma'ruzani bayon

etishda talabalarning mustaqil ishlarini dasturlashtirish orqali seminar mashg'ulotlaridan ijodiy munozaralarga aylanadi.

Umuman olganda, psixologiya tarixi bo'yicha ma'ruzani bugungi holatga olib kelgan uni bosib o'tgan yo'lini reproduktiv tahlil qilish asosida hozirgi davr haqidagi suhbatga aylantirishga harakat qilish kerak. Albatta, ko'pchilik talabalar psixologiya tarixi bo'yicha aniq asoslarni tushuna olmaydilar va fan bo'yicha bilimlarning yagona manbayi o'qituvchining ma'ruzalari bo'lib qolishi mumkin. Shuning uchun ularning sifati uchun javobgarlik mas'uliyati juda yuqori bo'ladi. Talabalar uchun juda ham noqulay vaziyatni o'quv dasturi bo'yicha talabalar kerakli adabiyotlarning yo'qligini hisobga olib, ma'ruza qanday talablarga javob berish kerak.

Birinchidan, ma'ruza mazmuni shunday tuzilishiga harakat qilish kerakki, psixologiya tarixining asosiy davrlari va bosqichlari qisqa shaklda va aniq mantiqiy bayon etilsin. Talaba ana shu davrlar pog'onalaridan yuqoriga olib chiquvchi uni taraqqiyotga olib keluvchi bosqichlarini ko'rishi muhimdir.

Ikkinchidan, katta ahamiyatli ilmiy kashfiyotlar bilan bog'liq hodisalarni tarixiy (xronologik) ketma-ketlikda bayon etish kerak, ularni shunday qurish kerakki ilgarigi ilmiy ma'lumotlar asosida pishib yetishishi mantiqi va ularning aynan ana shu tarixiy davrda paydo bo'lishini obyektiv sirlari ko'rsatib berilsin. Talaba hodisalar tartibida faqatgina davr bog'liqligi emas, ma'lum mantiq va ijtimoiy hayot talablariga bo'ysinuvchi ilmiy fikrning harakatini ko'ra bilsin.

Uchinchidan, psixologiya tarixi fanining rivojlanishi mantiqiy va davriy bog'liqliklarida hodisalar ma'lum tartibi sifatida bayon etilib, o'qituvchi asosiy tushunchalar, ilmiy mazmunlashgan yoki ushbu fanning juda keng tushunchasi sifatidagi kategoriyalarning o'zgariganligini esdan chiqarmasligi kerak, bunda atamalar ilgaridan qolgan bo'lishi mumkin. Misol uchun refleks, obraz, sabab, shaxs, intellekt va hokazolar tushunchalarini talqin etishda turli vaqtlarda turlicha mazmunlar taklif etilgan. Balki psixologiya tarixiga bog'liq oxirgi maqolalardan foydalanib, bu soha tushunchalarini tahlil qilish bo'yicha maxsus ma'ruzalar tashkil etish kerak bo'ladi.

To'rtinchidan, o'quvchiga qachonlardir aniq yangi xulosaga olib kelgan fandan muhim har bir hodisani ushbu muammoga zamonaviy qarashlar bilan bog'liqlikda ko'rsatib bera olish imkoniyati mavjud bo'lishi lozim.

Quyida o'qituvchi tanlab olib yoki to'raligicha foydalana oladigan yo'naltiruvchi savollar ro'yxati keltiriladi.

Birinchidan, ma'ruzalar uchun ular psixologiya tarixidan alohida davrlarni muammoli bayon etish uchun metodik material bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, nazariy konsultatsiya sifatida o'qituvchining ma'lum dastlabki tushuntirishlari bilan o'quv vazifalari, talabalarning mustaqil, ishlari va boshqalar.

Uchinchidan, seminar mashg'ulotlarida, munozaralarda qo'llash imkonini beradi.

Seminar mashg'uloti uchun topshiriq va savollar:

1. Odamlar qadimgi davrlardayoq hayotining muammolari bilan qiziqqanlar, u hozirgi kunda psixik holat sifatida ma'lumdur. Lekin uni sodda tushuntirganlar. Masalan, ibtidoiy jamiyatda jon faqatgina insonda emas, balki jonivorlarda, o'simliklar, buyumlarda ham bor deb tasavvur qilingan. Shu bilan birga bu jon «tanadan» mustaqil mavjud bo'ladi deb tushunilgan (psixikaga **animizim**, : jon va tana parallel va bir-biriga bog'liq bo'lmay mavjud bo'ladi). Mazkur natijalar asosida bunday qarashlar yuzaga kelgan, ular qanday kuzatishlarga asoslangan? Nima uchun ular ba'zi zamonaviy diniy e'tiqodlarda majburiy element ko'rinishida hozirgi paytgacha mavjuddir?

2. Eramizdan avval V–VII asrlar naturfalsafasi vakillari (Fomas Anakseman Geraklit) animizmni yengib aniq yangi ta'limot geologizmni yaratdilar. Jon butun materiyada mavjud ya'ni jon endi materiyaning mustaqil ikkinchi qismi emas, balki uning ajralmas qismi «jonli materiya» deb tushunildi. Buning mazmunini tushuntiring.

3. Nima uchun naturfaylasuflarining geologizmi ulardan keyingi kelgan atomistlarni qoniqtiradi, eramizning V asrlarida faylasuf materialistlar – Demokrit, Epikur, Lukresiy ular natur faylasuflari g'oyalarini yanada rivojlantirib jonga «tanani jonlantiruvchi» organ sifatida kushib talqin qiladilar, organ jonni boshqaradi yoki boshqacha aytganda aql jon va qalb tana organlari kichik sharsimon eng harakatchan atomlardan tashkil topadi. Atomist olimlarning ta'limotidan psixologik dunyoqarashlarning rivojlanishida ilgari qo'yilgan qadamlar nimadan iborat va nima uchun siz bunday deb hisoblaysiz?

4. Psixikani tushuntirishda atomistlar birinchi ulkan muvaf-faqiyatlarga erishdilar psixikaning fizikaga bog'liqligini uning anatom - fizologik jarayonlari (materializm) qonunlariga bo'ysinishini ko'rsatadilar. Ularning ta'limotlarining qarama-qarshiligi shu vaziyatda psixika orqali ko'pgina narsalarni tushuntirib bo'lmastir. Misol uchun abstrakt fikrlash shaxsning ma'naviylik sharoitini, hulqini majburiy boshqarish, maqsadni tanlash va shu kabilar. Nima uchun atomistlar qarashlari o'rniga idealizimning vujudga kelganini tushuntirib bering (eramizdan avvalgi 428–348-yillarda Platon) Idealizimning yuzaga kelishi psixologik tasavvurlar rivojlanishini ilgari bosqichi tomonidan belgilab qo'yilganini isbotlang?

5. Jon va tana nisbatlariga Aristotel nima yangilik kiritganini tushuntirib bering? Aristotel Platonning dualizmini yo'qotdi deb aytishi mumkin?

6. Psixologik qarashlarni idealistik yoki materialistik yo'nalishlarda rivojlanishining kelajak nuqtayi nazaridan bilimlarning «psixika» ichida differinsiallanishi boshlanishini (Galen eramizdan avval II asr) siz qanday baholaysiz?

7. Ongni idealistik talqin qilish (E.av. III-V asrlar Platon Avgustin) va uning introspeksiyaning psixologiya metodi sifatida yuzaga kelishi bilan aloqasi, zamonaviy psixologiyada psixik hodisalarni o'rganish interospektiv metodining ko'rinishlari bormi? (agarda bor bo'lsa misol keltiring, agarda yo'q bo'lsa, qanday qilib uning noobyektiv metod sharoitida umuman yo'qligini nima bilan tasdiqlaymiz?)

8. R.Dekartning (1556–1650) psixikaning reflektorli tabiatini kashf etishi, bu kashfiyotning inqilobiy xarakteri nimadan iborat? O'zining reflektor sxemasini butun psixikaga tarqata olmay Dekart nimalarni avvalgi holatlarida qoldiradi?

9. Dekartning refleks haqidagi materialistik ta'limot muammolari nima uchun materialistlar Gobbs (1588–1679) va Spinozalar (1632–1677) tomonidan tan olindi. Dekartning qarashlarida nimalar idealistik edi?

10. Psixologiyada determinizm prinsipini e'lon qilinishi va himoya qilinishida Gobbs va Spinozalarning xizmatlari ularning ruhiy hodisalarni tushuntirishda mexanik qonunlarni qo'llashlarini qanday baholash mumkin, psixikani ilmiy qarashlar rivojlanishida o'sishi taraqqiyot sifatida yoki uni ortga suruvchi sifatidami?

11. Leybnis (1646-1716) psixikada ongsizlik tushunchasini ilgari surdi (persepsiya – qabul qilish, appersepsiya – idrok, qabul qilish) va idealistik qarash hisoblanib, borliq ko'plab ruhlardan tashkil topgan deb hisoblanadi. Shunga qaramasdan aynan idealistik holatlarda ilmiy psixologiya ko'plab yangiliklarni kiritdi. Nima uchun materialistlardan ko'ra, ko'proq uni amalga oshirish nasib etdi?

12. Fanda va hayotda XVII–XVIII asrlarda hukmronlik qilgan ratsionalizm ikkinchi o'ringa tushib, birinchi o'ringa sensualizm va empirizm chiqib keladi. Bu XVIII asrda ilg'or mamlakatlarda ishlab chiqarish inqilobining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Agarda u psixologiyaga ham ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, siz bu bog'liqlikni qanday tushunasiz?

13. Nima uchun Djon Lokkni (1632–1704) empirik psixologiya-sining yaratuvchisi deb hisoblash qabul qilingan? Empirik psixologiyaning mazmuni va uning rivojlanishiga asos solgan Dj.Lokkning asosiy g'oyalari nimalardan iborat? Dj.Lokkda dualizm nimada namoyon bo'ldi?

XIX asr birinchi yarmidagi fiziologiyada umumiy qabul qilingan tasavvurlarni asoslab bering.

19. Psixologik bilimlarda qarama qarshiliklar ham mavjud edi. Bir tomondan psixikada hamma narsa refleks bilan tushuntirish ya'ni tashqi ta'sir ko'rsatish va unga javob qaytarishi sifatida, lekin boshqa tomondan faqatgina insonning emas balki jonivorlarning ham turli sharoitlarga o'z xulqlarini moslashtirish qobiliyati faol maqsadga muvofiq harakatlarni refleks bilan tushuntirish mumkin emas edi.

Assotsiatsiya tushunchasi ham nervlarning mexanik bog'liqliklari yangi sharoitlarga moslashishi, oldindan ko'ra bilishi va shu kabi murakkab harakatlarni tushuntirib bera olmas edi.

I.M.Sechenov (1829–1903) o'zining «Bosh miya reflekslari» asarida (1863) «ongli va ongsiz hayotning hamma hodisalari kelib chiqishi bo'yicha refleks demakdir» deb isbotlab, ana shu qarama-qarshilikdan chiqish yo'lini topadi. Uning tanlangan falsafiy va psixologik asarlari to'plamiga qarang (M. 1947, 176-bet).

Talabalarga savollar I.M.Sechenov psixologiyaga nima yangilik kiritganligini ko'rsatib bering: a) refleks tushunchasi; b) psixika va ong o'rtasidagi nisbatlar tushunchasi; d) psixika miya vazifasi sifatidagi tushunchasi; e) bilish jarayonlarining moslashtirish hodisasini ta'minlash bo'yicha boshqaruv harakati sifatidagi rolini tushunish; f) miyaning maxsus bo'limlarida tashqi dunyo haqidagi ma'lumotlarni saqlanishi va qayta ishlash refleks bo'g'ini sifatida miyani tushunish.

20. I.P.Pavlov (1849–1936) I.M.Sechenovning nazariy xulosalariga tayanib, jonivorlarning odamning ham tashqi muhit bilan o'zaro aloqalarini miya tomonidan boshqarilishi qonuniyatini kashf etdi shuningdek, u ikkinchi signallar tizimi haqidagi ta'limot deb ataldi. Shartli refleks tushunchasining mazmuni nimadan iborat? I va II signallar tizimining mohiyati? Bu psixika va refleks tushunchalarining mazmuni qanday qilib ilgari qarashlar bilan o'zaro munosabatlarda bo'ladi?

21. XX asrga kelib, psixologik bilimlar rivojlanishi qadimgilarining animistik tasavvurlaridan tortib psixika haqida obyektiv dunyoning subyektiv obrazi sifati haqidagi tushunchagacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Qanday qilib turli davrlarda fan tomonidan ishlab chiqilgan faktlar oxir oqibat psixika obyektiv dunyoning subyektiv obrazi sifatida ekanligi haqidagi xulosaga olib kelishini, bu yo'ldagi asosiy davrlarni ko'rsatib o'ting?

22. XX asr boshlarida psixologiya fanida inqiroz davri boshlandi. Uning mohiyati va sabablari nimada ular XX asr oxiriga kelib bartaraf etildimi?

23. XX asrning birinchi yarmida psixologiyaning rivojlanishi uning muammolarini ishlab chiqish, ilmiy asoslarini yaratish davri

boshlanadi. Mamlakatimiz va chet ellarda ko'plab ilmiy maktablar va yo'nalishlar yuzaga keldi, shunga muvofiq ulardan asosiylarini ko'rsatib o'ting.

Talabalar uchun qo'yidagi savollarga qisqacha ta'rif berish taklif qilinadi.

1. Har bir maktab psixologiyaga nima yangilik kiritdi?
2. Ushbu yunalishdagi izlanishlarga nima sabab bo'ldi?
3. Tadqiqotlarda psixika haqidagi ilmiy bilimlar taraqqiyotida qanday rol o'ynaydi (farazlar, xulosalar, kashfiyotlar).
4. Bu xulosalarning psixologiya uchun zamonaviy ahamiyatlari qanday?

5. Psixologiyadagi keskin o'zgarish muammosini o'rganish yuzasidan yangi maktablar va yo'nalishlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini nimalarda ko'rishimiz mumkin?

- a) Bixeviorizm; b) Geshtaltpsixologiya;
- d) Freydizm yoki psixoanaliz va nofreydizm;
- e) reaktologiya va refleksologiya;
- f) genetik psixologiya;
- g) kognitiv psixologiya;
- h) L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi;
- i) L.S.Vigotskiy, L.Rubinshteyn, A.N.Leontevlarning faoliyat nazariyasi.

24. Talabalarni mustaqil faoliyatlarini ta'minlash maqsadida quyidagi topshiriqlar majmuasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

1) 1917-yilgacha Rossiyada psixologiyani rivojlanishi tarixi yuzasidan fikr mulohazalarinigizni yozma tarzda bayon qiling?

25. Hozirgi davrda Rossiyada rivojlanayotgan zamonaviy psixologiyaning asosiy sohalarini aytib bering. Ular tomonidan ilmiy psixologiya rivojlanishi borasida qanday yangiliklarni kiritganligini ko'rsatib bering?

26. Quyidagi masalalar bo'yicha o'zingiz uchun umumlashtiruvchi xulosalar chiqarishga harakat qiling.

26.1. Psixologiya tarixini o'rganishda bo'lajak psixolog sifatida qanday amaliy bilimlarini qo'lga kiritdingiz?

26.2. Psixologiya tarixi fanining o'qitilishida qaysi muammolar adabiyotlarda siz uchun yetarlicha o'rganilgan ayrim mavzularning mazmuni to'la ochib berilmagan va shuning uchun talabalarga unchalik tushunarli emasdek tuyuladi: balki bu muammolarni hal etish fan tarixida qanday o'rin egallaganligi yoki hozirgi davrda bu qanday ahamiyat kasb etishini aniqlash bilan bog'liqdir.

26.3. Quyidagi muammolarni ishlab chiqishda qaysi ilmiy maktablar yoki olimning xizmati ahamiyatli bo'lganligini aytib bera olasizmi?

Nerv sistemasining reflektorlik faoliyati psixik faoliyatning asosiy fiziologik sharti:

- ongsizlik va uning onglilik bilan nisbatlari;
- insonning psixik rivojlanishining madaniy-tarixiy konsepsiyalari;
- faoliyat nazariyasi.

27. Tinglagan ma'ruzalaringiz va o'qib chiqqan adabiyotlaringiz asosida quyidagi ko'rsatilgan asosiy tushunchalardan birortasi ilmiy mazmunini asta-sekin o'zgarishini tahlil qilish asosida psixologiya fani rivojlanishining tarixiy jarayondagi nazariy qarashlarini o'zgarib borishini o'z tushunchangiz orqali bayon qilib bering; obraz, sabab, refleks, shaxs harakat (faoliyat), psixika, ong keltirilgan topshiriqlar tartibi psixologiya tarixi bo'yicha adabiyotlarni talabalarga har doim yetishmasligi bu fan bo'yicha darsliklarni umuman yo'qligini hisobga olib tuzilgan.

O'ylaymizki mazkur savol-topshiriqlar psixologiya tarixining asosiy muammolarini ma'ruzalarda bayon etish va seminar mashg'ulotlarida muhokama qilishda o'qituvchiga eng qisqa va samarali yo'llarni tanlashga yordam beradi.

UMUMIY PSIXOLOGIYANI O'QITISHNING METODIK XUSUSIYATLARI

Ushbu fanni o'qitishning asosiy maqsadi – talabalar tomonidan psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlarini o'zlashtirilishi hisoblanadi. Umumpsixologik nazariyalar, bilimlar ularning psixologiyadagi amaliy baholari xususan, yosh va pedagogik, ijtimoiy sohalarni o'rganishlarining asosini tashkil etishi kerak. Psixologiya fanining zamonaviy yutuqlarini o'zlashtirish talabaga undan avval qanday qarashlar va nazariyalar yuzaga kelgani va qay darajada ular ilmiy taraqqiyotiga yordam berishiga, barchasiga ongli ravishda yondashishga imkon beradi.

Umumiy psixologiyani o'rganish psixologiya tizimidagi boshqa o'quv kurslarini o'zlashtirishda metodologik ahamiyatga ega, chunki umumiy bilimlarsiz xususiyatlarni tushunib olish mumkin emas. Bundan kelib chiqib, ma'ruza o'qishda va adabiyotlar bilan talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda talaba uchun har bir yangi ilmiy qoidani hayotda kuzatiladigan psixologik hodisalar bilan tushuntirish, balki ular ishlarini qanday tushuntirilganligi va zamonaviy umumiy psixologiyada qanday tushuntirilishi bilan ham taqqoslash zarur hisoblanadi. Ma'ruza mavzulari fanning rang-barangligi, bo'limlar mazmunida psixologiyaning asosiy muammolarini to'planishi, bir-biri bilan bog'liq tushunchalar tizimi sifatida bayon etilishi mumkin bo'lishi uchun bir nechta katta bo'limlarga

jamlanganligi maqsadga muvofiq bo'lardi. Shunga muvofiq amaliy va seminar mashg'ulotlaridan kiritilishi mumkin bo'lgan tafsilotlari haqida ma'ruzalarda batafsil gapirib o'tish kerak bo'lmaydi. Misol uchun idrok etish psixik jarayonlarning har biriga batafsil tavsifnoma berib o'tish zaruriyati bo'lmaydi, lekin ularning faoliyati davomida ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar va bog'liqliklariga talabalarni e'tiborini qaratish ularning vazifalarini ko'rsatish kerak. Keyingi seminar laboratoriyalar, amaliy ishlari davomida ular faqatgina nazariy emas, balki amaliy tajriba orqali chuqur o'rganish mumkin bo'ladi.

Shu bilan birga auditoriyada talabalarning kasbiy xususiyatlarni hisobga olish kerak. Misol uchun, pedagogika oliy o'quv yurtining matematika fakultetida o'quvchilarning matematik qobiliyatlari borasida nazariy asoslarini chuqurroq o'rganish va bo'lajak o'qituvchilarni bolalarda matematik qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish metodikasi bilan qurollantirishi mumkin bo'ladi.

Beriladigan soatlar soniga qarab ma'ruza kurslar bo'yicha turli variantlarda bo'limlarga ajratilgan bo'lishi mumkin. Masalan, umumiy psixologiyaning hamma muammolari beshta, oltita yoki yetita ma'ruza bo'limlarga ajratilgan bo'lishi mumkin. Bu berilgan soatlar soni va o'qituvchining fikriga bog'liq bo'ladi.

Quyidagicha variantlar uchraydi

1. Psixologiyaga kirish. Shaxsning idrok etish jarayoni. Shaxsning emotsional – irodaviy sohasi, shaxsning psixologik xususiyatlari (beshta bo'lim).

2. Umumiy psixologiya fan sifatida, uning obykti va predmeti faoliyat psixologiyasi, shaxs psixologiyasi va idroki, emotsional irodaviy sohasi, xarakteri va temperamenti, shaxsning qobiliyatlari va yo'nalganligi (oltita bo'limlar).

3. Psixologiya fan sifatida va uning asosiy sohalari faoliyat psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, shaxs faoliyatida idrok etish jarayonlari, faoliyatda emotsiya va idrokning rivojlanishi, ta'lim-tarbiya psixologiyasi muammolari, munosabatlar psixologiyasi va shaxslararo munosabatlar psixologiyasi (yetita bo'lim).

O'qituvchi nimaga asosiy e'tiborni kuchaytirishni xohlashiga qarab ularning har biriga turli miqdorda soatlar ajratilishi mumkin. Misol uchun bo'lajak ishlab chiqarish tashkilotchilari va jamoa rahbarlari uchun faoliyat psixologiyasi va shaxslararo munosabatlar psixologiyasining muammolarini yaxshiroq bilib olishlari, bo'lajak o'qituvchilarda esa shaxs psixologiyasi va uning rivojlanishi, ta'lim va tarbiya psixologiyasini bilishi bilan bog'liq bo'ladi.

Semenar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida ma'ruzachi rejalashtirilgan savollarini yechimini topishi kerak. Shu bilan birga nazariy xususiyatdagi ma'ruzalardan farqli ravishda ular talabalarda psixologik hodisalarni o'rganish va qayta o'zgartirish uchun amalda nazariy bilimlardan foydalanish mahoratini shakllantirishga hamda shu bilan ularni amaliy vaziyatlarda psixologik to'g'ri yo'l tutishga o'rgatishga qaratiladi.

Albatta, ma'ruzada bo'lgani kabi mashg'ulotlarda ham o'qituvchi o'qitishning faol metodlaridan foydalanishga harakat qiladi va talabalarni ilmiy va amaliy muammolarni tahlil qilib, psixologik kategoriyalar bilan fikrlashga o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Bu maqsad ma'ruzalarda bo'lgani kabi (muammoli bayon etish uchun) talabalarning mustaqil va amaliy mashg'ulotlarida (seminar laboratoriyalar) o'quv topshirig'i sifatida muammoli savollar hamda vazifalar yordamida erishish mumkin.

Bu savol – masalalar shunday tuzilishi kerakki, ular talabalarni fanning asosiy muammolari haqida mulohaza yuritishga yo'naltirsin; *birinchidan*, psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlarini o'rganib, bilib olishga; *ikkinchidan*, hayotiy vaziyatlarda psixikaning haqiqiy ko'rinishlari mos ravishda ularni tushunishga; *uchinchidan*, fanda ularni idrok etish tarixiy mantiqiy jarayon sifatida o'ylantirsin.

Shunday qilib, talaba kitobdagi matnlardan chetga chiqishi orqali, hayotiy haqiqatga yaqinlashadi va ularni ma'ruzadan yoki kitobdan o'qib bilib olgan nazariy qoidalari nuqtayi nazaridan tushunishga harakat qiladi.

Quyida o'quv topshiriqlari uchun tahliliy savollar va masalalar keltiriladi, ular asosan talabalarning fikrlash faoliyatlarini faollashtirishga qaratilgan. Ular o'qituvchilarga yordam sifatida pedagogik masalalarni hal etish uchun tuzilgan ba'zi savollar talabalarga o'quv topshiriqlari tarkibida mustaqil faoliyatlari uchun va bu ishlar natijalarini keyinchalik seminar yoki amaliy mashg'ulotlarda muhokama etish bilan berilishi mumkin. Talabalar uchun murakkab bo'lgan savollarning bir qismi o'qituvchi tomonidan beriladigan ma'ruzalardan foydalanish mumkin. Shu o'rinda talaba ana shu qiyin bo'lgan savollarga o'zi uchun javob oladi. Bundan tashqari, o'qituvchi savollarni o'zgartirishi mumkin yoki aniq o'quv talablari, asosida o'z savollarini tuzishi mumkin.

Demak, o'quv topshiriqlari:

I. Ushbu topshiriqning savoli I kurs talabasi uchun juda qiyin bo'lishi mumkin. Shuning uchun ma'ruzada muammoli bayon etish orqali foydalanish mumkin. «Psixologiya» fan sifatidagi mazmuni nimadan iborat? Bu masalada darslik va lug'atlarda turlicha nuqtayi nazarlar mavjudligini qanday tushuntirish mumkin?

1. Psixologiyaning predmeti — «psixik hayotning aniq hodisalari» (Umumiy psixologiya darsligida)

2. Psixologiya «psixikaning rivojlanishi va faoliyati qonuniyatlarini hayotiy faoliyatning alohida shakli sifatida» o'rganadi.

3. Psixologiya — insoning va jonivorlarning obyektiv realliklarini his etish, qabul qilish, tushunchalari, sezgi va psixikaning boshqa hodisalari shaklida aks ettirishning faol jarayonini o'rganadi (psixologik lug'at).

4. Psixologiyaning o'rganish predmeti ko'plab subyektiv hodisalarni o'z ichiga oluvchi inson va jonivorlarning psixikasini o'rganadi. Psixika — psixologiyada o'rganiladigan barcha psixik hodisalarning to'plamini ifoda etuvchi umumiy tushunchadir.

Psixologiya — haqiqatni psixik aks ettirish, ko'rish, to'g'rilash va amal qilish haqidagi fandır.

Nima uchun psixologiya predmetini bunchalik ko'p ta'riflari mavjud ular mazmunan turlichami yoki faqatgina shakli so'zi bilan ifodalanishi bo'yicha turlichami? Balki ular juda ham umumiy va hammasi bo'yicha kengdir va umuman olganda ularning barchasi bitta umumiy psixika mazmuniga egadir.

Agarda ularning orasida, noto'g'ri ta'rif bo'lmasa, unda nima uchun ular har xil; masalani bunday keng qo'yilish albatta talaba uchun mo'ljallanmagan, balki o'qituvchining ma'ruzani bayon etishida tanlovchanlik metodikasidan kelib chiqib, bundan bir nechta ketma-ket tartibda kelib chiqadigan savollarni tuzish uchun o'qituvchiga yordam sifatida ko'zlangan. Undan talab qilinadigan narsa — bu psixologiya predmetining turli nuqtayi nazarlari bilan tanishishda talabada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan savollarga javob topishdir.

Talabada o'rganayotgan fani haqida aniq tasavvur mavjud bo'lishi kerak. Psixologiya haqida gapirsak, unga bo'lgan nuqtayi nazarlarning turli tumanligi bo'yicha aniq ifodalangan va umumiy qabul qilinganlar hisoblanmasligi ko'rinib turibdi. O'qituvchi uchun qiyinchiliklar ana shundan kelib chiqadi: Bir tomondan talabada fan predmeti haqida aniq tushunchani shakllantirish kerak, boshqa tomondan esa bu narsa ilmiy doiraning o'zida ham mavjud emas.

Ushbu muammo dars o'tish amaliyotida odatda qanday hal etiladi? Psixologiyaning predmeti haqida savolga javob berishning ikkita usuli mavjud. Ularni Yu.V.Gareyter shunday ko'rsatib beradi; birinchi usul psixologiya predmetiga turli nuqtayi nazarlar fanning tarixda qanday paydo bo'lgan bo'lsa, shunday ko'rsatib chiqishni ko'zda tutadi. Nima uchun bu nuqtayi nazarlar bir-birini almashtirib kelgani sabablarini tahlil qilish, oxir oqibat ulardan nima qolgani va bugungi kunda qanday tushuncha shakllanganligi bilan tanishib chiqishdir. Psixologiya predmetini ochib berishning ushbu usulini u keyingi barcha ma'ruza

va seminar mashg'ulotlarida foydalanishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. Birinchi ma'ruzada esa ikkinchi usul bilan cheklanishni afzal biladi, ya'ni bu qisqacha javob berish yo'li orqali amalga oshiradi. Bu qisqacha javob rasmiyga o'xshaydi, lekin shunga qaramay juda ham aniq hisoblanadi. Javobning mazmuni psixologiya – bu «jon» haqidagi fandir. «Jon» va «psixika» esa lingvistik nuqtayi nazardan bir narsadir, ya'ni ular mos ravishda rus va lotin tillarida bitta «qalb» hodisalarini anglatadi; ammo fan va madaniyatning rivojlanishi bilan bu tushunchalarning mazmunlari ajralib keldi. Biroq tilda «jon» asosidagi ko'plab so'zlar saqlanib qolgan bo'lsa-da, psixologiya esa ko'ngil haqidagi emas balki, psixikaga oid fan bo'lib qoldi. Psixologiya predmetini bunday tushuntirish metodikasi, unda ikkala usulga ham tarixiy yondashishni ifoda etsada, lekin juda kam qo'llanilishi mumkin, chunki «psixologiya» predmetining tushunchasini hozirgi holatini ko'rsatadi. Shu sababli psixologiya predmetiga zamonaviy mualliflarning nuqtayi nazarlari nimalarda farq qilishini ko'rib chiqish mumkin. Agarda ularni yaxshilab o'rganib chiqilsa, unda ularni umuman va yaxlit olganda bir xil bo'lib chiqadi, chunki predmetning umumiy falsafiy tushunchasini takrorlaydilar. Shunday qilib hamma mualliflar psixologiya bu psixika haqidagi fandir yoki boshqacha aytadigan bo'lsak psixika barchasi uchun ilmiy psixologiyaning o'rganish predmeti hisoblanadi. Shu bilan birga psixikaning o'zi obyektiv haqiqatning (aks ettirilishi) ko'rinishi sifatida qaralmaydi. Ammo boshqa qarashlar ham mavjud bu P.Ya. Galperinning nuqtayi nazari bo'lib, u psixologiya fanining predmeti butun psixika hisoblanmaydi deb ta'kidlaydi, chunki uni psixologiyadan tashqari boshqa fanlar ham o'rganadi.

Psixika obyektiv dunyoni psixik aks ettirish va onging turmush bilan munosabatlarini falsafa fani o'rganadi. Kasalliklarda psixikani tibbiyot fanlari o'rganadi, psixikaning biologik asoslarini oliy nerv faoliyati fiziologiyasi o'rganadi. Alohida psixik jarayonlarni har tomonlama bir vaqtda bir necha fanlar o'rganadi. Misol uchun, fikrlashni psixologiyada o'rganishdan tashqari ya'ni idrok etish, mantiq, kibernetika, tarix, pedagogika, etika va estetika fani hamda o'qitish metodikasi (evristika) fanlari o'rganadilar. Nutqni psixologiyadan tashqari pedagogika fiziologiya, lingvistika, oliy nerv faoliyati fiziologiyasi kabi boshqa fanlar ham o'rganadilar va har bir fan albatta psixik hodisalarning qaysidir birining aniq bir tomoni bilan qiziqadi.

Psixologiya agarda butun psixikani o'rganmasa, uning qaysi aspektlarini o'rganadi? P.Ya. Galperin psixologiyaning predmeti subyektning taxminiy yo'naltiruvchi faoliyati hisoblanadi degan g'oyani ilgari surdi. Bu g'oya u ishlab chiqqan va keng tarqalgan aqliy

harakatlarining bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasining metodologik asosi bo'lib qoladi.

P.Ya.Galperin o'z tezisini mana shunday asoslab beradi. **Birinchidan**, psixikaning vazifasi oddiy qiziqish jonivorning vaziyat bilan tanishishdan yoki alohida obyektning ozuqa izlashidan tortib (I.P.Pavlov bo'yicha, «bu nima refleksi») va insonning nazariy ijodiy faoliyati bilan subyektning turli hayotiy vaziyatlarda yo'l topishi demakdir.

Ikkinchidan, atrof dunyoda yo'l topish hatto idrok etishdan fikrlashgacha, idrok etish vazifalari butun diapozonida ham faqatgina intellektual masalalar bilan cheklanmaydi, vaziyatga mos ravishda harakat qilish uchun bilib tushunib olish va baholash, yo'l topishga, talabalar sezgi, irodasiga ham muhtojdir. Ularning o'zlari esa subyektning izlash faoliyatining turli shakllaridan boshqa narsadan iborat emas.

Uchinchidan, agarda psixika hayotining hamma shakllari izlash faoliyatining turli ko'rinishlaridan iborat bo'lsa, demak psixologiya psixik jarayonlar yoki vazifalarning barchasida aynan ana shu ularning yo'l topish tomonlarini o'rganadi. Psixologiya tafakkur, sezgi tasavvur iroda qobiliyatlarni o'rganadi, deyish noto'g'ri, bu shuning uchun noto'g'riki; u tafakkur, sezgi, iroda va boshqa psixik jarayonlar vazifalarining umuman barcha tomonlarini o'rganmaydi. Psixologiya butun psixikani o'rganadi deb hisoblash noto'g'ri deb ta'kidlaydi, - P.Ya.Galperin. Chunki boshqa fanlar ham bunga tegishlidir. Ular faqatgina izlash jarayonida psixik faoliyat va umumpsixik faoliyatining har bir shakli hamda umumiy psixik hayotning asosiy tomonlarini tashkil etadi, degan mazmundagina to'g'ridir. Aynan ana shu vazifasi uning boshqa hamma tomonlarini to'g'ri hisoblaydi, ular shuning uchun deyarli ana shu vazifaga bo'ysunadi. Shuning uchun, hayotda eng muhim — harakatlarni talab etuvchi vaziyatlarda to'g'ri yo'l tanlash va uni bajarishda to'g'ri harakat qilish faqatgina yo'l topish faoliyatiga psixologiya fanining predmetini tashkil etadi. Hozirgi paytgacha psixologiya predmeti haqidagi taklif etilgan tasavvurlar xato bo'lib chiqdi.

Shunday qilib, P.Ya.Galperinning psixologiya predmeti haqidagi g'oyasida ko'rsatilganlarining hammasidan prinsipial farq qiladi. Keyinchalik uning shogirdlari va izdoshlari o'zlarining hamma tadqiqotlarida ana shu nuqtayi nazarga amal qiladilar.

Psixologiya predmeti haqidagi ushbu tasavvur psixologik hodisalarning aniq mexanizmlarini izlash va topishga imkon beruvchi, ular nimadan iborat ekanini tushuntirib beruvchi metodologik tamoyil hisoblanadi. P.Ya.Galperinning psixologiya predmeti haqidagi tasavvuriga asoslangan aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich

shakllanish nazariyasini pedagogik amaliyotda qo'llanishdagi yuqori natijalari barchaga ma'lum. Hozirgi kunga kelib ikkita fikrni to'g'ri va haqiqiy deb hisoblash mumkin. Birinchisi — psixologiya predmeti haqidagi ushbu nazariy tasavvurning qo'llanilayotganligi haqida ya'ni nazariy va empirik tadqiqotlarda ilgari mavjud tasavvurlardan tashqari psixologiya o'zi doirasida psixik hodisalar mohiyatini izlash va topishga imkon beradi; ikkinchisi — psixologiyani izlash faoliyati haqidagi fan sifatida qarash, amaliy ahamiyatga egaligi, chunki inson faoliyatida to'g'ri yo'l izlashga psixologlar yo'naltiradi, bu esa o'qitishda bilim, mahorat va ko'nikmalarning yuzaga kelishiga bexato sabab bo'ladi.

Psixologiya predmetini izlash faoliyati sifatida belgilanish juda to'g'ri va uni xato deyish ancha qiyin yoki hatto tanqid qilib bo'lmaydi. Chunki u psixologiyadagi mavjud tushunchalarga qarama-qarshi, balki ana shu ma'noda ularni aniqlashtiradi. O'ylaymizki, ilmiy psixologiya predmeti o'tmish tasavvurlarini shakllanishi tarixida ko'rsatib berish va ma'ruza o'qish paytida o'qituvchiga hozirgi paytda «psixologiya predmeti»ning aniqlashgan tushunchasi P.Ya.Galperin bo'yicha izlash faoliyati hisoblanishini aytib o'tishga to'g'ri keladi. Psixologiya predmeti — bu shunchaki oddiy o'quv savoli emas, balki fanning o'zi uchun ham uni o'qitish metodikasi uchun haqiqatda mavjud jiddiy muammodir.

Yuqorida aytib o'tilgandek, psixologiya predmeti haqidagi savolga ikki turda javoblar mavjud. Birinchisi — ancha to'g'ri, lekin murakkab, ikkinchisi — nisbatan rasmiy lekin qisqa.

Birinchi usulda dastlabki ma'ruzalardan boshlab psixologiya predmetini bugungi kun fikrlar talqiniga ko'ra, fikrlar harakati tarixini batafsil ochib berish kerak bo'ladi. Ikkinchida esa — psixologiya qaysi savollar doirasini o'rganishini qisqacha aytib masalani chuqur tahlil qilishni keyingi darslarga qoldiriladi. Bu ikkinchi usul qisqaligiga qaramay metodika uchun umuman mos emas. Agarda har qanday mavzuni o'rganishda, qandaydir tarzda psixologiya predmeti haqidagi fikrlar tarixi to'g'risida to'xtalishga to'g'ri kelishini hisobga olsak, bu niyatni amalda qo'llash imkoni bo'lmaydi.

Bu faqatgina psixologiya tarixini mustaqil o'quv fani sifatida, umumiy psixologiya haqidagi tushuncha bo'yicha o'rganilgandagina mumkin bo'ladi. Agarda yosh davrlar, pedagogik psixologiya, tibbiyot yoki yuridik psixologiya o'rganilayotgan bo'lsa, unda xuddi shu kabi ushbu aniq fanni predmetini ochib ko'rsatish talab etiladi. Bunda ham ana shu ikki uslubdan foydalanish mumkin, shu bilan birga metodik qiyinchilikka duch kelinadi.

Shuning uchun, metodikaning birinchi usuli ancha to'g'ri, turli davrlarda bo'lgan psixologiya predmetiga hamma asosiy qarashlar bilan talabalarni darhol tanishtirib chiqish orqali qaysi qarashlar u yoki bu

davrlarda asosiy ustun bo'lganligini o'qituvchi ma'ruza paytlarida tushuntirishi lozim.

Bular psixologiya predmeti haqidagi quyidagi tasavvurlar bo'lishi mumkin;

1. Jon, Ruh (Demokrit va boshqalar).
2. Anglash hodisasi (Lokk).
3. Hulqi (bixevioristlar).
4. Ongsizlik va uning onga munosabatini (Z.Freyd).
5. Reflekslar (N.M.Bexterovning reflekkologiyasi).
6. Reaksiya (K.N. Kornilov reaktologiyasi).
7. Insonning va jonivorlarning psixik hayot hodisalari mexanizimlari hamda qonuniyatlari (materialistik, psixologiya tarafdorlari).
8. Faoliyat nazariyasi (A.N.Leontev).
9. Izzlash faoliyati (P.Ya.Galperin).

Shunday qilib, biz muammoli metod bilan bir o'quv savoli yoki masalasini ma'ruzaga qo'yish va hal qilish metodikasini o'rganib chiqdik. Muammo psixologiya predmeti haqida bo'lganligi sababli bu savol prinsipial muhimlikka ega va shu bilan birga uni hal etishda hali yakuniy nuqta qo'yilmagan, chunki uni o'qitish metodikasi alohida e'tiborni talab qiladi.

Shuning uchun yuqorida aytilganlarni hammasini yagona haqiqat deb qabul qilish kerak emas, balki uni bu muhim masalani ma'ruzada bayon etishni ijodiy yondashish orqali amalga oshirishning yangi usuli deb hisoblash mumkin.

Quyida o'qituvchi sifatida o'zi tanlab olib foydalanishi mumkin bo'lgan boshqa o'quv topshiriqlari (muammoli savol va masalalar keltiradi).

1. Nima uchun fanni professional darajada o'zlashtirib olish uchun o'rganilgan fanni predmetini aniq tasavvur etish muhim hisoblanadi? Quyidagi keltirilgan javob variantlari I kurs psixolog talabalari bilan so'rovnoma savollari o'tkazilganda olingan natijalar qaysi birlarini xato qaysilari esa qay darajada to'g'ri ekanligini aniqlash mumkin?

a) fan predmetini aniq bilganda imtihonda yaxshi javob berish mumkin yoki nazorat ishida psixologiya bo'yicha har qanday xususiy savolni tahlil qilish mumkin;

b) fanning predmetini savollarini bilish umuman kursni o'zlashtirishda hech qanday alohida ahamiyatga ega emas;

d) fan predmetini bilar ekan inson pedagogik yoki sotsiologik vaziyatlarni, psixologiyadan ajratishda qiynalib kuzatayotgan hodisalardan adashib yurmaydi;

e) fan predmetini bilish psixologiyani o'zini fan sifatida rivojlanishi uchun metodologik ahamiyatga ega ya'ni fanni rivojlantiruvchi omillar uchun muhimdir;

f) agarda psixologlar o'zlari shu paytgacha o'z fanlari predmeti tushunchasini topa olmagan ekanlar, unda ma'lum bo'lgan u yoki bu nuqtayi nazarlariga amal qilishi kerak.

g) kitobda aytilgan nuqtai nazarlarning hech biri ishonchli emas. Shuning uchun hatto, ulardan birini bilmay turib ham psixologiyaning aniq masalalarini o'zlashtirib olishi orqali psixolog bo'lishi mumkin;

h) talaba psixologiya predmetini uni o'rganishni boshlaganidan oq tushunib olish kerak (keltirilgan nuqtayi nazarlardan birini qabul qilish yoki o'zining nuqtayi nazarini ilgari surish va uni asoslab berish kerak), aks holda o'qishda dogmatizm bo'ladi va kelajakdagi amaliy belgilar ijodidan mahrum bo'ladi.

3. Talabalarga topshiriqlar;

Darslik va lug'atlardan psixologiya bo'yicha idrok etish jarayonlari haqidagi savol turlicha bayon etilgan, misol uchun «umumiy psixologiya» va R.S.Nemovning darsligi va «qisqacha psixologik lug'ati»ni solishtirib ko'ring. Ba'zi darslik va lug'atlarda bu jarayonlar o'zaro solishtirilgan holda ta'kidlangan, boshqalarida esa keltirilmagan. Ammo ularning qatoriga quyidagicha psixik hodisalarni kiritish umumiy qabul qilingan deb hisoblash mumkin; sezish, his etish, idrok etish, xotira, tasavvur, tafakkur, xayol va nutq. Masalan: psixik idrok etish materiallarning sxematik shunday tartibda joylashtiringki ularni idrok etish faoliyatda ketma-ketligi va ularning ish bajarishlari o'zaro bog'liqligi tushunarli bo'lsin. Ko'rgazmali sxematik joylashtirish sxemasini xohlaganimizdan birini tanlab olish mumkin (misol uchun graf shaklini metropoleten sxemasi kabi yoki boshqalar) asosiy — bu yaqqollik va tushunarlilik sxema javobini daftarga kiriting.

4. Psixologik adabiyotlarda «Diqqat» tushunchasini bir necha turlicha ko'rinishda va talqin etilishini uchratish mumkin:

a) bilish jarayonlaridan biri;

b) qandaydir alohida mustaqil jarayon emas, balki har qanday bilish jarayonning (idrok etish fikrlash va shu kabilar) bir tomoni yoki vaziyati;

d) psixikaning faoliyatini obyektga jamlanishini, yo'nalganlikni ta'minlovchi shunday xislatlar;

e) aqliy harakatlar ularni bajarilishi dasturga mosligini ichki nazorat qilish, ya'ni yo'nalish tadqiqotchilik faoliyatining vaziyatlaridan biridir;

f) D.N.Uznadze ko'rsatma nazariyasi bo'yicha, diqqat «Inson diqqatining ichki holati» sifatidagi ko'rsatmasi bilan bog'liqdir ya'ni

diqqat uning ichki holati ko'rsatmasi hisoblangan tashqi bir narsa sifatida talqin qilinadi;

g) Ribonning fikricha, (diqqatning motorli nazariyasi) diqqatni harakatlar keltirib chiqaradi va harakatni boshqaradi, emotsiyalar natijasida yuzaga keltiriladi hamda ular bilan birga bo'ladi, ya'ni bir narsaning ustida o'ylash yoki biror narsani kuzatishdir. Masalan, darsning bir maromda va undagi ta'kidlanayotgan narsani kuzatish harakatiga emotsiya deb nomlash mumkin emas, demak bu yerda diqqat ham mavjud emas.

Talabalarga shunday ko'rsatma beriladi ya'ni yuqoridagi topshiriq, qarashlarni tahlil qilib chiqib o'z munosabatingizni bildiring, qaysi nuqtayi nazarlar sizga yoqadi va nima uchun?

5. Miya psixikaning asosiy organi sifatida va miya nerv sistemasining markaziy bo'limi sifatida tashqi buyumlardan signallar (yorug'lik, tovush, hid) nerv uchlarida ta'sirlanishni keltirib chiqaradi. Retseptorlar nerv tolalari bo'yicha miyaga keladi (bosh yoki orqa) unda qo'zg'alishni keltirilib chiqaradi, u organizmning tashqaridan qo'zg'alishiga javob qaytarishi bo'ladi va nerv impulsi ko'rinishida muskullarga beriladi. Buning natijasida harakat sodir etiladi (impulsiv, reflektorli, bakteriya yoki ongli boshqariladigan).

Psixik va fiziologik nerv bog'liqliklari qisqacha miya faoliyati va psixikaning munosabati ko'rinishda bo'ladi. Endi psixologiyaning psixofiziologik, neyropsixologiya va boshqalari bo'yicha fiziologik asoslari bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlarni o'qib chiqing. Nima uchun I.M.Sechenov psixik jarayonlar ongda boshqariladi va tamomlanadi, degan fikrni juda katta xato deb aytgan? Aslida qanday sodir bo'ladi: bilish jarayonlari qaerda boshlanadi va tamom bo'ladi: I.M.Sechenovdan oldin bu haqida qanday-o'ylaganlar.

6. Psixikani o'rganish borasida turli maktab va yo'nalish namoyondalari turli tarixiy davrlar mamlakatlarda ishlagan va ishlanayotgan olimlar ular psixik hayotni tushunishlari nuqtayi nazaridan turli yondashishlarga amal qilganlar. Misol uchun, fan tarixida quyidagilar ma'lum; psixikaga funksional yondashish shaxsiy yondashish va faoliyatli yondashish ularning har birining mohiyati nimadan iboratligini ko'pchilik psixologlar amal qiladigan shaxsiy va faoliyatli yondashishda qanday farq borligini ko'rsatib ma'ruzada ochib berish mumkin. Shundan keyin talabalarga darsliklardan uch xil yondashishlarning har biriga misollar topish topshirig'ini berish mumkin.

7. Idrok, tasavvur etish, xotira, xayol qilish, fikrlash bular beshta idrok etishning psixik jarayonlaridir. Ularning barchasi uning ajralmas tarkibiy qismi sifatida mavjud bo'lgan amaliy faoliyatlaridan misol

keltiring va unda bu jarayonlarning ish bajarishi nuqtayi nazaridan bu faoliyatni qisqacha tasvirlab bering.

Bu savolni talabalarga ma'ruzaning oxirida berish, mustaqil ish sifatida topshirish, ularning javoblarini esa amaliy mashg'ulotlarda muhokama etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

8. Reproduktiv va produktiv (ijodiy) fikrlash — ularning farqi nimada? Tasavvur qiling sizning oldingizga bir necha masala qo'yilgan, siz ulardan ba'zilariga darhol javob bera olasiz, boshqalariga esa — biroz o'ylab, (biror bir taqqoslab, solishtirib, hisoblab), ichingizda esa sizda tayyor javob ham yo'q yoki ikkinchi holatdagidek izlashga harakatlar ham yo'q, siz uchinchi holatda nima qilasiz?

Hamma uchta variantlarda ham fikrlash amalga oshiriladimi yoki hammasida ham emasmi? Qaerda ijodiy fikrlash, qaerda esa reproduktiv fikrlash namoyon bo'ladi?

Ushbu savol odatda, agar talabalarga oldindan, hayotdan aniq misollarni tanlab, ularni yozib va o'qituvchiga topshiriq bilan berilsa, seminarlarda faol muhokama etilishiga olib keladi.

Bunday topshiriq birinchidan, talabada mas'uliyatlilik hissini oshiradi. Ikkinchidan, o'qituvchiga misollardan ba'zilarini seminarlarda muhokama etishda foydalanishga imkon beradi, bu talabalarning fikrlashlarini faollashtiradi. Misollardan qaysilari muhokama etishni talab etadi yoki hammaga qiziqarililigini fikrlariga qarab aniqlab olish oson bo'ladi.

9. Predmetni idrok etish (buyumlar, moddiy obyekt) va uni ifoda etuvchi so'zni idrok etish. Farqni ko'ryapsizmi? Ko'rgan bo'lsangiz bu farq nimada? Bu farqning so'zli, nutqli muomalalarda (boshqaruvchilik yoki o'qituvchilik faoliyatida, insonning inson bilish munosabatida) bu farqni hisobga olish muhimligiga siz misol keltira olasizmi?

10. Tasavvur va o'ylash (xayol), «Xayolan tasavvur etish» mavzusida misol o'ylab toping. Misolni (hayotdan oling, adabiyotlardan toping), tasavvur va xotira, ularning o'zaro bog'liqligiga misol keltiring.

11. Nutq-fikrni tashqi ifoda etish, o'qituvchining nutqi yangi materiallarni bayon etish, uning fikrlashini ifoda etilishi bo'lmasligi mumkinmi?

12. Talabaning nutqi (seminarda chiqishi) uning fikrlash ifodasi bo'lmasligi mumkinmi?

13. Barcha psixik idrok etish jarayonlari insonning hayoti davomida rivojlanib boradi, lekin kimningdir sezish hissi yaxshiroq va tezroq rivojlanadi (misol uchun eshitish yoki ko'rish). Kimdadir — nutq, ba'zilarida esa — fikrlash yoki xotirasi rivojlanadi.

Turli odamlarda psixik jarayonlarning rivojlanishi darajasidagi farqni qanday tushuntirish mumkin?

14. Shaxs psixologiyasi va psixologiyada shaxs tushunchasi, ma'ruzasida shaxs tushunchasida quyidagilarni taqqoslab chiqish mumkin:

a) «Shaxs – insonning individualligini tashkil etuvchi insonning barqaror psixologik sifatleri to'plamini ko'rsatuvchi tushuncha»;

b) «Shaxs deb ya'ni ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etuvchi va ijtimoiy rivojlanish namoyondasi hisoblangan ijtimoiy jonzod deb», biz «balog'atga yetgan, normal odamni (lekin chaqaloqni va aqli zaif odamni emas) aytishimiz mumkin». A.V.Petrovskiy (M.1976 – 97-b.) muallifligi ostidagi «Umumiy psixologiya» darsligida shunday deb aytilgan;

d) «Shaxs tushunchasida quyidagilar ifoda etiladi; 1) inson individual munosabatlar va ijtimoiy faoliyat subyekti sifatida yoki 2) individual u yoki bu jamiyat birligini inson sifatida ta'riflovchi ijtimoiy ahamiyatli xislatlar barqaror tizimini shaxs faqatgina ong va o'zini anglash yuzaga kelishi bilangina namoyon bo'ladi» (Psixologik lug'at – 1983 – 178-b.);

e) «Shaxs – individning ijtimoiy munosabatlarida ishtirokini ifoda etuvchi, bir tomondan predmetli faoliyat va munosabatlarda oladigan tizimli sifatidir», (qisqacha psixologik lug'at, – M. 1985–165-b);

f) «Shaxs – 1) inson ijtimoiy munosabatlar va ongli faoliyat subyekti sifatida; 2) ijtimoiy aloqalarda ishtirok etuvchi va hamkorlikdagi faoliyat va munosabatlarda shakllanuvchilar bilan belgilanadigan individning tizimli sifatidir».

Ma'ruza oxirida talabalarga quyidagi topshiriqlarni berish mumkin? «Shaxs tushunchasi berilgan boshqa adabiyotlarni o'qib chiqing, ularni ma'ruzalarda berilganlari bilan taqqoslang, ularda berilgan ilmiy mazmuni tahlil qiling, quyidagi savollarga javob bering:

– <a> va <g> variantlardagi shaxsni ta'riflashga har qanday individdni kiritish mumkinmi?

– qaysi tushunchalardan biri bizning psixologiyamizda qabul qilingan shaxsni tushunishimizga mos keladi deb hisoblaymiz.

– o'z ta'rifingizdan aniq bittasini (adabiyotlarda mavjudlaridan kelib chiqib) ifoda etishga harakat qilib ko'ring.

15. «Shaxs», «inson» va «individuallik» tushunchalari nimasi bilan farq qiladi? yoki sizningcha ular mazmunan bir xilmi?

16. «Shaxs psixologiyasi» bo'limida turli mualliflar shaxsning belgilari «yo'nalganligini» yoki xislatlari sifatlarini ko'rib chiqadilar: Inson uchun, R.S.Nemov ularni oltita hisoblaydi (qobiliyat, temperament, xarakter, iroda, emotsiya, motivlar). A.V.Petrovskiy muallifligi ostidagi «Umumiy psixologiya» darsligida esa – faqatgina uchtasini ko'rsatadi. (Temperament, xarakter, qobiliyatlar). Lekin motivlilik bu yerda shaxs tavsifnomasiga kiritilgan. Faqatgina uning

faoliyati bilan bog'liqlikda iroda va emotsiyalar ham (sezgilari) faoliyat tavsifnomasiga ham kiritilgan. Bu variantlardan qaysi birini siz to'g'ri deb hisoblaysiz va nima uchun? Yoki ularning asosida yangi g'oyani yaratishning so'nggi varianti uchun imkoniyat borligi haqida fikringiz bormi?

Bunday savol odatda, manbalarni diqqat bilan o'qiydigan talabalarda yuzaga kelishi mumkin, lekin ko'pchilik bu farqlarni sezmaydi. Shuning uchun bu savolga talabalar e'tiborini ma'ruza davomida tortish va ularga javob topishlarini so'rash maqsadga muvofiq bo'ladi.

17. Qobiliyat tushunchasining mazmuni nima? Ular shaxsning tug'ma xususiyati hisoblanadimi yoki to'laligicha hayoti davomida egallanadimi? Yoki qandaydir imkoniyatlari tug'ma bo'lib, ular faoliyati davomida namoyon bo'ladi va rivojlanadimi? Shunday bo'lishi mumkinmi? Zehni bo'la turib, u qo'biliyatga aylanmay ketadi. Boshqacha qilib aytganda, ilgari mavjud qanday imkoniyatlari sezilgan bo'lsa ham odatda, masalan, matematikaga, musiqaga, texnikaga yoki rahbarlik faoliyatiga qobiliyati rivojlanishi mumkinmi?

18. «Qobiliyat» va «Layoqat» tushunchalari o'rtasida farqni siz ko'rasizmi? Biror bir insonning odamlar quyidagi sifatlarga ya'ni «iste'dodli», «dono», «aqlli», «bilimdon», «o'qimishli», «ilmi», «qobiliyatli» ega deyishlarida farqni ko'rasizmi?

19. Xarakter tushunchasining mazmun? Turli psixologik asarlarda aytilgan xarakter belgilari va insonning ma'naviy (odob) sifatlari bilan solishtiring va xulosa chiqaring; nima uchun bitta tushuncha misol uchun talabchanlik, mehnatsevarlik, shuhratparastlik, o'zini hurmat qilish, g'urur, kamtarlik va shu kabilar xarakter xislatlarini (belgilari) va shaxsning ma'naviy sifatlarini ifoda etish uchun ishlatiladi; odamlar xarakteri bilan (yoki boshqa bir) tug'iladimi yoki xarakter hayot davomida shakllanadimi?

Ana shu uchta savollarni (17–19 raqam) seminarda muhokama etish, ularni mustahkamlashga zamin yaratish, o'quv ishlari, topshiriqlari tarkibiga dastlab kiritish orqali tortishuvlar faol bo'lishi kafolatlangan, chunki talabalar tomonidan ko'plab tushunchalar turlicha talqin etilishi ko'rinib qoladi, shu orqali psixologiyani ilmiy nuqtayi nazardan ularning mazmunini tushuntirib berishga urinishlar bo'ladi.

20. Temperament tushunchasining mazmuni? Zamonaviy psixologiyada temperamentning qanday turlari o'rganiladi va ular insonning nerv sistemalari tiplari bilan qanday bog'langan?

Bu savolni talabalarga seminarda javob berishlari uchun (amaliy mashg'ulotda) topshirish mumkin, ular quyida keltirilgan temperament

turlarining nerv sistemasi turlari tavsifnomalari bilan o'zaro bog'liqliklari sxemasidan foydalanib javob tayyorlaydilar.

Kuchi bo'yicha (bo'shligi), og'ir vaznligi bo'yicha, (o'zini tutib olmagani) harakatchanligi bo'yicha (sustligi).

Nerv sistemalari turlari

Kuchli
Muvozanatlashgan
Harakatchan

Kuchsiz
Muvozanatlashmagan

21. Bir inson shaxsi uning faoliyatida qobiliyat, xarakter va temperamentlari bir-biri bilan qanday bog'langan? Yoki ular bir-biriga bog'liq emasmi? Yoki ular bir-birlariga qanday ta'sir ko'satadilar?

Ushbu savolni ma'ruza paytida ko'rib chiqish talab etiladi, chunki dars o'tish tajribalarini talabalar, bu shaxs xislatlarini faqatgina «alohida» bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan ravishda o'rganishlari va o'zlashtirishlarini ko'rsatadi, chunki ko'pchilik darsliklarda ular bir-biridan alohida ko'rib chiqiladi.

22. Shaxsning yo'nalganligini turli mualliflar turlicha belgilaydilar; «shaxsning xulqi yo'nalishini belgilovchi uning ehtiyoj va motivlari to'plami» sifatida yoki «shaxs faoliyatini mavjud vaziyatlarga nisbatan bog'liq bo'lmagan yo'naltiruvchi bir qator sabablari to'plami» sifatida ham belgilaydilar, lug'atlar va darsliklarda esa shaxsning bu xislatlari umuman ko'rilmaydi. Yuqorida keltirilgan ikki tushunchani taqqoslang, ularda farq bormi?

Savolni bunday ifodalash orqali «muammoli» vaziyatni ma'ruzada qo'yilishi yaxshi bo'ladi, shunda talabalarning e'tibori hozircha bu muammo xususida psixologiya fanida bir xil tushunchaning yo'qligiga jalb etadi va uning murakkabligini tushuntirib berish hamda uning shaxsni tarbiyalash muammolari bilan bog'lash kerak bo'ladi.

23. Faoliyatning psixologik tushunchasi tirik jonni «obyektga maqsadga muvofiq ta'sir etuvchi va shu bilan o'z ehtiyojini qondiruvchi subyekt sifatida ishtirok etadigan atrof dunyo bilan o'zaro faol aloqadorligi» sifatida yoki «subyekt talablarini amalga oshiruvchi maqsadga intilgan faollik» sifatida belgilanadi.

Talabalarga savollar; a) faoliyat mazmuni va psixologiyasi bo'yicha bu ikki tushunchalar mazmunan bir xilmi? b) quyidagi hozirgi holatlar faoliyat hisoblanadimi; qo'mondon hech narsa demasdan tank maydonini binokil orqali kuzatmoqda; o'rgimchak tezlik bilan pashsha ilingan tomonga harakat qiladi; ayiq daryoda baliq tutadi; nafaqaxo'r yaqindagi parkni aylanib yuribdi; bolalar hovlida haqiqatdan o'ynamoqdalar; talabalar jim o'tirib ma'ruza eshitadilar, uni yozib olmayptilar.

Talabalar bu masalalarni yuqorida keltirilgan differensiyalar asosida yechimini topish topshirilad.

24. Faoliyatning psixologik tuzilishi; motivlar — maqsadlar — vositalar-natija uning tarkibi; maqsad, harakat, operatsiyalari.

O'qituvchining ma'ruzalari natijasida talabalarda shakllana boshlaydigan bunday tushunchalardan kelib chiqqan holda, talabalarning mustaqil ishlari uchun quyidagi topshiriqlarni ifoda etish mumkin:

— har qanday topshiriq faoliyatning psixologik tuzilishini tahlil qilib chiqish; (aniq bir o'yin, ta'lim yoki mehnat);

— har qanday faoliyat ehtiyoj bilan qanday bog'langanligini ko'rsatib berish; (sabab orqali, maqsad, vosita, natija orqali, yoki ular bilan to'g'ridan-to'g'ri va bevosita, bevosita bog'liqligini);

— ehtiyoj, motiv harakat maqsad bilan, operatsiya esa faoliyatni bajarish sharoitlari bilan moslashadi;

Mazkur masala yuzasidan misol keltiring.

Umumiy psixologiyani o'qitish metodikasini ko'rib chiqishda quyidagi umumiy (kamchiliklarni ko'rsatish) fikrlar bilan yakunlash mumkin. Psixologiya fanlarini o'qitish **birinchidan** — umumiy psixologiya — bu amaliy emas, balki nazariy fan bo'lgani uchun psixologiyaning amaliy sohalarini uchun metodologik ahamiyatga ega, shuning uchun uni o'qitish o'quvchilarda nazariy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak; hamma o'quv masalalarini talabalar psixologik tahlil qilishi va amaliy vaziyatlarni baholashga o'rganishlari uchun to'plamlar tuziladi.

Bu psixologik o'ylash, fikrlash mahorati ularga yosh va pedagogik, ijtimoiy psixologiya va psixologiyaning boshqa amaliy sohalarini o'zlashtirishlarga yordam beradi. Umuman, haqiqiy faktlarda tuzilgan, amaliy maqsadga ega har qanday o'quv masalasi, amaliy muammoni hal etish uchun nazariy fikrlashga o'rgatish maqsadini ko'zlaydi.

Ikkinchidan, ko'pchilik birinchi kurs talabalari psixologiyani birinchi marta o'rganganliklari va darhol o'ziga shaxsan uning zarurligini anglab oladilar, chunki o'zini o'rganish va o'zini yaxshiroq tushunib olishga imkon beradi. Bu qiziqarli va shu bilan bir vaqtda qiyin bo'ladi. Gap shundaki ko'plari allaqachon ma'lumga o'xshab tuyuladi, chunki turmushda ham psixologik bilimlarini egallash imkoniyati bo'ladi.

Lekin, bolaligimizdan ma'lum bo'lgan turli psixik hodisalarning talqin etilishi agarda biz ularga psixologik nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, biroz boshqacha bo'lib chiqishi mumkin. Bu har doim ham darhol hisobga olinmaydi: Turmushdagi tushunchalar, ko'pgina hollarda ilmiy tushunchalardan farq qilib, ularni o'zlashtirib olishga xalaqit qiladi. Demak, psixologiyani o'qitish metodikasi psixikaning u

yoki bu hodisa va holatlari haqidagi turmush hamda ilmiy tasavvurlarining farqiga talabalar e'tiborini qaratishga to'g'ri keladi va hisobga olish kerak bo'ladi.

Uchinchidan, ilmiy terminologiyalarni bilmay talabalar o'qishining boshlang'ich davrida seminar mashg'ulotlarida, imtihonlarda javob berishda psixologik tushunchalardan foydalanishni bila olmaydilar, («tushinib turibman lekin aytib bera olmayman» – shunday holat odatiy hisoblanadi).

Bu kamchilikni qanday yo'qotish mumkin? Nutq – bu so'zlarni oddiy talaffuz etish emas, balki fikrni tashqi ifoda etish ekanini esga olib, fanni o'qitish metodikasi birinchi navbatda o'rganayotgan mavzular mazmuni bo'yicha maxsus tuziladigan o'quv fikrlash masalalari (savollari) yordamida talabalarning fikrlashlarini rivojlantirish usullari haqida bosh qotirishi kerak, lekin talaba qanday fikrlashi o'qituvchi u o'z fikrlarini ovoz chiqarib ifoda etayotganda, uni nutqi bo'yicha aniqlab olish mumkin bo'ladi. Talaba qanchalik ko'p og'zaki fikrlarni ifoda etsa, u shunchalik yaxshiroq fikrlaydigan bo'ladi va shunchalik tez ilmiy terminologiyani egallab oladi, xato qilsa qilsin lekin jim turmasin, chunki ovoz chiqarib qilingan xatoni har doim tuzatish mumkin. Eng yaxshi metodika – bu og'zaki nutqqa chorlaydigan va nutqiy faolligini rag'batlantiradigan metodikadir, ilmiy leksikadan foydalangan nutq – bu fanni o'zlashtirish natijasi sifatida ilmiy fikrlash demakdir.

Bu umumiy fikrlar faqatgina umumiy psixologiyaga emas, balki boshqa psixologik fanlarni o'qitish metodikasiga ham taalluqlidir. Lekin ular umumiy psixologiyani o'qitish tajribalariga asoslangan:

a) insonning intellektual – idrok etish doirasining (aqliy rivojlanishi) rivojlanishi o'qitish bilan, ehtiyoj motivlar (yoki affektiv – talablari) doirasining rivojlanishi jarayoni – tarbiya deb aytish mumkinmi?

b) agarda shunday bo'lsa, unda muallifning «Hozirgi paytgacha bolaning psixik rivojlanishini ko'rib chiqishdagi katta kamchilik aqliy rivojlanish va shaxsning rivojlanish jarayonlari o'rtasidagi uzilish hisoblanadi» degan so'zlarni qanday tushunish mumkin. «Shu bilan birga shaxs bilan shaxsning rivojlanishi hech qanday asossiz affektiv ehtiyojni yoki sababli – ehtiyojlari sohasini rivojlanishi deb tushuntiriladi». Fikrga munosabatingiz.

d) agarda tarbiyaning psixologik nuqtayi nazardan bu shaxsning rivojlanishi, ta'lim esa – aqliy rivojlanishi bo'lsa va psixik rivojlanishni ko'rib chiqishda ulardagi uzilishni muallif zamonaviy psixologiyaning kamchiligi deb hisoblasa, unda amaliy ta'lim va tarbiyada amaliy jihat qanday aks etadi?

Bu savolga javob berish uchun muallifning «shaxs rivojlanish tomonlari va qarama-qarshi birliklari haqidagi soʻzlarini diqqat bilan oʻqib chiqing va oʻylab koʻring; «qarama-qarshi birlik»ning mazmuni nimadan iborat.

Qaysi faoliyatning yetakchi turlari bola psixikasida sifatli oʻzgarishga olib keladi, uning keyingi yosh davrlarida rivojlanishining boshqa davrlariga oʻtishiga sabab boʻladi; chaqaloqlikdan (0–1 yosh) ilk bolalik (1–3 yoshgacha), ilk bolalikdan maktabgacha yoshga (3 yoshdan 6 yoshgacha), maktabgacha yoshidan – kichik maktab yoshiga (6 yoshdan 10 yoshgacha), kichik maktab yoshidan oʻsmirlik yoshiga (kichik – 12 yoshgacha va kattasi 15 yoshgacha) va undan katta maktab yoshiga (17 yoshgacha), «Chaqaloqlik davrida keskin oʻzgarish» «1 yoshdagi keskin oʻzgarish», «3 yoshdagi keskin oʻzgarish», «6–7 yoshli keskin oʻzgarish», «oʻtish yoshdagi keskin oʻzgarish» deb ataluvchi davriy keskin oʻzgarish larni qanday tushuntirish mumkin.

4. Seminar – munozarada muhokama etish uchun yana bir marta D.B.Elkoninning «Bolalik davrida psixik rivojlanishni davriylashtirish muammosi» asarini diqqat bilan oʻqib chiqing hamda uning «tanlangan psixologik asarlarini» yoki bu maqolaning qisqartirilgan varianti «Yosh psixologiyasi boʻyicha xrestomatiyasini» oʻqib chiqing va quyidagi savollarga dalil va isbotli tarzda javoblar tayyorlang.

Shunday qilib oʻquv topshiriqlari (savol va masalalari):

1. Psixolog D.B.Elkonin ilgari mavjud boʻlgan va darsliklarda hozirgacha saqlanib qolgan «yetarlicha nazariy asoslarga» ega boʻlmagan, «ulkan amaliy tajribalarga» asoslangan «pedagogik davrlashtirish» oʻrniga, bolalik davrida psixik rivojlanishni ilmiy asoslagan davrlashtirishni taklif etdi.

Talabalar uchun topshiriqlar.

a) ana shu davrlashtirishni diqqat bilan oʻqib chiqing va oʻz munosabatingizni bildiring; b) bunday davrlashtirishga olim tomonidan qanday nazariy dalillar keltiriladi. Tushuntirib bering; nima uchun uning fikrini toʻgʻri deyish mumkin yoki notoʻgʻri?

d) Qaerda ehtiyojlar doirasi va qaerda operatsion-texnik imkoniyatlar rivojlanishi ustun boʻlgan bola psixikasi, yoshining rivojlanishi yuzasidan har bir davriga hayotdan olingan misollar keltiring.

Ikkinchi qarash haqida gapiradigan boʻlsak, yosh psixologiyasini bolalar psixologiyasi bilan birlashtirib osongina tushuntirish mumkin. Hozirgi kunda nazariy va amaliy jihatdan yetarlicha darajada oʻrganilgan deb faqatgina bolalik davri rivojlanishini hisoblash mumkin. Shuning uchun yosh psixologiyasi haqida jiddiy ilmiy mazmunda faqatgina bolalik davri psixologiyasi haqida gapirishgina

mumkin. Ammo bu hech ham fanga yetuklik yoshida psixika rivojlanmaydi degani emas, psixologiya fan sohasi sifatida yosh psixologiyasining hozirgi holati bunday xususiyatni o'qituvchi hisobga olishi va talabalarga tushuntirishi, turli mualliflar qarashlaridagi farqi ularning xato emas, balki ilmiy fikrning to'xtamas xarakterlarini bildirishni ko'rsatib berish kerak, bunga isbot sifatida ilgari aytib o'tgan «qisqacha psixologik lug'at»ning (1998) ichida keltirilgan, tuzatilgan va to'ldirilgan nashrida yosh va bolalar psixologiyasini ajratib, ikkita mustaqil bo'limlaridan berilganini ko'rsatish mumkin.

Undagi keltirilgan tushuntirishlardan foydalanib, «Yosh psixologiyasi – insonning ontogenizi tug'ilishidan to qariligigacha davom etishida shaxsning psixik rivojlanishi va shakllanish bosqichlari qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologik fan sohasidir». Bu tushuntirish orqali psixologiya bilan faqatgina bolalar yoshini cheklash mumkin emas.

«Pedagogik psixologiya – ta'lim va tarbiyaning psixologik muammolarini o'rganuvchi psixologiya sohasi». Agarda yosh psixologiyasi bilan yagona o'quv fani sifatida o'qitiladigan bo'lsa, unda metodika o'qitish va tarbiyalash jarayoni sifatida inson psixikasi rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqligini ko'rsatish asosida quriladi. Bunda bolalik yoshida psixikasining rivojlanishi o'quvchilar o'quv faoliyatini tashkil etish psixologiyasining asosi, shaxsni intellektual va ma'naviy jihatdan rivojlantirib unga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatuvchi rivojlantiruvchi o'qitish sifatida yetkaziladi.

Agarda o'qitish alohida olib borilsa, unda yosh psixologiyasi albatta faqatgina bolaligidagi emas, o'smirlilik, yoshlik, yetuklik va qarilik davrida ham psixikasini rivojlanishi haqidagi fan sifatida to'raligicha va yaxlit bayon etiladi. Yosh psixologiyasi rakursida rivojlanish va o'qitish nisbatlarini ko'rib chiqish mumkin bo'ladi; a) ta'lim va rivojlanishning bir-biridan mustaqilligi; b) o'qitishning rivojlanishga bog'liqligi; d) rivojlanishning o'qitishga bog'liqligi, pedagogik psixologiyani o'qitishda o'qituvchi talabalarga ma'lum bo'lgan ana shu qonunlarga tayanishi mumkin, faqatgina ularni biroz eslatib o'tsa bas).

Yosh va pedagogik psixologiyani o'qitish metodikasida o'qitish va tarbiyaning psixologik aspektlarini uning pedagogikadan farqini ko'rsatib biroz aniqroq tasvirlab o'tish muhimdir.

Agarda pedagogika «qanday o'qitish kerak» va «qanday tarbiyalash kerak» degan savollarga javob bersa, psixologiya insonning psixik rivojlanish qonuniyatlariga tayanib «nima uchun aynan shunday o'qitish va tarbiyalash kerakligi»ni tushuntirishini doim ta'kidlash kerak, ya'ni psixologiya avlodlarining empirik tajribalari asosida to'plangan va birinchi bor A.A.Komenskiyning «Buyuk didaktika» nomli pedagogik asarida umumlashtirilgan va pedagogik fikrlashning

keyingi vaqtlarida pedagogikaning usullari va metodlarini rivojlantiruvchi tomonlarini ilmiy asoslab beradi.

O'qitish va tarbiyalashning psixologik aspektini bunday batafsil ta'riflash bu jarayonlarning psixologik mazmunini o'zlashtirib olish uchun zarur hisoblanadi. Chunki talabalarda bolalik chog'laridan ta'lim va tarbiya haqida o'quvchilarga va tarbiyalanuvchilarga faqatgina tashqaridan ta'sir ko'rsatish, ota-onalar, o'qituvchilar va umuman o'quv tarbiyaviy tizimning ta'siri sifatida tasavvurlari mustahkam o'rnashib olgan. Shu bilan birga eng asosiysi — o'quvchi va tarbiyalanuvchining shaxsi ichki, psixologik qayta tiklanishini sodir bo'lishi haqida hech kim gapirmagan, chunki psixologiya ilgari o'rganilmagan. Bunday bir tomonlama ta'lim va tarbiya haqida faqatgina pedagogik va psixologik tasavvur ham qo'shilishi kerak; ya'ni tashqi ta'sir ko'rsatishdan iborat. Bundan kelib chiqadiki, yosh va bolalar psixologiyasi — bir-biriga mos tushunchalar, ekan, P.F.Obuxovaning «Yosh davrlar psixologiyasi» (1996) kitobining nomi buni yana ham yaqqol namoyon etadi, ya'ni ularni umuman birday tenglashtiradi.

Yosh psixologiyasi mazmuniga bu ikki xil qarashlarni (ulardan biri uning mazmunini pedagogik psixologiya bilan, ikkinchisi bolalar psixologiyalaridan biri deb hisoblaydi) mazmunan bir-biriga qarama-qarshi deb hisoblash mumkin emas. Ular faqatgina bir narsaga turli tomonlardan qarashni bildiradi. Lekin shunga qaramasdan birinchi nuqtayi nazarni (yosh va pedagogik psixologiyaning mazmunlari mosligini) so'zsiz qabul qilish qiyin (balki, shu sababli o'sha lug'atning keyingi nashrida bu fikr takrorlanmagandir). Balki ularning mazmuni mos kelishi haqida emas, bu psixologiyaning ichki sohalarining yaqin, uzviy bir-biri bilan bog'liqligini ta'kidlash yaxshiroq bo'lar, ya'ni pedagogik psixologiya o'zining tadqiqotlarini yosh psixologiyasida o'rganadigan psixikaning yoshiga qarab rivojlanish qonunlari bilan mos ravishda tashkil etadi.

YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYANI O'QITISHNING METODIK O'ZIGA XOSLIKLARI

Bu psixologiyaning ikki amaliy sohasi, agarda ularni birgalikda yagona o'quv fani sifatida qaraladigan bo'lsa, bolalik yillarida yoshning rivojlanishi va insonni o'qitish hamda tarbiyalashning samaraliligini psixologik sharoitlarni tushuntirish uchun umumpsixologik nazariyani qo'llashdan iborat bo'ladi.

Bu fanlarni o'rganish talabalar, o'qituvchilar ota-onalar, har qanday katta odam uchun amaliy ahamiyatga ega bo'ladi. Talaba uchun esa har xil yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlarini

tushunib olish hamda ularga o'yin va o'quv faoliyatini tashkil etishda ta'sir ko'rsatish, faoliyatda shaxsning yaxshi xislatlarini rivojlantirish uchun bo'lajak faoliyatida ushbu sohadagi bilimlaridan foydalanishni o'rganib olishga yordam beradi.

Insonning yoshi psixik rivojlanishi qonunlari ontogenezini o'zlashtirib olish o'qituvchiga o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash malakalari bo'yicha pedagogik ishlarni maqsadga muvofiq tashkil etishga uni ilmiy yo'nalishida olib borishga, o'z-o'zidan borayotgan jarayonni ko'p jihatdan boshqariladiganga aylantirish imkonini beradi. Bunday bilimlar har qanday ota-ona uchun ham kerakdir.

Yosh va pedagogik psixologiyani o'qitishning metodik xususiyatlari haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Psixologiyaning bu ikki sohasi bitta yoki ikkita mustaqil o'quv fanidan iborat bo'lishi mumkin, o'qitish metodikasi ular bitta yoki ikkita o'quv fani sifatida o'rganishga bog'liq bo'ladi. Pedagogik oliy o'quv yurtlari psixologiya fakultetlari uchun ular ikkita mustaqil fandan iborat bo'ladi, boshqalar uchun esa (ped. o'quv yurti psixologiya fakulteti bo'limlari va pedagogik bo'lmagan o'quv yurtlari uchun) yosh va pedagogik psixologiya odatda, bitta fan sifatida o'qitiladi. O'qitishning metodikasi qanday bo'lishi kerakligi esa psixologiya fanning bu sohalarining mazmunini ochib berilganda aniq bo'lib boradi.

Yosh psixologiyasi psixologiya fanining mustaqil sohasi sifatida inson psixikasi yoshi dinamikasini o'rganadi. «Qisqacha psixologik lug'atda» ta'kidlanganidek (1985), «deyarli pedagogik psixologiya mazmuni bilan mos keladi; o'zining tarixiy rivojlanishida ularni bir-biridan deyarli ajratib bo'lmaydi. Yosh va pedagogik psixologiyaning haqiqiy birligi-inson ontogenezda rivojlanuvchi va o'zgaruvchi o'rganish, obyektidir. U yosh psixologiyasida rivojlanish qonuniyatlarini borishida ishtirok etadi. Pedagogik psixologiyada esa — pedagogning maqsadga muvofiq harakatlari jarayonida o'qitish va tarbiyalovchi vosita sifatida ishtirok etadi». Boshqa manbalarda yosh psixologiyasi deyarli bolalar psixologiyasi bilan aralashtirilib yuboriladi, ya'ni ularning mazmunan bir xil deb qaraladi, misol uchun «Qisqacha psixologik lug'atda» bolalar psixologiyasiga doir deyarli ma'lumot mavjud emas, yosh psixologiyasi haqida esa ma'lumot mavjud. Lekin «psixologik lug'atda» (1996) yosh psixologiyasi haqida hech gap aytilmagan, ammo bolalar psixologiyasi haqida katta bo'lim mavjud bo'lib unga ko'ra ichki sharoitni hisobga olishda va shaxsda psixologik o'zgarishlarga erishgandagina samara berishi mumkin. Yosh va pedagogik psixologiya fanining amaliy sohasi sifatida o'zining ilmiy doirasidagi sohasi aniq psixologik hodisalarni tushuntirish (ya'ni ta'lim va tarbiya, rivojlanishi hodisalarini) uchun bo'lganligi kabi ularni qayta

o'zgartirish uchun ham xizmat qiladi (ya'ni rivojlanish qonunlarga binoan o'qitish va tarbiyalash haqiqiy jarayonlarni tashkil etish uchun). Bu shuni anglatadiki, talabalarga hodisalarni tushuntirish uchun ular ilmiy tekshirish metodlarini egallab olishlari kerak, (misol uchun, nima uchun bir bilimlar boshqalaridan ko'ra oson o'zlashtiriladi, qolganlari qiyin o'zlashtirilishini tushuntirish uchun yoki bolani o'smirlik o'zgarishi davrida muvaffaqiyatli tarbiyalash asosida qanday sabablar yotishini). Bundan tashqari, aniqlangan faktni o'zgartirish uchun psixologik bilimlar ko'rinishini bilish, ya'ni tashkil etuvchi tajribalar metodlarini bilishi kerak (bu masalani talaba yosh psixologiyani o'rganish davri davomida hal etish mumkin).

Pedagogik psixologiya – tarbiyaning psixologik muammolarini o'rgatuvchi psixologiya fanining sohasi, yosh psixologiyasi esa – inson psixikasi rivojlanishining yosh bosqichlarini o'rganadi.

Nima uchun psixologiyaning bu ikki sohasi ko'pincha birlashtiriladi va bir qator o'quv yurtlari o'quvchilari bitta o'quv fani sifatida o'qitadilar, sabab nima, tushuntirib bering.

Milliy psixologiyamizning fundamental tushunchasi (bu tushunchani psixologiya faniga kiritgan L.S.Vigotskiy davridan boshlab) faoliyat tushunchasi hisoblanadi. Shuning uchun pedagogik psixologiyada insonning psixik rivojlanishi uning faoliyati negizida yuzaga kelishi sifatida qaraladi; faoliyatning o'zgarishi inson ongini o'zgarishiga olib keladi va har bir yosh davrida psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan va uning keyingi yoshi davriga o'tishini belgilaydigan qandaydir asosiy, yetakchi faoliyat turi mos keladi.

Biz amaliy fanlar bilan ish olib borayotgan bo'lganimiz uchun seminar – amaliylar, seminar – munozaralar, «ish – o'yinlar» «мозговая атака» davrida suhbat, talabalarning shaxsiy mustaqil fikrlash va amaliy xarakterlarini faollashtiruvchi boshqa metodlar yordamida amaliy o'qitish metodlari hamda usullariga alohida e'tibor berishimiz kerak. Ma'ruzalar va aytib o'tilgan faol metodlarni qo'llash bilan amaliy mashg'ulotlarning turli shakllari hamma talabalar – bo'lajak o'qituvchilar tomonidan yosh va pedagogik psixologiyaning nazariy va amaliy muammolarini ijodiy o'zlashtirishlarini ta'minlashi kerak.

Talabalarning o'quv harakatlarini dasturlashtirish, ularning fikrlashlarini o'rganayotgan kursning asosiy savollariga yo'naltirish uchun o'quv masalalari to'plamini tuzish kerak (faol fikrlashni talab etuvchi savolli topshiriqlar). Quyida talabalarda bajarish ko'nikmasini hosil qilish uchun kerak bo'lgan shunday o'quv topshiriqlar to'plamining taxminan namunasi keltiriladi.

Bu asarni o'qib chiqqandan keyin «tarbiya» tushunchasining psixologik mazmunini (pedagogik emas) — «ta'sir ko'rsatishini» siz psixologik nuqtayi nazari bilan kelishgan holda qanday qabul qilasiz?

Tarbiyachilar shaxsning rivojlanishi psixologik qonuniyatlarga haqiqatan tanish sifatida, tarbiya amaliyotiga (metodikasiga) siz nima yangilik kiritish taklif etgan bo'lar edingiz?

Talabalarga quyidagi topshiriqlar beriladi:

Seminar mashg'ulotlarida quyidagi savollarni muhokama etishga tayyorlang; psixologiyada o'qitish va rivojlanish nisbatlari bilan bog'liq bir necha nuqtayi nazarlar mavjud; a) psixik rivojlanish o'zining qonunlari bo'yicha boradi, o'qitish esa, ijtimoiy tajriba shakllanishi sifatida, rivojlanish esa erishilgan darajaga tayanishi kerak, ya'ni rivojlanish jarayonining ortidan borishi kerak (J.Piaje), b) psixik rivojlanish uning butun obyektivligi deb faraz qilinishiga qaramay to'g'ri yo'lga qo'yishdagina (psixologik asoslangan) o'qitish bilan o'z-o'zini boshqarishi mumkin, ya'ni ta'lim rivojlanishidan oldinda bo'lishi, o'zining ortidan ergashuvchi, rivojlantiruvchi bo'lishi kerak (L.S.Vigotskiy, D.B.Elkonin, V.V.Davidov va boshq), d) o'qitish — bu rivojlanishning o'zidir, ya'ni rivojlanish va ta'lim bir narsadir (E.Tordayk), keltirilgan nuqtayi nazardan qaysi biri sizningcha to'g'rimi? Nima uchun qolganlarini noto'g'ri deb hisoblaysiz, asoslab bering.

Amaliy mashg'ulotga tayyorlash tartibida, birinchi savolga o'z javobingizdan kelib chiqqan holda, masalani yechimiga yondashing. Psixologiya bo'yicha mashg'ulotda bir xil talablar o'quv materiallarini tushunarli darajada (didaktikaning prinsiplaridan biri ana shunday) berilishi kerak deb hisoblaydilar, bo'lmasa o'quvchilar tushunmaydilar, bunga ayrimlar qarama-qarshi chiqishadi; «unda ta'lim rivojlanishi qanday qilib ortidan olib yuradi»? Agarda tushunarlilik bugungi darajadan yuqoriga ko'tarilmasligi unda o'quvchilarni o'zining rivojlanishida qolib ketishiga majbur etamizku, kim haqligini tushuntirib bering, (psixiologlarning rivojlantiruvchi o'qitish haqidagi asarlarini o'qib chiqing va tahlil qiling; V.V.Davidov A.M.Matyushkin hamda J.K.Fleyvelking «Jan Piajening genetik psixologiyasi» kitobiga yakuniy so'zini; P.Ya.Galperin, D.B.Elkoninlarning. «J.Piajening bolalar fikrlashlarini rivojlanishi haqidagi nazariyasini tahlil qilish» va boshqalar.

Rivojlanish va ta'lim nazariyasi haqida o'qib chiqib, seminardagi muhokama qilinyotgan qarama-qarshiliklar mazmunini tahlil qiling va quyidagi savolga aniq javob qaytaring; nima oldinda — yuradi — ta'limmi yoki rivojlanish? Ta'lim rivojlanish jarayoni ortidan borishi kerakmi? Yoki uni o'zi ortidan boshlashi kerakmi? Tushunarlilik didaktik tamoyilini qanday tushunish kerak?

Talabalarga topshiriqlar. Seminar mashg'ulotda rivojlanish va ta'lim o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash bo'yicha quyida keltirilgan tajribani tahlil qilib chiqing.

4-5 yoshli bolalarga ikkita A va B ga bir xiida suv quyilgan idishlarni ko'rsatadi, agarda A idishdan kattaroq bo'lgan D idishga hamma suvni quyilsa, suvning miqdori o'zgaradimi deb so'raydilar va uni bolalarga ko'rsatadilar. Ko'pchilik bolalar suv qancha bo'lsa shuncha qoladi yoki shunday bo'ladi deb javob qaytaradilar, bu yerda suyuqlik miqdori haqidagi savol ko'rgazmali namoyon etiladi, so'z bilan «faqatgina nazariy» ko'rinishda quyidagicha (agarda unga quysak), shundan keyin haqiqatdan ham suvni A idishdan D idishga quyildi. Lekin bu ishni bolalarning ko'zi oldida emas, balki suvni quyish paytida idishlarni mato bilan to'sib turib bolalarga ko'rsatmay bajaradilar, keyin darhol olib tashladilar. Endi B va D idishlardan suv bolalar ko'zi oldida yaqqol ko'rinib turar edi. Endi bolalarning ko'pchiligi B idishni ko'rsatadilar chunki undagi suv balandligi yuqori edi. Nima bo'ldi; nima uchun so'z bilan tushuntirishda bolalar (xayolida, nazariy manzarani aniq ko'rmay turib) suvni qayta quygan bilan uning miqdori o'zgarishini yaxshi tushunadilar. Uning xatoligini o'zgarsa ham (D idishi kengroq edi), bu tajribani o'z tadqiqotlarida foydalangan psixologlar buni bolaning tushunchasi rivojlanayotgani bilan tushuntiradilar. Misol uchun «miqdor» va «sabab» (soni nima uchun o'zgardi, degan savolga bolalar chunki quydik idishga deb javob qaytardilar) bolalarda tasavvurida kattalarnikidan farqli umuman boshqacha ma'noga ega bo'lishi mumkin va ular nima haqida so'rayotganlarini tushunmasligi mumkin.

a) bu rivojlanish o'z-o'zidan bo'ladigan jarayon deb hisoblagan J. Piaje haq deganimi, bu ta'limga bog'liq emasmi? Bu o'z-o'zidan o'tib boradigan kerakli rivojlanish darajasini kutib o'tirmay ta'lim bu rivojlanishga nima yetmayotgan bo'lsa shuni kiritib uning darajasini ko'tarish kerakligini bildirmaydimi?

b) nima uchun bolalar suvni so'z bilan (nazariy) quyilganda to'g'ri javob berib haqiqiy (ko'rgazmali) quyilganda xatoga yo'l qo'yadilar.

Talabalarning mustaqil ishlari va ularni seminar mashg'ulotlariga tayyorlashda o'quv masalalarni tuzishda quyidagi savollardan foydalanish mumkin.

O'quvchilarning yoshi psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib va kerakli o'quv qo'llanmalarini o'qib chiqib quyidagi ikkita savolga javob bering.

a) qanday qilib o'quvchilar, ota-onalar, maktab rahbarlari yoshi, rivojlanishi har bir davri uchun xos bo'lgan ta'lim va tarbiyalashda faoliyatning yetakchi turlarini hisobga olishlari kerak (misollar bilan ko'rsating)?

b) ehtiyojlar doirasidagi rivojlanishdagi qarama-qarshilik birligini, uning operatsion-texnik imkoniyatlarini, ta'lim va tarbiyada qanday qilib hisobga olish mumkin (javoblarni har bir yosh davri uchun alohida tayyorlang).

Rivojlantiruvchi ta'limning ma'nosi nima, qanday o'qitishlarni rivojlangan deb aytib bo'lmaydi (alohida ta'lim amaliyotida)?

Amaliy ta'limda uchraydigan o'qitish motivlarini aytib o'ting va ularning har birning asosida qanday talablar yetishini tushuntirib bering.

P.Ya.Galperinning bosqichma-bosqich bilan aqliy harakatlarni shakllantirish psixologik konsepsiyasining ta'limning boshqa hamma konsepsiyalaridan prinsipial farqi nimada?

L.S. Vigotskiyning hozirda uning shogirdlari va izdoshlari tomonidan rivojlantirilayotgan tarixiy-madaniy nazariyasi ma'nosini yosh va pedagogik psixologiyaga nisbatan qisqacha qanday ifoda etgan bo'lar edingiz?

An'anaviy o'qitish nazariyasida psixologiyada va pedagogikada bo'lgani kabi xatolar o'qitishda albatta bo'ladi, ba'zan hatto bu foydali ham bo'ladi. Muammoga to'g'ri munosabatda bo'lganda deb hisoblash qabul qilingan, chunki «xatolarda o'rganiladi», aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanish nazariyasi asosida (P.Ya.Galperin va uning izdoshlari) tashkil qilingan o'qitish xatosiz bo'lishi mumkin deb hisoblaydi. Bu fikrni to'g'riligi bir necha bor tajribalar bilan isbotlangan, bir necha yuz minglab bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan o'qitish bo'yicha o'tkazilgan tajribalarga yakun yasab I.F.Talzina shunday yozadi; «o'zlashtirish asta-sekinlik bilan xatolardan xalos bo'lish sifatidagi tasavvurlarni o'zlashtirishning haqiqiy tabiatiga to'g'ri kelmaydi deb to'la ishonch bilan aytilish mumkin, bilimsizlikdan bilimga yo'l umuman olsak bexato bo'lishi mumkin».

YURIDIK PSIXOLOGIYANI O'QITISHNING METODIK XUSUSIYATLARI

Yuridik (huquqiy) psixologiya-huquqiy qoidalarni qo'llash va huquqiy faoliyatda ishtirok etayotgan odamlarning psixik hayoti xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rgatuvchi fandir, boshqacha aytganda, bu huquq doirasida qo'llanilish va uning subyektlari, ya'ni huquqni himoya qilish organlari psixologiyasi haqidagi fandir. Yuridik psixologiya davlat ta'limi tizimida yuridik institutlar va universitetlarning yuridik fakultetlarida o'rganiladi, u huquqni himoya qilish tizimi o'quv yurtlarida iqtisodiy va boshqaruv o'quv muassasalarida o'qitiladi. Talaba yuristlarga bu fanni o'qitishdan

maqsad olim-huquqshunoslar yuristning psixologik madaniyatini shakllantirishni maqsad deb biladilar; bu madaniyat yuridik faoliyatni samarasini oshiradi, uning insonparvarlashuviga yordam beradi. «Yuristning psixologik madaniyati – deb yozadi mualliflardan biri – yuridik organlarning xizmatchilarda doimo psixologik bilimlar bo‘lishini hamda yuqori madaniyatli munosabatlarni ta‘minlovchi qo‘shimcha uslublar shakllanishini ham ko‘zda tutadi».

Shunday qilib, gap psixologik bilimli yuristlar haqida boradi, chunki ularning faoliyatida odamlar bilan ishlash birinchi o‘rinda turadi va bu ishning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun ana shu odamlarning psixologiyasini bilish kerak. Yuridik psixologiya fani boshqa o‘quv yurtlarida ham o‘qitiladi: ijtimoiy himoya, ishlab chiqarish pedagogikasi, biznes (menejment va marketing) sohalarida ishlash uchun amaliy psixologiya bo‘yicha ixtisoslikdagi talablar shu bilan birga bu yerda o‘qitish umumiy psixologiya va psixologiya fanning boshqa sohalarida asosida o‘qitiladi va bo‘lajak psixologlardan farqli psixologiya fanlarining katta to‘plami o‘qitiladi. Shuning uchun, albatta, psixologlar uchun yuridik psixologiya kursi dasturiga umumiy psixologik savollar kiritilmaydi, boshqa psixologik bo‘lmagan mutaxassislik talabalar uchun ular o‘quv fanining mazmunini taxminan yarmini tashkil etadi.

Mamlakatimiz huquqiy davlat yo‘lida borar ekan yuridik (huquqiy) psixologiya kelajakda huquq o‘rganiladigan hamma o‘quv yurtlarida o‘qitiladi deb ko‘zda tutish mumkin.

Gap shundaki, bu fanni o‘rganishda talaba-psixolog psixologiyaning nazariyasiga emas balki huquqiy bilimlarni qo‘llash faoliyati jarayonida haqiqiy yuzaga keladigan turli vaziyatlarni psixologik tahlil qilishga asosiy e‘tiborlarni qaratishlari kerak. Bu bilan u o‘zini qonunni himoya qilish organlari ishchilariga ularning faoliyatlarida psixologik yordam beruvchi konsultant yoki ekspert vazifalarini bajarishga tayyorlaydi. Boshqacha aytganda, yuridik psixologiyani o‘rganishda talaba – yurist uchun uning mumkin bo‘lgan mijozlari odamlar psixologiyasi haqida bilimlarni olish asosiy hisoblansa, talaba – psixolog uchun esa – yuristning faoliyatining psixologik mazmunini o‘rganish hisoblanadi. Buning uchun u yurist-prudensiyalarda bo‘lmasa ham, unda hech bo‘lmaganda yuridik psixologiyadan bilimlari bo‘lishi kerak, ana shularni hisobga olib asosiy yo‘naltiruvchi muammoli savollar va o‘quv masalalari tuzilgan.

Quyidagi taklif etilgan masalalarni hal etib talaba – psixolog o‘zini biri tergovchi, biri sudya, biri ayblanuvchi, biri guvoh, inspektor, advokat yoki prokuror o‘rnida xayolan tasavvur etadi. Bunday rollarda xayolan bo‘lish yuridik psixologiyani asosan o‘quv va maxsus yuridik adabiyotlari bo‘yicha o‘rganishga to‘g‘ri kelishi sababli kerakdir. Mana

shuning uchun psixolog tasvirlash maqsadida aniq bir faoliyatni tasavvur etish kerak (sabablari, maqsadlari, harakat, vosita va uslublarni, faoliyatidan kutilgan yoki haqiqatdan erishilgan yakuniy natijani) va xayoliy dialog metodi bo'yicha yurist kabi qarorga kelishi kerak: «Ushbu vaziyatda men nima qilgan bo'lar edim?»; «Psixologik nuqtayi nazardan qaysi biri to'g'riroq; so'roq qilinayotganning javobini to'g'ri deb hisoblashmi?» yoki hech bir gap aytmaslikmi «nima uchun guvoh sudya bergan savollardan xabardor ekan yaqqol ko'rinib turgan bo'lsa, ularga javob bermayapti? Xohlamayaptimi? Aniqligiga ishonmaydimi? Biror narsadan yoki biror odamdan ko'rqadimi?» Ishtirokchilarning harakatlari va turli huquqiy vaziyatlarni o'rganib, psixolog o'z kasbi sifatida bilgan psixologiya qonunlari nuqtayi nazaridan yuzaga kelgan muammolarga javob izlaydi, vaziyatlarni esa talaba o'quv va ilmiy yuridik adabiyotlardan badiiy (yaxshi detektiv) asarlardan va hayotning o'zidan oladi.

Albatta, fanning «yuridik psixologiya» darsligidan foydalanib o'rgangan ancha yaxshi bo'lar edi, lekin birinchidan, yuridik bo'lmagan o'quv yurtlari uchun bunday darslikning topilishi qiyinligi, ikkinchidan, aniq bir huquqni qo'llash faoliyati psixologik mazmunda emas balki yuridik ma'noda tasvirlangan. Shunga qaramay «Yuridik psixologiya» darsliklari bo'yicha har qanday boshqa «sof» yuridik kitoblardan ko'ra yurist faoliyatining psixologik aspektlarni o'rgansa yaxshi bo'ladi. Yana bir marotaba ta'kidlaymiz; odamlarning xulqi va harakatlari, faoliyatini psixologik tushuntiruvchi konsultant yoki ekspertning rolida ishtirok etuvchi psixolog uchun eng asosiysi turli kasbiy vazifalarni bajarayotgan yurist faoliyatining psixologik tuzilishini bilishdir. Faoliyatni bilib va amaliy yondashish tamoiyiliga tayanib, u har doim shu turdagi masalalarni malakali hal eta olishi mumkin bo'ladi. Shunday qilib, talaba-psixologlarga turli vaziyatlar modellarini tasavvur etuvchi (ataylab yoki bilmay turib qilgan qonunga xilof harakatlar chigal vaziyatlar, ehtiyotsizlik bilan qilingan harakatlar bartaraf etilib, bo'lmaydigan kuch ta'siri ostida zarar yetkazish hamda huquqiy qoidani noto'g'ri talqin etish va shu sababali huquqni buzuvchi harakatlarni amalga oshirish yoki zarar keltirishga olib kelish paytida munosib yoki administrativ javobgarlikka tortilishini psixologik baholashni talab etiladigan vaziyatlarni tasvirlovchi vaziyatli masalalarni tahlil qilib, o'rganib chiqish taklif etiladi. Masalalar hamma vaziyatlarni jazolash yoki oqlanishi mumkin bo'lgan u yoki bu huquq qonunlarga mos keladigan kategoriyali hodisalarga taalluqlidir. Shuning uchun talaba huquqiy nuqtayi nazaridan hamma harakatlarni qonunga muvofiq bo'lishiga ishonishi mumkin, biroq mohiyati yo'lga ma'naviy — estetik tomondan adolatsizdek yoki umuman zararli misol uchun quyidagicha masalada (qurol ishlatib o'limga olib kelgan natijasi

bilan tugagan holatda) bo'lib ko'rinishi mumkin, bunday izohni berib o'tishimizdan maqsad quyidagilarni ko'rsatish: psixologdan hodisaning yuridik emas qonunga javob beradigan yoki javob bermaydigan tomonlarini emas, balki faqat psixologik tomonlarni o'rganish talab etiladi, chunki qonunning aniq moddasini unga aytib beradilar (buni bilish shart emas, biroq bilsa zarar bo'lmaydi).

Vaziyatli masala va savollar:

1. Har qanday faoliyatning psixologik tuzilishiga ma'lumki sabablar, maqsadi, vositasi va natijasi kiradi. Ana shu nuqtayi nazardan keng tarqalgan huquqni qo'llash faoliyati turlarini o'rganib chiqing: turli qonunga bo'ysunuvchi hujjatlar va ijroiya organlarning boshqa hujjatlari va ijroiya organlarning boshqa hujjatlari asosida qonunni ijrosini nazorat qiluvchilarning tergovchi: yo'l xizmatchisi noziri, prokurorning suddagi ayblovchi sifatidagi faoliyati, sudyaning, advokatning qonunni ijro etilishini nazorat qiluvchi prokurorning, hamda huquqni himoya qilish organlarining boshqa vakillari va boshqalar.

2. «Militsiya haqidagi» qonunda qanday hollarda militsiya xodimi ogohlantirmasdan qurol ishlatishga (mumkinligi) huquqi borligi haqida aytilgan. Sizga ikki hodisani havola etamiz.

Birinchi: Ichki ishlar kuchlari Shimoliy Osiyaning favqulotda holat e'lon qilingan hududida avtomobil yo'lidagi nazorat punktida xizmat olib borayotgan edi.

Avtomobillardan biri nazorat punktida qismning talabiga binoan to'xtamadi, shlagbaum tagidan o'tib katta tezlikda uzoqlashib keta boshladi. Qism rahbari Kolashnikov avtomatidan ogohlantirmay turib avtomobilga o'q uzadi, buning natijasida haydovchi halok bo'ladi, yo'lovchi esa militsiyaga olib kelinadi. Keyingi tekshirishlar natijasida avtomobilda taqiqlangan yuk yo'qligi, avtomobil esa yo'lovchi samolyotga kech qolayotganligi sababli to'xtamaganligi aniqlanadi.

Ikkinchi hodisa xuddi shu kabi, shu tumanda bo'ladi, faqatgina farqi shundaki, haydovchi halok bo'lganidan keyin avtomobildan yashirilgan qurol va o'q dorilar borligi, haydovchi va yo'lovchi esa qamoqxonadan qochgan xavfli jinoyatchilar bo'lib chiqdilar.

Ikkinchi holda ham ofetserlarning harakatlarini qurolidan qonunda ko'rtilgan tartibdan rioya qilib qo'llanilgani hisobiga olib, faoliyat psixologiyasi nuqtayi nazaridan baholang.

3. Bir-biriga dushman bo'lgan professor Burov va dotsent Voronov Komuyev orolida ikkalasi birgalikda ovda bo'ladilar professor Burov chap ko'ziga ov pichog'i urilishidan o'ladi (sud tibbiy eksperti bu zarba «Inson kuchi bilan berilmagan» deb xulosa chiqaradi). Voronov tergovda shunday deydi; «bizning shunday o'zaro yomon munosabatlarimiz orolda yana ham keskinlashdi. Men bilmayman

balki oxir oqibat o'zimni ushlab turolmay, bir vaziyatda o'zimni yo'qotib qo'yib men haqiqatdan ham professorni o'ldirishim mumkin edi, lekin men uni o'ldirmadim» keyin Burov qanday qilib o'lganini u gapirib beradi, ko'lining nargi qirg'og'ida turib u qarama-qarshi qirg'oqda turgan Burovni ko'rganini, to'satdan u turgan joydan o'q ovoziini eshitilganini aytadi, yugurib kelib qarasa u chap ko'ziga pichoq urib o'ldirilganini, miltiq esa yonida yotganini ko'radi. Yaqin orada boshqa hech kim bo'lmagan.

Savol: Rahbarlar va hamkasblari obro'si baland, ishonchli odam deb hisoblagan Voronovning aytdanlariga ishonish mumkinmi yoki yo'qmi: ishning qaysi bir vaziyatlari, shu jumladan, Voronovning hikoyasidan ham vaziyatlar sizga psixolog— ekspertning e'tiboriga loyiqdek ko'rinadi (bu yerda haqiqiy hodisa tasvirlangan, sud Voronovni aybdor deb hukm chiqaradi, keyinchalik hukm bekor qilinib Voronov aybsiz deb topilib ozod etiladi) nima uchun Voronovni aybsiz deb topish mumkin bo'ldi, qachonki boshqa hech qanday yuqorida aytilgandek tashqari qo'shimcha ma'lumotlar bo'lmagan taqdirda? Voronovga nisbatan birinchi sud hukmini agarda psixologik ekspertiza qilish talab etilsa, siz qanday fikr yuritgan bo'lar edingiz?

Jabrlanuvchi ayol unga bosqinchilarning hujum qilgan joyidan boshqa hech narsani tasvirlay olmaydi, bu esa bir ko'chaning kichik ko'chalaridan birida bo'lgan edi.

Tergovchi, jabrlanuvchi ko'rsatib bermoqchi bo'lgan hujum qilingan ko'chaga ayolni olib boradi (u balki ko'chani tanib qolar) haqiqatdan kichik ko'chalardan birini darvozasi va uning tagidagi axlat yashigidan darhol taniydi. Nima uchun ayol ilgari, tergovchi kabinetida ana shu belgilarni (davoza, axlat yashigi) tasvirlab bera olmaydi, ayolni hujum sodir etilgan joyga olib borar ekan nimaga ishongan edi.

5. Guvoh jinoyatchilarni ayni qaysi kuni hovlida ko'rgani aniq sanasini eslab olmaydi. Uni guvoh sifatida shaxsan tanigan va haqiqatdan bir yarim ikki hafta ilgari ko'rganini, shunda tergovchi unga oxirgi paytlardagi hamma hodisalarni qonunga qaramay eslab chiqishni taklif etadi. Shundan keyin guvoh jinoyatchini ko'rgan aniq kuni va aniq soatini aytadi. Nima uchun u endi esladi, ilgariroq emas, guvohning xotirasini ishlatish uchun qaysi psixologik qonundan foydalanildi?

6. Guvoh bir odam bilan so'roq eshigi oldida duch keladi. Bu odam qidirilayotgan jinoyatchi bo'lgan, yoki hech bo'lmaganda o'sha bo'lishi mumkin edi. Ammo guvoh hech ham tergovchiga yordam qila olmaydi, chunki jinoyatchining ko'rinishini so'z bilan tasvirlab bera olmaydi. Lekin unga qog'ozga rasmini chizib berish taklif etilganda, u bu ishni juda yaxshi va ishonch bilan bajaradi. Demak, u belgilarini

bilgan, nima uchun unda soʻz bilan koʻrinishini tasvirlab bera olmagandi?

7. «Bahorning oʻn yetti lahzasi» filmida shunday epizod mavjud, bunda Shtirlis oʻzining nemis hamkasbi xonasiga goʻyoki bosh ogʻrigʻi dorisini soʻrab kiradi, aslida esa gestapa qoʻlga tushirgan radistkaning chamadoni uni qiziqtirar edi, shubha tugʻdirmaslik uchun chalgʻituvchi savollar bilan oʻzining chamadonga qiziqishini (niqoblashga) yashirgan holda harakat qiladi, u gestapani kabinetiga kirish bilan darhol tabletkalar haqida savol beradi va ketayotganida ham oʻzining mumkin boʻlgan taqib qiluvchilarning eʼtiborini chalgʻitishga harakat qilgan Shtirlis psixologiyaning qaysi qonunidan foydalanadi?

8. Xayoliy yoki haqiqiy jinoyatchi guvohlar eʼtiborini chalgʻitish uchun shunga oʻxshash uslublardan foydalanish mumkinmi, sudda jinoyatchi qoʻllaydigan yoki qoʻllash mumkin boʻlgan shu chalgʻituvchi uslublarning psixologik taʼsiridan guvohni ozod etish uchun tergovchi yoki jinoyat qidiruv inspektori nima qilish kerak?

9. Oʻsmir giyohvand modda sotib oladi, lekin kimdan sotib olganini aytmaydi, militsiyada unga jazo berilmasligini giyohvand modda sotib olib hech qanday jinoyat sodir etmaganligini faqatgina guvoh sifatida ishtirok etishini tushuntiradilar, jinoyatchi sotgan odamni esa uni qoʻlga olishda yordam berishni tushuntiradilar, lekin oʻsmir oʻz fikrida turadi; «Bilmayman, koʻra olmadim, esimda yoʻq» nima uchun u kerakli koʻrsatmalarni bermayapti? Haqiqatdan ham bilmaydimi yoki biror narsadan qoʻrqadimi? Qoʻrqsa nima uchun? U bilan qanday qilib psixologik aloqa oʻrnatish mumkin: psixolog konsultant sifatida siz nima maslahat berar edingiz.

10. Umuman guvohning yoki jabrlanuvchining aniq haqiqiy koʻrsatmalari beriladigan bosh tortishlarning qanday psixologik sababalari boʻlishi mumkin, yaʼni jinoyatga aloqasi yoʻq va shubhadan holi va aybsiz odamlar nima uchun shunday yoʻl tutadilar. Agarda qoʻrqsa nimadan va nima sababli? Bunday odamlarga obyektiv guvohlik koʻrsatmalarini berib haqiqatni yuzaga chiqishiga yordam berishlari uchun psixolog qanday yordam bera oladi.

11. Nima uchun baʼzi odamlar sud oldida yoki tergov paytida guvoh sifatida ishtirok etib, yozma ravishda yolgʻon koʻrsatma uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkinligi haqida ogohlantirishga qaramay yolgʻon koʻrsatma beradilar. Psixolog konsultant sifatida sizga yolgʻon koʻrsatmalar mumkin boʻlmasligi yoki hech boʻlmaganda kam uchraydigan hol boʻlishi uchun nima qilishni maslahat bergan boʻlar edingiz.

Agarda jinoyatchini yoki shubhalanuvchini tanish kerak boʻlgan odam uni koʻrmagan, lekin uning oʻziga xos ovozi eshitgan va eslab qolgan boʻlsa, unga tanish narsani siz qanday tashkil etgan boʻlar

edingiz: uni tanib olish paytida ovozini o'zgartirishga harakat qilsa nima qilish kerak, misol uchun bo'g'ilib gapirsa?

Yuridik psixologiya – psixologiya tarmoqlari ichida murakkab bo'lib, bunda shaxsdan huquqiy bilimlar bilan birga psixologik bilimdonlik ham talab qilinadi.

TIBBIYOT PSIXOLOGIYASINI O'QITISHNING MAZMUNI

Tibbiyot psixologiyasi psixologiyaning tibbiyot bilan ayniqsa uning psixiatriya, nevrologiya, psixoxirurgiya kabi sohalari bilan aloqasini ko'rsatadi.

Tibbiyot psixologiyasi predmeti hozirgi davrda ham aniq va bir ma'nodagi o'z tushunchasiga ega emas.

Ba'zilar «tibbiyot psixologiyasi» va klinik psixologiya tushunchalari bir narsa deb hisoblaydilar. Boshqalar ulardagi farqni ko'rsatadilar ularni ajratadilar. Rossiya davlat ta'lim standarti ro'yxatida «Klinik psixologiya» deb atalgan o'quv fani mavjud, lekin «Tibbiyot psixologiya»si degan fan unda mavjud emas. Ammo bilimlarning bunday sohasini psixologik mutaxassisligi bo'yicha talabalar uni amaliy o'rganadilar. Klinik psixologiya haqida gapirsak, unda ta'lim davlat standartida ochib berilgan mazmuni bo'yicha psixologlar tomonidan emas balki, talaba hamshiralar tomonidan o'rganilishi kerak, chunki psixologlar o'z xizmat vazifalari sohasi bo'yicha statsionarlarda davolanishda bo'lgan bemorlar bilan ishlamaydilar.

Biz tibbiyot psixologiyasi mustaqil o'quv fanidan iborat degan tasavvurdan kelib chiqamiz va uning mazmuni klinik psixologiya bilan bir xil emas.

Ammo tibbiyot psixologiyasi predmetining turli namoyondalari uni mustaqil ilmiy soha deb tan olishsada, turlicha tushuntiradilar. Tibbiyot institutlari talabalari uchun «Tibbiyot psixologiyasi» o'quv qo'llanmasida ushbu masalaga to'rtta nuqtayi nazarlar keltiriladi. Ulardan birinchisi: tibbiyot psixologiyasi - bu talaba – shifokorlar va shifokorlarga mo'ljallangan an'anaviy psixologiya asoslari sifatida boshqa mualliflar tibbiyot psixologiyasi mazmunining kasalliklar tabiatini psixologik tahlil qilish, birinchi navbatda nerv-psixik kasalliklarni o'rganish deb hisoblaydilar. Uchinchi tadqiqotchilar tibbiyot psixologiyasini umumiy psixologiya bilan bir xil deb hisoblaydilar, Yangi bu ilmiy fanning predmeti psixik kasalliklarni va faqatgina ularni o'rganish deb hisoblaydilar.

Bu fikrni dalillar keltirib tanqid qilgan mualliflar o'zgarishi to'rtinchi nuqtayi nazarini ifoda etadilar, ular bu ilmiy fan «bemorning psixikasi xususiyatlari turli ko'rinishlarini va ularning sog'liqqa va

kasallikka ta'sirini», «psixologik davolash ta'sirlari tizimini, shu jumladan, «Shifokor – bemor tizimini» o'rganadi deb hisoblaydilar. Mualliflar tibbiyot psixologiyasi o'zining shunchalik muhimligiga qaramay «umumiy tibbiy amaliyotdan alohida bo'lib nafaqat o'jiz balki qo'llanilishi ham mumkin emas» deb hisoblaydilar.

Shunday qilib, mualliflar faqatgina «tibbiy yordam ko'rsatilishi sharoitidagina» bemor odamlar psixikasi tibbiyot psixologiyasiga taalluqli, meditsinadan tashqarida esa ularni tasavvur qilmaydilar va bundan kelib chiqib tibbiyot psixologiyasi – bu psixologiyaning emas, balki meditsinaning sohasi deb juda to'g'ri xulosaga keladilar. U bemor odamlarda yuzaga kelgan psixologik muammolarni» o'rganadi. Tibbiyot institutlarida ushbu o'quv fanini o'qitishda predmetini bunday tushuntirish balki to'g'ridir, lekin faqatgina bemor emas, balki, sog'lom odamlar bilan ham ishlaydigan mutaxassislar uchun, xususan amaliy psixologlar va ijtimoiy pedagoglar uchun uning mazmuni biroz boshqacha ko'rinadi. Uni agarda obrazli qilib aytsek kamroq tibbiy va ko'proq psixologik bo'lishi kerak. Chunki ijtimoiy pedagog – amaliy psixolog, asosan, bemorlar bilan emas (balki ular bilan ham) mehnatga layoqatsiz yoki nafaqaxo'rlar, sog'lom odamlar bilan ishlaydi. Psixologning asosiy vazifasi – kasal odamlar kamroq bo'lishi uchun harakat qilishi, umumian aholi orasida psixologik ishlar bilan shug'ullanishdir. Psixogiyena, kasalliklarini psixoprofilaktika qilish, psixologik konsultatsiyalar, qattiq psixologik jarohatlanib chiqqanlarni psixologik sog'lomlashtirish hamda nevroz, og'ir reaktiv psixozlarning asoratlarini, o'smirlarning buzilayotgan xulqida psixopatiyaning kuchayishida psixoterapevtik muolajalar bilan shug'ullanadi.

Tibbiyot psixologiyasi sohasidan bilimlarga ega bo'lgan amaliy psixolog psixik (zararlantiruvchi) jarohatlovchi omillar ta'siri ostida psixik faoliyatida kasallanishlarni boshlang'ich simptomlarini o'z vaqtida ko'ra oladi va kerak bo'lganida o'z vaqtida psixologik yordam ko'satadi, psixogenli kasalliklarni o'z vaqtida diagnostika qilishni bilishi kerak, nerv-psixik kasalliklar bilan og'rigan bemorlarni kerak paytida psixiatrga yuboradi. Amaliy psixologning muhim vazifalaridan biri guruhlar ichidagi va guruhlar o'rtasidagi nizo, kelishmovchiliklarni yumshatish va bartaraf etishdan iborat, iloji boricha oldindan nizolarni keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etishdan iborat, qisqacha qilib aytsek, amaliy psixolog turli xil psixik kasalliklar qattiq va uzoq davom etadigan betoblikka olib kelmasligi uchun hamma ishni qilishi kerak, meditsinaning aralashishga zaruriyat qoldirmasligi kerak.

Shunday fikrlardan kelib chiqib, tibbiyot institutlarida o'rganiladigan tibbiyot psixologiyasi meditsina bilimlari sohasi sifatida emas, balki psixologik adabiyotlarda ko'rsatilgandek psixologiya sohasi deb qarash kerak.

Ammo psixologlar orasida ham bu ilmiy fan predmeti haqida fikrlar birligi yo'q, umuman ushbu muammoni psixologik ilmiy jamotchilik o'rtasida muhokama etilmagan.

Hozirgi kunda tibbiyot psixologiyasiga psixologik fan sohasi sifatidagi nuqtayi nazarlardan bir nechtasini uchratish mumkinki, ular ma'lum xulosaga kelish va faqat shundan keyin undan kelib chiqib talaba psixologlar o'rganishi lozim bo'lgan savollar doirasini belgilab chiqishiga urinish uchun ularni tahlil qilib chiqish zarur.

Barcha muallif – psixologlar tan oladigan eng birinchisi – bu tibbiyot psixologiyasini meditsinaning emas, balki psixologiyaning sohasi deb tan olishlaridir. Shu bilan bir vaqtda psixologlar uning mazmuniga meditsina mutaxassislariga doir savollarni ham kiritadilar. (misol uchun, nerv-psixik kasalliklar klinikasida miyaning tuzilishi va ishlashining o'zgarishi bemorning psixikasiga ta'sirini o'rganishi, somatik kasalliklar kilinikasida emas – psixik holatining somatik jarayonlariga ta'sirini). Lekin buni hamma ham biladi, klinika sharoitlarida psixologiyani qo'llash amaliy psixolog vazifasiga kirishi lozim, lekin maktabda faoliyat, ko'rsatuvchi psixolog faoliyati kiritilmaydi, demak bu savollarni talaba – psixologlar va umuman tibbiyot instituti bo'lmagan o'quv yurtlarida o'qitiladigan «tibbiyot psixologiyasi» fani tarkibiga kiritish to'g'ri emas.

Hamma psixologik nashrlar mualliflari turli so'zlar bilan tibbiyot psixologiyasidan – bu diagnostikada, davolash va kasalliklarni profilaktika qilishda psixologik qonuniyatlardan foydalanuvchi psixologiya sohasi deb bitta fikrni ifoda etadilar. Ilmiy fanning mazmunini va vazifalari masalasini ko'rilayotganda qarama-qarshiliklar yuzaga keladi.

Birinchi qarama-qarshilik diagnostika qilish, davolash va oldini olishda psixologik bilimlardan foydalaniladigan kasalliklarni ko'rsatib o'tilayotganda yuzaga keladi.

Ba'zi darsliklar va o'quv qo'llanmalarida neyropsixologiya o'rganadigan kasalliklar haqida gap yuritiladi, ya'ni miya tuzilishlari, lokal zarralanishi natijasida oliy psixik funksiyalarining buzilishi haqida, lekin kasallikning o'zi haqida to'la hech narsa deyilmaydi. Ba'zan mualliflar tibbiyot psixologiyasi jihatidan o'rganadigan doiradagi kasalliklar haqida gapirib «turli kasalliklar» atamasi bilan cheklanadilar, balki hamma kasalliklarda uni tibbiyot psixologiyasi o'rganishi kerak bo'lgan psixologik «tomonlari» ham mavjud deb hisoblasalar kerak. Tibbiyot psixologiyasi mazmunida tadqiqotlar o'zaro bog'liq bo'lib ikki sohasini mutaxassislari yuqorida aytib o'tilgan mualliflar ham balki shunday deb hisoblash mumkin: biri somatik jarayonlarda psixologik o'zgarishlarning psixikaga ta'siri muammosi bilan bog'liq, ikkinchisida esa asosiy muammo psixik

holatning somatik kasalliklarga ta'siri hisoblanadi, qisqasi yana hamma mavjud kasalliklar nazarda tutilmoqda.

Bu hamma fikrlarni (ular hozirda ham bosib chiqariladigan darsliklar va psixologik lug'atlarda ifoda etiladi, shuning uchun bu yerda ular haqida gapirilmaydi) noto'g'ri deb aytib bo'lmaydi, chunki psixologik qonuniyatlardan hamma kasalliklarni davolashda, agarda undan shaxs zararlangan bo'lsa, unda esa hammasi o'zaro bog'liq — jon va tana, psixika va organizm ko'rinishidan foydalanish mumkin. Ammo bu fikrlarning hammasini to'g'ri deb hisoblab, shu bilan bir vaqtda ular xususiy holda turlicha va qonuniy olib qarasaq juda ham umumiy ekanini va shuning uchun tibbiyot psixologiyasining predmetini ilmiy o'quv fani sifatida qat'iy ifoda etishda ma'lum qiyinchiliklar tug'dirishini tan olishga to'g'ri keladi.

Shunga qaramasdan ijodiy fikrlash to'xtab qolmadi, masalan, 1998-yilgi bir xil nomli rus tilida ikkita «Qisqacha psixologik lug'at»lari bosmadan chiqdi. Ularda quyidagi ikki aspekt ko'rsatib o'tiladi.

Birinchi, tibbiyot psixologiyasi «bemorning psixik xususiyatlari, sog'lig'i va kasalligiga uning ta'siri, shifokor hamda bemorning o'zaro munosabatlari, odamlarning jismoniy sog'lomligi, nerv — psixik zararlanishlarining oldini olish maqsadida muhitni moslashtirish yo'llarini» o'rganuvchi psixologiya sohasi sifatida ta'riflanadi. Agarda uni tibbiyot institutlari bo'lmagan o'quv yurtlari talabalari uchun o'qitilishini nazarda tutsak, mavjud ta'riflash «tibbiyot psixologiyasi» tushunchasini taqqoslanganda bu yerdagi yangilik nimadan iborat.

Agarda rasman qarasaq unda «muhitni moslashtirish» va «nerv-psixik zararlanishlarni oldini olish», qolgan tushunchalar belgilari hammasi faqatgina meditsina mutaxassisliklari, tibbiyot psixologiyasiga taalluqlidir. Aytilgan ikkinchi lug'atda «tibbiyot psixologiyasi» tushunchasi «klinik psixologiya» tushunchasidan ajratilgan va ikkalasiga alohida tarif berilgan va ularning har biri — keng ifodalangan. Ushbu lug'atdagi ikki tushuncha ta'riflarini taqqoslaymiz.

Birinchi navbatdan ularning hajmi haqida gapirib o'tamiz, mualliflar «tibbiyot psixologiyasi» — «klinik psixologiyadan» ko'ra ancha keng tushuncha deb hisoblaydilar, shuning uchun u «tibbiyot psixologiyasining» bir qismidir, «klinik psixologiya» deganda kasalliklar kelib chiqishi va o'tib borishi, kasalliklarning shaxsga ta'sirini, davolash ta'sirlarining psixologik aspektlari psixik omillarini o'rganuvchi tibbiyot psixologiyasining sohasi tushuniladi. Tibbiyot psixologiyasining bu sohasiga quyidagi bo'limlar kiritiladi.

Patapsixologiya, neyropsixologiya, stamopsixologiya, agarda birinchi ikki bo'limning mazmuni ma'lum bo'lsa, stamopsixologiya haqida qisqacha aytish kerak, u bemor shaxsini va turli xil kasalliklar bilan og'rigan, lekin «nevrologik va psixik kasalliklarga tegishli

bo'lmagan», bemorlarni diagnostika qilish, davolash, ekspertiza qilishning psixologik masalalarini o'rganadi». Tibbiyot psixologiyasiga kelsak, unda mualliflar «gigena, profilaktika, diagnostika, bemorlarni davolash, ekspertiza qilish va reabilitatsiya qilishning psixologik aspektlari o'rganuvchi psixologiya sohasi» deb tushunadilar, bu ta'rifning vaziyat haqiqiy holatiga eng mos keladigan deb hisoblab, bundan keyin bayon etishimizda biz asosan unga amal qilib boramiz.

Tibbiyot psixologiyasi tuzilishiga bir qator bo'limlar kiritilgan, ular orasida klinik psixologiya eng umumiy hisoblanadi. Tibbiyot psixologiyasining jadal rivojlanib kelayotgan sohalariga psixogigena, psixofarmakologiya, psixoterapiya, psixik reabilitatsiya va psixokorreksion ishlar kiradi.

Shunday qilib, mualliflar o'z mazmuni bo'yicha tibbiyot mutaxassislari vazifasiga kiruvchi klinik psixologiyani tibbiyot psixologiyasidan ajratib olib uning predmetini aniqlab olishda muhim ilgari qadam tashladilar, klinik psixologiyasi doirasidan chetga chiquvchi, lekin yanada kengroq – tibbiyot psixologiyasi sohasini mazmuniga kiruvchi barcha tibbiyot xodimlaridan tashqari psixologlar tomonidan ham o'rganishi kerak.

Endi psixologik kasalliklarning oldini olish, diagnostika qilish va davolash, psixologiyaning, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, psixofarmakologiya muammolarini amaliy psixologning qiziqishlari va tashvishlari doirasiga kirishi mumkinligini aniqlab olish qoladi.

Birinchi navbatda hamma kasalliklari bilan, hatto statsionarlarda uzoq vaqt va chuqur davolashni talab etuvchi psixik kasalliklar bilan ham psixolog shug'ullana olmaydi va shug'ullanmaydi. Uning kasbiy burchi – odamlarning psixik salomatligi uchun kurashish, sog'lom odamlarda nerv – psixik kasalliklarini oldini olish, psixogigenik va psixoprofilaktik ishlarni o'tkazishdan iborat. Psixodiagnostik va psixoterapevtik ishlar olib borib bemorlarning psixik ahvollarini yaxshilash, ularning ba'zilarini zarur bo'lganida psixiatrga yuborish bilan shug'ullanish kerak, shular orqali psixologiyaning tibbiyot psixologiyasi sohasini mutaxassis sifatida o'z kuchini yo'naltirishi kerak bo'lgan obyektlarni asta-sekin aniqlanib boradi. Bular nerv-psixik buzilishlar va psixogen kasalliklar bilan kasallangan, lekin statsionar davolanishga muhtoj bo'lmagan va ish qobiliyatini saqlab qolgan shaxslar, hamda psixik (travmalar yetkazuvchi) jarohatlar yetkazuvchi ta'sirlanishi oson, zaif shaxslar, psixopatik, statsion shaxslar va ba'zi boshqalar shunga mos ravishda bu odamlarda psixik holat, o'zini tutishida kasallik belgilari doirasi ham belgilanishi, psixolog kasbiy faoliyatida shug'ullanishi kerak bo'ladigan kasalliklar aniq ro'yxatini aniqlash mumkin.

Bunda psixikasi kasallangan kasalliklar belgilangan ro'yxatni biroz kamaytirilishi mumkin. Lekin psixolog davolaydigan kasalliklar soni unchalik emas. Boshqacha qilib aytganda bitta kasallikning o'zi insonning o'zini his etishida yoki vaqtinchalik psixik holatda turlicha namoyon bo'lishi mumkin va bitta emas balki bir nechta kasalliklar taassurotini berishi mumkin. Shuning uchun talabalar kasalliklarni bilib olishi va diagnostika qilish keyin davolash yoki boshqa psixokorreksion yordam ko'rsatishga o'rgatish uchun aniq kasalliklarni va ularning simptomlarini ayirish maqsadga muvofiq bo'ldi.

Shunday qilib, qaysi kasalliklar yoki patologiya va psixik holati normasi o'rtasida bo'lgan, yoki shaxsning o'zini yomon his etishlaridan qaysilari talabalarning, bo'lajak amaliy psixologlar sifatida qiziqishlari obyektiga sifatiga aylanishi mumkin.

Ana shu nuqtayi nazardan tibbiyotdagi psixologik xizmat vazifasiga (xususan, tibbiyot psixologiyasi sohasi mutaxassisi hisoblangan maktabning amaliy psixologning ham) quyidagi kasalliklarni va uni yaqin holatlarini kiritish mumkin: bolalar va o'smirlarda psixogen buzilishlar. Kasallanishlari ularning ota-onalari va o'qituvchilaridan, bolalar va o'smirlarda psixopatiya, xarakteri va temperamenti, xarakter aksentuatsiyasi (ortiqcha urg'u berish) psixik jarohat yetkazuvchi ta'sir ko'rsatishlarga nisbatan juda zaif xavfli guruhni tashkil etuvchi normaning eng keskin varianti sifatida ko'rsatiladi.

Hozirgi paytda bolalar va kattalarda psixogen kasalliklari ancha keng tarqalgan, «o'tib kelayotgan yuz yillikning an'analardan biri – psixogen kasalliklariga yaqin bo'lgan nerv-psixik kasalliklarning sonini muntazam o'sib borishi hisoblanadi – deb yozadi, tibbiyot fanlari doktori, shifokor-psixatr V.A. Gureva – ularning asosiy sabablari psixik tashvishlanish», «ma'naviy hayajonlanish», «hayot tashvishlari», «hissiy kuchli ta'sirlanish – stress»lar hisoblanadi va o'smir yoshlar psixopatologiyasi muammolari bilan shug'ullanuvchi mutaxassis sifatida, katta statistik ma'lumotlarga tayanib aytish mumkinki, eng zaif guruhlar orasida «birinchi o'ringa ishonch bilan bolalar va o'smirlar kiradilar» deb ta'kidlaydi. Ular birinchi navbatda oiladagi noqulay sharoitdan zarar ko'radilar (jamiyatlar, ajralishlar, oilaviy madaniy an'analarning yo'qligi, narkomaniya, alkogolizim, sudlanish, bolalardan voz kechishlar).

Ana shunday sharoitlarda psixogen kasalliklar bilan zararlangan bolalar va o'smirlar bilan, ularning ota-onalari va o'qituvchilari bilan ishlari olib borish maktab psixologining muhim vazifalaridan biri bo'lib qonun, bemor bolalarga uni davolashda yordam berish. Kattalarni esa tibbiy psixologik bilimlar bilan tanishtirish, psixogigienik ishlarni olib borish kerak. Ba'zi ota-onalar yoki o'qituvchilarning o'zlari ham psixoterapevtik yordamga muhtoj bo'lishlari ham mumkin, chunki

nerv-psixik buzilishi mavjud bolalar bilan ularning munosabatlarini qiyinlashtiruvchi, shu bilan ota-onalarning holatini yomonlashtiruvchi psixogen shakllar bilan kasallanishlari mumkin.

Amaliy psixolog-hozircha talaba katta odamning o'zi (ota-onasi yoki o'qituvchining o'zi psixologik kasallik bilan ko'pincha nevroz bilan) kasallangan bo'lib, hech ham o'zini kasal hisoblamaydi va shunday ishonch bilan «bu bolalar» uning «asabiga» tegadi deb hisoblaydigan vaziyatlarga doim tayyor turishi kerak, chunki vaziyat haqiqatdan ham aksincha bo'lib chiqishi yoki hech bo'lmaganda ular bir-birlarining «nervlarini» bir xil buzayotgan bo'lishlari mumkin, lekin bolalar uchun bu ancha yomon va og'ir bo'ladi, ko'pgina psixolog mutaxassislar uchun mo'ljallangan psixologik adabiyotlarda ko'pincha hollarda oyoqda o'tkazib yuboriladigan psixogen kasalliklar haqida (tibbiyot xizmatiga murojaat etmay va kattalarning mehnat qobiliyatini yo'qotmaydi) biror fikr aytilmaydi, lekin amaliy psixolog aynan ana shular bilan doimiy ravishda ishlashiga to'g'ri keladi. U ana shu kasalliklar bilan kasallangan odamlarni, ularning o'zlarini tushuntirishiga qarab, ko'zga tashlanuvchi odatdan tashqari psixik holatiga qarab aniqlab olishi, kasallikni to'g'ri aniqlash, bunday odamlarga psixologik yordam ko'rsatishni bilish kerak, shuning natijasida psixiatrga, psixonevrolog va boshqa mutaxassislarga yuborish lozim.

Psixologning diqqat qilishi kerak bo'lgan odamlarning boshqa bir guruhi psixonatik shaxslardir. Ular to'la ma'noda psixik bemorlar hisoblanmaydilar, balki ko'pchilik odamlardan xarakteri diegarmoniyasi bilan farq qiladi, (patologik xarakteri yoki shaxsning alomat variantlari) bu hali bolalik davridan boshlangan xarakter xislatlari bir tekis rivojlanmaganligi oqibatidadir (nerv sistemasining tug'ma kamchiligi sababli yoki bosh miyasining erta organik zararlanishi hamda noto'g'ri tarbiyalash, ko'rinishdagi ijtimoiy muhitning patogen ta'siri, turli xildagi psixopatiyalar ularni shartli ravishda 8 ta turga ajratadilar ya'ni psixik kasalliklardan (shaxsning kamchiligi o'sib bormaydi) nevrozlardan (davolanmaydi, ya'ni tuzalmaydi) va oligofrenlardan (intellekt saqlanib qoladi va hatto o'sishi mumkin) va psixopatlikka o'xshash holatlardan (bu hayot davomida yuzaga keladi va bosh miyasi jarohatlanishi, shizofreniya, infeksiyon kasalliklar sababli kelib chiqishi mumkin va xarakteri qattiq anomoliyasidan iborat bo'ladi) farq qiladi. Mashhur psixiatr P.B.Gannushkin chegara holatlari ya'ni norma va patologiya orasida haqida ta'limot yaratdi, psixopatiya ham ana shularga kiradi.

Psixopatning xarakter diegarmonikligi — bu shaxsning diegarmonikligidir, bunda intellektual doirasi saqlangan holda asosan, hissiy

sohasi zararlanadi yoki xarakter xislatlari rivojlanishi notekis sodir bo'ladi (bir xillarining yetishmasligi, boshqalarning oshib ketishi).

Bir qator sabablarga ko'ra, amaliy psixolog psixopatik shaxslar xususiyatlari haqida bilishi kerak. Birinchidan, ular psixik jarohatlovchi ta'sirlarga ular ancha zaiflar va demak, psixogen kasalliklar bilan oson kasallanadi.

Ikkinchidan, psixopatlarining ba'zi turlari (ta'sirchan, asabiy, tajang) jamoada noqulay sharoit, janjalli vaziyatda keskinlikni yuzaga keltirishlari mumkin. Uchinchidan psixopatik shaxslar (ayniqsa bolalar) o'ziga munosib, iliqlik, diqqat bilan munosabatda bo'lishga muhtojlar, ularning faoliyatini tarbiyaviy yo'nalishlari bo'yicha ham qat'iy individual ishlarini tashkil etish kerak.

Shunday qilib amaliy psixologdan psixopatik shaxslarni ijtimoiy muhitga moslashtirish bo'yicha psixogigienik, psixoprofilaktik hamda o'ziga xos tarbiyaviy va kasbga yo'naltirish ishlari talab etiladi. Psixopatlarining xususiyatlarini bilish bundan tashqari ularni psixologik kasalliklar bilan kasallangan (turli shaxsdagi nevrozlar) va psixopatlariga o'xshash kasalliklar bilan adashtirib yubormaslik kerak, chunki ularni psixoterapevtik vositalari bilan davolash kerak.

Demak, amaliy psixolog shifokordan farqli ravishda majburiy tibbiy yordamga muhtoj bo'lgan emas, balki asosan noqulay omillarning psixik jarohatlanishi ta'siriga uchragan, psixogen kasalliklari bilan oson kasallanadigan yoki kasallanib bo'lgan hamda sog'lom va bemorlar chegarasida o'rin olgan psixopatlar bilan shug'ullanishiga to'g'ri keladi. Shunday qilib, talabalar amaliy psixologlar o'rganadigan ilmiy fan sifatida tibbiyot psixologiyasi, psixoterapevtik vositalar bilan davolash, diagnostika qilish va tibbiy (shifokorlik) aralashuvsiz (tibbiyot kasallaridan davolanib chiqishidan oldin va keyin) o'tadigan nerv-psixik kasalliklarni profilaktika qilishni hamda tuzalayotgan psixik, somatik bemorlarni psixogigiena va psixologik reabilitasiya choralarini ham tadqiqot mavzusi qilib olishi mumkin edi.

Psixologiya fanida o'zining aniq yechimini topa olmagan yana bir muammo, tibbiyot psixologiyasining psixologiya sohasi sifatida tuzilish muammosi hisoblanadi.

Ba'zi mualliflar umuman bu muammoni chetlab o'tadilar. Boshqalari tibbiyot psixologiyasi tarkibiga neyropsixologiyani, patapsixologiyani qanday bo'lsa ham tibbiyot psixologiyasi klinik amaliyotida foydalanadigan hamma tibbiyot fanlarini kiritadilar.

Ko'rsatilgan nuqtayi nazarlarni tahlil qilib chiqish «tibbiyot psixologiyasi» o'quv ilmiy fanining tarkibiy tashkiliy qismlariga yangi klassifikatsiyasi kerakligini ko'rsatadi. Birinchidan, patapsixologiyani tibbiyot psixologiyasi tarkibida o'rganish to'g'ri emas, chunki u psixologik fanning nazariy va tajriba mustaqil sohasi sifatida psixiatriya

va tibbiyot psixologiyasi uchun ilmiy bazani yaratadi va u tibbiyot psixologiyasiga shu fanning amaliy sohasi sifatida kiritilishi mumkin emas. Nevropsixologiya haqida ham xuddi shunday fikrlarni aytish mumkin, biroq buzilgan oliy psixik vazifalarni tuzatilishi mumkinligi haqidagi xulosalar tibbiyot psixologiyasida bevosita amalga oshirilishi mumkin (psixokorreksion ishlarida), lekin eng asosiysi psixologiyaning bu ikki nazariy, tajriba va amaliy sohalari tibbiyot psixologiyasini fundamental ilmiy bilimlar bilan ta'minlaydi. Ikkinchidan tibbiyot psixologiyasi tarkibida psixiatriyani ham o'rganish to'g'ri emas, u klinik tibbiyotning sohasi hisoblanadi. Shu bilan bir vaqtda tibbiyot psixologiyasi o'quv fani sifatida psixiatrik fanda va amaliyotda to'plangan klinik ma'lumotlardan foydalanilmay o'qitilishi mumkin emas.

Demak, psixologik yoki tibbiyot fanlari sohalaridan hech biri tibbiyot psixologiyasi bilan yaqin bog'liq bo'lmasin, uning tarkibiga kiritilishi mumkin emas. Tibbiyot psixologiyasini amaliy fan sifatida o'zining o'ziga xos predmeti, o'z muammolari, vazifalari va o'z mazmuni mavjud.

Psixologik fanning amaliy sohasi sifatida, tibbiyot psixologiyaning predmeti deb insonga jarohat yetkazuvchi yoki davolovchi psixologik ta'sir ko'rsatish, ya'ni psixik jarohatlovchi va psixoterapevtik omillar deb hisoblash mumkin. Tibbiyot psixologiyasi mazmunini psixikaning anomal hodisalarini (patopsixologiya, neyropsixologiya, maxsus psixologiya) hamda turli kasalliklar psixosomatik ko'rinishlarini, jarohatlar va miyaning tuzilishi kasallik bilan zararlanishi, bemorga psixologik ta'sir ko'rsatishning davolovchi natijasini o'rganuvchi tibbiyotning ba'zi sohalari, psixiatriya, nevrologiya va nevroxirurgiya tashkil etadi. Tibbiyot psixologiyasining amaliy aspekti nervpsixik ko'rinishdagi kasalliklarni diagnostika qilish, davolash va oldini olish uchun (profilaktika) ilmiy psixologik va tibbiy bilimlardan foydalanishdan iboratdir.

Tibbiyot psixologiyasining asosiy bo'limlari quyidagilardan iborat: psixoterapiya psixofarmakologiya, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, psixogigena hamda psixotoksikologiya.

Tibbiyot psixologiyasi sohasida amaliy psixologning bilimlarini qo'llash bo'yicha faoliyat mazmuni quyidagilardan iborat:

a) tashkilot, korxonalar, boshqaruvda qo'l ostidagi odamlarning psixik holatlarini o'rganish: psixogenkasallikni kelib chiqishi (yoki samotegenli) nerv – psixik kasalliklarini aniqlash va diagnostika qilish;

b) nerv – psixik jihatdan kasallangan bemorlar bilan psixoterapevtik va psixokorreksion ishlarni olib borish, zarur bo'lganda davolash muassasalariga, psixiatrik va boshqa mutaxassislariga yuborish kerak;

d) psixogigienik psixokonsultativ va psixoprofilaktik xizmatlarni tashkil etish va aholi o'rtasida uning ishlarini tashviqot qilish hamda tibbiy psixologik bilimlar bilan tanishtirish ishlarini olib borish;

e) turli ko'rmishdagi nevrozlar bilan, psixogen psixoz bilan, ish qobiliyati pasaygan psixopatga o'xshash holatlarda bemorlarni davolash uchun shifokor tomonidan belgilangan psixofarmologik vositalardan foydalanish.

f) nevroz hamda boshqa psixogen kasalliklarning o'tkazib yuborilgan ko'rinishlarini aniqlash va tibbiy nazorat o'rnatish, ambulatoriya yoki statsionarlarda davolash uchun yo'llanma berish.

Bu yerda ilgari uchratilmagan «psixopoksologiya» tushunchasi tilga olinadi. Bu tushuncha psixotometetiyalar yoki gallyutsionogenlar deb ataluvchi (ya'ni galmotsilatsiya keltirib chiqaruvchi) kimyoviy (zaharli) moddalar keltirib chiqaradigan psixik kasalliklarini namoyon bo'lishini va davolash usulini o'rganuvchi tibbiyot psixologiyasining bo'lishini ifoda etadi.

Bu moddalar hatto juda kichik miqdorida ham psixik buzilishlar keltirib chiqarib ya'ni gallyusinatsiya, alaxlash umumiy psixologik ta'sirlanish, hayajonlanish kabi miyaga jarohat yetkazuvchi ta'sir ko'rsatadi.

Bu moddalarni narkotik sifatida qo'llash hollari ma'lum. Demak, bu yerda tibbiyot psixologlari va amaliy psixologlar uchun muammolar mavjud. Endi esa tibbiyot psixologiyasi o'rganishi kerak bo'lgan savollarni aytib o'tish orqali muammoli masalalar tizimini taklif etish mumkin. Ular o'qituvchining fikriga qarab turlicha foydalanilishi mumkin yoki muammoli ma'ruzada, adabiyotlarni mustaqil o'rganish uchun talabalarga o'quv topshiriqlarida, seminar mashg'ulotlari, guruhli mashg'ulotlarga tayyorlanishida, savollar va masalalar tizimi:

1. Yuqorida keltirilgan «tibbiyot psixologiyasi» o'quv fani mazmunining ta'riflanishiga murojaat etib, unga kiruvchi tashkiliy qismlarni ifoda etuvchi hamma tushunchalarni yozib oling (diagnostika, davolash, psixoterapiya, psixogigiena, psixologik reabilitatsiya, psixoprofilaktika hamda nerv-psixologik kasalliklar shuningdek, tibbiyot psixologiyasining obyektini ham) va ularning har biriga tushuncha bering (ularni lug'atlardagi ensiklopediyalar, darslik va o'quv qo'llanmalaridan toping).

2. Tibbiyot psixologiyasining yuqorida keltirilgan asosiy bo'limlari bilan ularning darsliklar, lug'atlar va ensiklopediyalarda keltirilgan tushunchalari bilan o'z daftaringizga yozib oling (psixoterapiya, psixofarmokologiya, psixokorreksiya, psixoprofilaktika, psixogigiena, psixotoksikologiya).

3. Tibbiyot institutlarida o'rganiladigan tibbiyot psixologiyasi mazmuni bo'yicha amaliy psixologiya fanining mutaxassisi turli

gumanitar o'quv yurtlari talabalari o'rganishlari kerak bo'ladigan bilimlar doirasida nimasi bilan farq qiladi? Bu farqning asosiy sababi? Tibbiyot o'quv yurtlari talabalari uchun tibbiyot psixologiyasi bo'yicha darsliklarni diqqat bilan tanishib chiqing va vrachning bemorni davolash ta'siri psixik metodlarini nazariy-amaliy qoidalarini hamda tibbiyot deontologiyasini (ma'naviy va kasbiy burchi, tibbiyot xodimining bemorga nisbatan etikasi, odobi bo'yicha, fan haqida) amaliy psixologga taalluqli qismini daftaringizga yozib oling.

4. Tibbiyot o'quv yurtlarida talabalar uchun mo'ljallangan tibbiyot psixologiyasi bo'yicha kitobning mazmunini ushbu o'quv fanning talabi, amaliy psixologlar uchun yuqorida aytilgan mazmuni haqidagi fikr va mulohazalar bilan taqqoslang va bu haqidagi o'zingizning fikrlaringizni seminar mashg'ulotlarida ayting.

5. Matbuotda turli mualliflarning nerv-psixologik kasalliklar soni oshib borayotgani va ularning o'z navbatida yurak - qon tomir kasalliklari uchun turtki bo'layapti, degan havotirli maqolalarni uchratib turamiz. Shunday savolga javob bering: a) nerv-psixik kasalliklarining soni oshib borishiga nima sabab? b) yurak-qon tomiri kasalliklari bilan nerv-psixologik kasalliklar bog'liq bo'lishini siz tushuntirib bera olasizmi? Shundan kelib chiqadigan yurak-qon tomir kasalliklarini qanday nomlash mumkin ya'ni psixogenli yoki psixosomatik sifatida d) nerv-psixik kasalliklar bilan kasallangan odamlarga amaliy psixolog qanday yordam ko'rsatishi mumkin: g) nerv-psixik kasalliklar yurak qon tomir kasalliklari sonini oshib ketmasligi uchun psixolog nima qilishi lozim?

6. Psixika va organizm o'rtasidagi, inson psixologiyasi va uning fiziologiyasi o'rtasidagi bog'liqliklar qonunini bilishingizdan kelib chiqqan holda quyidagi savollarga javob bering: psixogen va somatogenli psixik buzilishlar (kasalliklar) o'rtasida va somatopsixik va psixosomatogenli kasalliklar o'rtasida qanday o'zaro bog'liqlik mavjudmi.

7. Nerv-psixik buzilishlarning turlari juda ko'p bo'lgani uchun psixolog bunday kasallikka duch kelgan odamlarni aniqlab olish, diagnoz qo'yishni va birinchi yordam ko'rsatishni bilishi kerak. Markaziy nerv tizimi o'quv kursi juda ham qisqa va tajribalar nerv-psixik kasalliklarning hamma turlarini eslab qola olmaydilar, ularni esa bilishlari kerak.

8. Metodik maslahat:

a) eng ko'p tarqalgan nerv psixik kasalliklar va ularga eng yaqin bo'lganlarining simptomlari bilan talabalarni tanishtiring.

b) amaliy mashg'ulotga topshiriq bering: nerv-psixologik kasalligi aniq namoyon bo'layotgan o'z tanishlaringizdan birortasining xulqini (holatini) tasvirlab bering. Quyida ba'zi kasalliklar turlari simptomlari

keltiriladi № 9–15 savollarga qarang hamda psixopatlarining (16) va xarakteri aksentuatsiyalashgan shaxslarning (17) simptomlari keltiriladi. O'qitish tajribalarida bunday metodika o'zlashtirish uchun yaxshi natija va o'zining qulayligi sababli talabalarga juda yoqishini ko'rsatadi.

Yuqorida amaliy psixologning mijozlari tibbiyot aralashuviz, lekin mehnat qobiliyati pasaygan holda o'tadigan psixogen kasalliklar bilan kasallangan odamlar bo'lishi kerakligini aytgan edik.

Psixogen kasalliklar ikki turga bo'linadi: nevrozlar reaktiv psixozlar (ularni yana psixogen psixozlar deb ham atashadilar).

Nevrozlarining asosiy shakllari: a) nevrosteniya; b) nevroz d) miyaga o'rnatib oladigan nevroz holati.

Nevrozlar psixik jarohat yetkazuvchi ta'sirlar ostida yuzaga keladi, vaqtinchalik ya'ni o'z vaqtida davolashganida tuzalishi mumkin (psixoterapiya, psixofarmakologiya, vitaminlar, gigienik gimnastika, havoda dam olish, suvda suzish). Ba'zan ko'p yillik davom etish xarakterga ega bo'lishi va shaxsning nevrotik rivojlanishiga o'tishi mumkin. Uning kelib chiqishiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin, uzoq vaqt charchab toliqish, tez-tez va davomli stresslar, organizmning himoyalaniş kuchlarining susayishi.

Reaktiv psixozlar to'satdan qattiq psixik jarohati (yaqin odamlarining to'satdan vafot etishi, yong'in va boshqa sifatlar, qattiq qo'rqish va shu kabi) natijasida psixikasi bo'sh yoki jismoniy holsizlangan psixopatik shaxslarda yuzaga keladi. Reaktiv psixoz o'tkir ko'rinishida namoyon bo'ladi, lekin tezroq davolanadi (bir necha soatdagi va quyidagi bir necha haftagacha, ba'zida 4–6 oyda). Reaktiv psixoz bilan kasallangan bemorlarni darhol davolash muassasasiga yetkaziladi.

Reaktiv psixozning asosiy ko'rinishlari: a) psixogen depressiya; b) reaktiv paralooid; d) asabiy reaktiv psixoz.

Savollar: a) yaqinlaringiz yoki tanishlaringizni birortasini o'zini tutishi va holatida siz nevroz simptomlarini kuzatilishini uchratganmisiz? Reaktiv psixozlarni siz kuzatganmisiz? Qanday holatlarda?

9. Psixogenli kasallik bilan og'rigan bemorlarning holatini yengillashtirish uchun amaliy psixolog nima ishlar qilishi mumkin?

10. Quyida eng ko'p tarqalgan nevrozlar-nevrosteniya ko'rinishining simptomlari keltiriladi. O'zingizni tanish odamlaringiz ongidan xulqi va holatida o'xshash belgilar kuzatiladiganlarini toping, ularni tasvirlang (ular nimada namoyon bo'ladi, misollar ko'rsating) va bu odamga psixologik yordam mumkin bo'lgan variantlari haqida o'z fikringizni ayting (agarda bunday yordam ko'rsatilgan bo'lsa uning ta'siri qanday bo'ladi).

Nevrosteniyaning simptomlari:

– jahli chiqishi, ta'sirlanishi, asabiylashining kuchayishi, o'zini tuta bilmaslighi, toliqish, yig'loqilik, o'zini nochor sezish, uzoq vaqt aqliy ishlash qiyinchiligidan (mumkin emasligiga) shikoyat qilish, xayolparishonlik, xotirasining buzilishi, chidamsizlik, tinch o'tira olmaslik, bir ish bilan uzoq vaqt shug'ullana olmasligi, ko'pincha kayfiyati yomonligi, psixik faoliyatlardan keyin kechga borib kasalligining kuchayishi, dam olganidan keyin belgilarining bo'shroq namoyon bo'lishi.

10. Biror bir nevroz bilan kasallangan odamga nisbatan xuddi shu masalani hal eting.

Isterik nevrozning simptomlari:

– turlicha tarqaladigan va intensivlikka ega paraliclar (muskullarda kuch kamayishi), og'riqni sezish, harakatlarni boshqarishlarining buzilishi, giperkinozlar (fiziologik maqsadga muvofiq bo'lishgan majburiy harakatlar), qaltirash, nutqining buzilishi (ovozi chiqmay qolishi va soqovlikka), tutqanoqlar (10–15 minutdan to bir necha soatgacha). Ko'pincha o'zini g'alati tutishi bilan xayolining xiralashib turishi kuzatiladi. Ko'pincha astaziya-afaziya kuzatiladi, bunda odam oyoqlari, muskullarida kuchlarini saqlanib qolgan bo'lsalar ham bemor yurish, turish qobiliyatini yo'qotadi, asta-sekin yiqiladi, o'tirib qoladi.

11. Parishonxotirlik nevroz bilan kasallangan odamning xulqi (holatini) tasvirlab bering (agarda o'zingiz kuzatgan bo'lsangiz boshqalarning hikoyalaridan foydalanish mumkin). Bemorni uning ifodasidan qat'i nazar, undan qutilishiga bo'lgan harakatlariga qaramay xayol, fikr, xavotir, qo'rqinchlarga berilishlar yuzaga kelaverib qiynaydi. Maslahatlar bering: bemor tuzala boshlashi uchun nima qilish mumkin, unga qanday yordam berish lozim yoki nima qilish kerak?

12. Muhitning psixik jarohat yetkazish mumkin bo'lgan ta'siriga oson beriladigan va yoki bu ko'rinishdagi nevrozlar bilan kasallangan odamlarga psixik yordam ko'rsatish uchun amaliy psixolog qaysi psixoterapevtik metodlardan muvafaqqiyat bilan foydalanish mumkin (shifokorga murojaat etishdan avval).

13. Sizning fikringizcha, psixogen depressiya shaklidagi reaktiv psixoz bilan kasallangan biror bir odamning xulqi va psixik holatini tasvirlab bering uning simptomlari quyidagilardan iborat: kayfiyatining tushib ketganligi, yig'loqilik, g'am, qayg'u qo'rqinch, harakatlarining sustlashishi yoki aksincha hayajonlanish bo'lib o'tgan baxtsizlik hayotidan ketmaydi (misol uchun, yaqin odamning o'lishi) (depressiyaning davom etish – 1–3 oy, 40 yoshdan katta bo'lgan odamlarda esa – 4–6 oygacha boshlang'ich davrida o'z joniga qasd qilishga urinishlar mumkin).

14. Quyidagi simptomlar orqali ifoda etiladigan reaktiv paraloid bilan kasallangan odamga nisbatan xuddi shu masalani bajaring; qattiq hayotiy alaxsirash, xavotirlanish va harakatlar bilan hayajonlanish birga bo'ladi.

Alaxsirash — bu bemorda hech bir tashqi sabablarsiz, uni yo'qligiga ishonitirib bo'lmaydigan yuzaki kelishuvga obyektiv yolg'on fikrlari (yoki g'oyasi).

Reaktiv alaxsirash ko'pincha yakka o'zi qamalgan hollarda rivojlanadi va shu bilan birga tajovuz qiluvchi yoki himoyalanuvchi mazmunidagi ovoqli gallusinatsiyalar bilan sodir bo'ladi, ba'zan uzoq yo'l yurish, qiyinchiliklar biridan ikkinchisiga o'tib, uxlamay yo'l bosib yana spirtlik ichimlik ichib ham yurgan sharoitdan yuzaga keladigan, temir yo'l transporti deb ataluvchi turi ham uchraydi.

Reaktiv alaxsirashga o'xshash holatlar qulog'i og'irlar va ko'zi ojizlarda ularga odatiy bo'lmagan sharoitlarda paydo bo'lishi mumkin (situativ paraloid, bunday holatlarning davomiyligiga bir necha soatdan bir necha kungacha ba'zan haftagacha).

15. Isterik reaktiv psixoz bilan kasallangan bemor tibbiy statsionardan tashqarida juda keng uchraydi, lekin shunday bemorni topishga harakat qilib ko'ring (tibbiyot adabiyotlardan yoki shaxsiy uchrashuvlaringizdan) va psixik holatda xulqida namoyon bo'ladigan uning simptomlarini tasvirlab bering, hammadan ham bir xil va bir vaqtda namoyon bo'lmaydigan simptomlar xayolning qorong'ulashib yo'qolishi (ganzerov sindromi) yolg'on, aqli zaiflik bunda bemor guyoki atayin oddiy savollarga noto'g'ri javob berayotgandek, oddiy harakatlar bajara olmaydi, kundalik buyumlarining ahamiyatini tushunmaydi, harakatlar sustlashishi yoki betartibligi, yuzning hayajonli aqlsiz, tentakroq ifodasi, ko'zlari keng ochilgan; ko'p oyoqlarining yoki butun tanasining ba'zan kichik qaltirashi, sababsiz qulishi yoki aksincha kayfiyatining tushib ketishi.

Bu holatning ajoyibligi bemor oddiy savollarga javob bera olmaydi, lekin murakkab savollarga to'g'ri javob bera olishidir (yolg'on aqlipastlik).

Xulqi, mimikasi va nutqida to'g'rilik (kattalarda bolalarga xos xususiyatning paydo bo'lishi: bolalar o'yinini o'ynaydi, injiqlik qiladi, bolalardek yig'laydi).

16. Turli xil psixopatlar bilan amaliy psixolog qanday ishlarni olib borishi mumkin edi?

Kundalik hayot va ishda psixopatlar bilan aloqa qiluvchi odamlarga u qanday maslahatlar bera oladi? Quyida psixopatlarining xarakteri asosiy belgilari qisqacha keltiriladi (P.B. Ganiushkindan to'la o'qib chiqish mumkin) va sizning vazifangiz — hayotda odamlarsiz o'z kuzatishlaringizni tahlil qilib chiqing va psixopatik xarakterdagi

ko'rinishlarni eslatadigan ularning ba'zilarini xulqlariga misolni hayotdan topishga harakat qiling. Misol tanlashda sizning tanishlaringizning kuzatishlaridan dalil sifatida foydalanishingiz mumkin, psixopatlar turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari: astenik psixopatlar kuchli ta'sirchanlik, qo'rqish, qat'iyatsizlik psixik va jismoniy osongina toliqish, uyquning tez-tez buzilishi harakatti kuch sarflash va uzoq o'tirib ishlashga toqatsizlik ishtahasining va buning natijasida oshqozon — ichak traktining faoliyatining buzilishi va bundan kelib chiqib o'zining jismoniy sog'lig'iga katta e'tibor berish ko'pincha kayfiyatning buzilish holati bo'ladi.

Asabiylashadigan psixopatlar haddan tashqari jahli chiqishi ba'zan hech narsani ko'rmaydigan g'azablanish pristuplarga beruvchi sergaklik, arzimas narsa uchun odamni hafa qilishlari haqoratlashlari, mushtlashish va hatto qotillik sodir etilishi mumkin, kayfiyat ko'pincha qayg'u va g'azablanish tomoniga o'zgaradi. Bu odamlar qo'pol adovatli, qaysar, faqatgina o'z fikri bo'yicha ish qiladigan, zolim va be'mani bo'ladilar. Isterik psixopatlar — atrofdagi odamlarga aslida bo'lganidan ko'ra ancha muhim shaxs bo'lib ko'rinishiga harakat qiladilar, o'zlariga e'tiborni tortishiga harakat qiladilar, mavjud bo'lgan xislatlarning borligicha ishonadilar yolg'on xayol qilishga berilgan kayfiyati o'zgaruvchan, qaysar shuningdek, mehr qo'yishlik va tashvishlanish chuqur bo'lmaydi, fikrlari tasodifiy holatlarga bog'liq, kuchli ta'sirchanlik qaysarlik va quloq solmaslik bilan birga bo'lish mumkin. Shizoid psixopatlar — yakkalik aloqasizlik, yashirinlik, odamlar bilan munosabatlarga talabning yo'qligi (odamovi), lekin shu bilan birga ularda ichki dunyosi boy bo'lishi mumkin (xayolparastlik, o'zini o'rganish), odamlarga tashqi jihatdan befarq bo'lsa ham diqqat e'tibor qiladi. Boshqalarga ularning tashvishlariga emotsional barqarorlik bilan tez hafa bo'lish va ko'ngli og'rishi, affektiv psixopatlarga — buning asosini ko'ngli ochiq, xushmuomalali, mehribon odamlar, ularning kayfiyatlari doim o'zgarib turadi. Affektiv psixopatlarining ikki turini ko'rsatadilar:

a) gipertimiklar (har doim kayfiyati balandlik, ba'zan mumkin bo'lmagan narsalarga e'tiborsizlik, turli ishlarga urinish lekin, boshlangan ishni oxiriga yetkazmaydi: xushmuomalali, harakatchan, munosabatlarda ko'pincha odobsizlik, tortishishni yaxshi ko'radi, shunda tez jahli chiqib, tez jahldan tushadi; b) gipotimiklar kayfiyati doim yomon, atrofdagi faqatgina yomon tomonlami ko'radilar; o'zlaridan har doim ko'ngli to'lmay yuradi va osongina ruhi tushib ketadi, kamgap, o'ziga e'tiborni tortishni yomon ko'radi, o'zi haqida gapirmaydi, tashqi harakatlari sust, tashvishli, qovog'i osilgan hafaga o'xshaydi yaqin odamlari orasida kayfiyati ko'tariladi, hazil qila

boshladi, bir o'zi bo'lganida va notanish (kam tanish) bo'lgan muhitda kamgap bo'ladi va ruhi tushib ketadi.

Psixoastenik psixopatlar — xavotirlanish, qo'rqish, o'ziga ishonmaslik, doim shubhalanish va o'zini tekshirish odati, psixoastenik faqatgina hozir bo'layotgan ko'ngilsizliklardan qo'rqadi, ko'proq keyinchalik bo'lishi mumkin, bo'lgan noma'lum voqeadan («yomon xususiyatdan») ko'proq qo'rqadi (mumkin bo'lgan xavfni kutish) shuning uchun bir ish qilishidan oldin juda ko'p o'ylaydi, ba'zan juda qiynaladi, ba'zan haqiqiy yoki hayotiy bo'lgan hikoyalari, xatolari bilan band bo'lish holati yuzaga keladi va qilingan ishining bir necha bor takror qilishga majbur etadi. Psixoastenik birinchi navbatda o'zi uchun, o'zining sog'lig'i, yaqinlarining hayoti, o'zi xayol qilayotgan qorong'i kelajakda qo'rqadi.

Qiyin ahvolga soluvchi kutishlari chidab bo'lmas darajaga yetadi va tunda psixostenik o'ziga xos bo'lmagan tirishqoqlik va shoshilinch bilan harakat qilishga kirishadi, bunga kirishar ekan u o'ziga va boshqalarga ham bir ishni bajarmagani tinchlik bermaydi.

Barqaror bo'lmagan psixopatlar — ifodasi sifatlarining bo'shashi tez ta'sirlanish, emotsional sezgilarning mustahkam emasligi, faoliyatida qoniqish sabablarining ustun bo'lishi, alkogolizimga o'rganish (hamtovoqlarining ta'siri bilan ichkilikka beriladi) xarakteri bo'sh odamlar sifatida ular har qanday yomon guruhlatga oson qo'shilib ketadilar, har xil yomon ishlar qilishlari mumkin. Boshqa odamlardan qolib ketmaslikka harakat qilib ular boshqa odamlar orasida hech ham yomon bo'lib qolmaydilar, ularni nazorat qilib borish kerak, qarovsiz ular osongina qiyalik bo'ylab pastga ketaveradilar.

Hamma narsani yo'q qilib ichib yuboradilar, qimorga tikib yuboradilar, janjalli vaziyatlarga tushib qoladilar vaziyat ta'siri ostida qattiq intizom va tartib sharoitida beqaror psixopat yaxshi hayot kechirish va jamiyat uchun foydali odam bo'lishi mumkin. U boshqalar ta'siriga osongina beriladi, shuning uchun uni boshqarish oson (astenik psixopatlar bilan taqqoslash) kechadi.

Paraloik psixopatlar — bu o'ziga ishonch, o'zini yuqori baholash, qattiq qaysarlik, juda tor dunyoqarash, ular shubhalanish va ikkilanishni bilmaydilar, bir tomonlama fikrlaydilar va baholaydilar, «juda qimmatli» g'oyalardan boshqalarini bilmaydilar ufar uning ongini egallab olib boshqalariga o'rin bermaydi. Paraloik uchun eng aqlli odam — bu uning o'zi u hech qachon maslahat so'ramaydi, uni ishontirib bo'lmaydi, e'tiroz bildirmaydi, paraloik qasoskor bo'lib, uning fikriga qo'shilmaydiganlarning hammasini, o'zining dushmani deb biladi yoki boshqa hollarda ahmoq deb hisoblaydi. Himoyalani doim hujum boshlaydi, boshqalarni hafa qiladi, lekin o'zini hafa bo'lgan hisoblaydi ko'pincha unda bahslashish tortishga berilish

kuzatiladi. Juda tirishqoqlik topqirlik bilan o'zining hayoliy alohida huquqlari uchun kurashadi (mohirlik bilan tashqorlarini izlaydi, o'zining haqligi va niyati yaxshiligiga ularni ishontiradi va ba'zan, uning uchun ilojisiz to'qnashuvlarda aynan o'zining tirishqoqligi va maydaligi bilan g'olib chiqadi. Ammo paraloik atrofdagilar bilan hali ochiqchasiga dushmanlik adovatga kirmaydi, o'zi tanlagan sohasi bo'yicha boshqa hech narsaga e'tibor bermay, tartib odob, rasmiyatchilik bilan tirishib mehnat qiladi va bu u uchun juda foydali ishga aylanishi mumkin.

Psixopatik shaxslar psixik kasallangan hisoblanmasada, lekin tashqi muhit ta'siri ostida (psixogen va stomatik) ularda boshqalarga qaraganda osonroq turlicha psixogenlikka o'tuvchi reaksiyalar (nevrozlar, psixozlar), bu o'tuvchi psixik buzilishlarni psixopatlar dinamikasi deb ataluvchilar qatoriga kiritadilar va psixolog albatta bularni bilishi kerak.

Psixopatiyani profilaktika qilishga quyidagilar kiradi:

- a) bolalik davrida to'g'ri tarbiyalash;
- b) yoshligida to'g'ri kasb tanlashga yo'naltirish;
- d) psixoterapiya va psixotrop vositalar bilan davolash (bu odatda, dekompensatsiya davrlariga bo'linadi va psixogen reaksiyalarda, ba'zan statsionar sharoitlarda).

17. Xarakter aksentuatsiyasiga ega bo'lgan shaxslardan psixopatik shaxslarni farqli jihatlari nimadan iborat.

a) shaxsning boshqalariga yaxshi va hatto yuksak barqarorligiga qaramay ma'lum turdagi psixogen ta'sirlarga nisbatan (og'ir tashvishlar, jiddiy nerv-psixik keskinliklardan, ba'zilarini zararlanishi (ya'ni ta'sirlarda juda ham individual ta'sirlanish).

b) o'smirlik yoshiga kelib shakllanib, ulg'ayib borgan sari esa xarakter aksentuatsiyalashuvi tekislanib boradi, har qanday emas (psixopatda bo'lgan kabi) balki ushbu individ uchun murakkab bo'lgan psixogen ta'sirlar natijasidagina namoyon bo'ladi, ular aynan uning «bo'sh zvenolariga ta'sir ko'rsatadi».

Xarakterida aksentuatsiyasi mavjud bo'lgan shaxslarning o'ndan ortiq turlari farq qiladilar, lekin sof turlari juda keng, ko'proq aralash turlari uchraydi

Topshiriq: Turli xil aksentuatsiyaga ega shaxslar xulqlari xususiyatlarini yozib oling va ularning har biriga o'z kuzatishlaringizdan misollar keltiring, shu bilan birga ushbu shaxs qaysi biriga ko'proq yo'liqqan.

18. Agarda siz ba'zi turlariga misollar topa olmagan bo'lsangiz (bunday turlarni siz uchratsangiz), unda siz odamlarni psixogen ta'sirlardan qanday asrash kerakligini o'ylab ko'ring va o'z fikrlaringizni yozib oling.

19. Amaliy psixolog ota-onalar, o'qituvchilar, bolalar muassasalar rahbarlari bilan ishlashda xarakteri aksentuatsiyali va psixopat bolalarga nisbatan qaysi profilaktika xususiyatidagi choralarni qo'llash mumkin?

Yuqoridagilarga asoslanib, tibbiyot psixologiyasiga taalluqli kerakli ma'ruzalarni o'qitish shart (psixoterapiya, psixogigiena psixoprofilaktika, psixofarmakologiya), lekin ta'rif etilgan masalalarni yechmay turib o'zlashtirishning kerakli darajasiga erishish mumkin emas.

Taklif etilgan masala va savollarga javob berish sharoiti ma'ruzalardagi nazariy bilimlarni egallash, adabiyotlarni o'qish va shu bilan birga kuzatilayotganlarning xulqi va holatini tasvirlash va diagnoz qo'yishda haqiqiy omillarni tahlil qilishda savollar uchun javoblarni vaqtinchalik orqaga surish mumkin yoki savolga keyinchalik hamma bilimlarni egallab bo'lib qaytish mumkin.

IJTIMOYIY PSIXOLOGIYANI O'QITISHNING METODIK USULLARI

Ijtimoiy psixologiyani o'qitish metodikasida bu fanning nisbatan yoshligini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Bu fan haqida birinchi bor XX asrning boshlarida fikr yuritila boshlangan.

Sotsiologiyadagi psixologik maktab vakillari tomonidan birinchi bor ijtimoiy-psixologik nazariyasini yaratishga bir necha bor urinishlar bo'ldi (G.Tard, G.Lebon, U.Makdugall, E.Dyurkgeym) va 1908-yilda bu g'oya ishlab chiqildi. U Makdugallarning (ingliz psixologi, keyinchalik AQSH da faoliyat ko'rsatgan) «Ijtimoiy psixologiyaga kirish» kitobi ijtimoiy psixologiya bo'limi bo'yicha birinchi kitob bo'ldi. Shuning uchun bu kunni (1908) ko'pincha ijtimoiy psixologiyaning tarixini boshlanishi deb hisoblaydilar. Ijtimoiy hodisalarni tushuntirishga imkon beruvchi qandaydir umumiy qonunlarni topishga uringan olimlar (misol uchun, odamlar birligi va hamfikrligi manbalarini) olomonni o'rganadilar, ta'sirlanish, fikrlarni o'xshashligi va taqlid qilish, «jamoatomonlarini», «ruhiy birlik qonunlarini» va boshqalarini o'rganadilar, lekin shu bilan birga ijtimoiy qonunlarni psixologiya qonunlari bilan almashtirib yuborilgani yoki unga bo'ysindirilgan, shaxs insonlar jamoasida yo'q bo'lib ketgan, mustaqil harakat qilish va qarorga kelish qobiliyatini yo'qotgan.

Asta-sekinlik bilan shaxsni o'rganish zarurligi tushunib borildi, lekin yakka o'zini emas, guruhdagi boshqa odamlar bilan birga, odamlarning guruhdagi o'zaro munosabatlari jarayonida shaxsning xislatlarini odamning ijtimoiy guruhlar bilan munosabatlari natijasida kelib chiquvchi sifatida qarash kerakligi tushunildi. O'sha vaqtning o'zida shaxsni ijtimoiy muhitdan tashqarida o'rganish mumkin emas deb tanilgan edi. Ammo ijtimoiy muhit tushunchasining o'zi shunchalik tor bo'lganki, odamlarning o'zaro munosabatlari kichik guruh doirasidan chetga chiqmas edi, ya'ni bevosita «yuzma-yuz» aloqalar olib borilgan guruhlardagi o'zaro munosabatlardangina iborat bo'ldi.

Jamiyatning o'zi esa ana shunday tasavvurlar qatorida psixologik aloqalar to'plami sifatida tushuntirilgan. Shunday qilib, ijtimoiy munosabatlar umuman psixologiyalashtirildi, bu shaxsning va ijtimoiy muhitning haqiqiy munosabatlarini tushinishga, shaxsni ijtimoiy

munosabatlar mahsuloti sifatida keng ma'noda har tomonlama o'rganishga imkon bermas edi.

G'arbda (AQSH, Angliya, Germaniya, Fransiya, Yaponiya) 20-yillarda ijtimoiy psixologiya, psixologiya fanida yetakchi yo'nalish bo'lib qoladi, boshlang'ich guruhlarining o'z a'zolariga, ularning faoliyatiga, odamlarning ishlab chiqarish samaradorligiga, mehnat intizomiga ijobiy va salbiy ta'sirni o'rganish, va umuman zamonaviy ishlab chiqarishda psixologik omillarni rolini o'rganish xususan norasmiy munosabatlar va boshqalar amaliy ahamiyatga ega edi. Ijtimoiy – psixologik hodisalarni o'rganish ayniqsa (guruhli rivojlanish jarayoni) ikkinchi jahon urushi davrida faollashdi (bo'limlarning birlashganligi va harbiy jangovor qobiliyat) jangning jiddiy ekstremantal vaziyatlari ta'sir ko'rsatish sharoitlarida guruh ichidagi aloqalarning mustahkamligi va boshqalar. Guruhlar psixologiyasini o'rganish faqatgina ilmiy doirada bo'lib qolmay balki ishlab chiqarishda boshqaruvda xodimlarni tayyorlashda, mehnatni ilmiy tashkil etishda, ishchi guruhlarini, ilmiy guruhlarni boshqaruv organlarini tuzishda keng qo'llanila boshlandi. Bizning mamlakatimizda ijtimoiy psixologiyaning rivojlanishi taxminan o'tgan asrning 20-yillarning boshlarida refleksologiya ijtimoiy hayotni reflekslar to'plami sifatida ko'rsatishga harakat qilgan vaqtdan boshlandi. Undan keyin esa psixotexnika deyarli taqiqlab qo'yildi, bu demak, har qanday amaliy psixologik tadqiqotlar, shu jumladan, ijtimoiy – psixologik tadqiqotlar ham taqiqlandi. Shunday qilib ijtimoiy – psixologiya psixologiya fanining mustaqil amaliy sohasi bo'lib unga ko'p bo'lmagan vaqtlar oralig'ida rivojlanib kelmoqda. Bu fan haqida hozirgi kungacha ilmiy tortishuvlar tugamagan, ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida umumiy qabul qilingan tushunchasi ham hozircha yo'q, ammo mutaxassislar tomonidan an'analar so'zsiz uning konsepsiyalariga kiradigan muammolar doirasi belgilab olingan.

Shuning uchun talaba adabiyotni mustaqil o'rganishda bir savolga turlicha, ba'zan bir-biriga qarama-qarshi nuqtayi nazarlarga duch kelishi mumkin, chunki fan rivojlanish holatida, ammo ijtimoiy psixologiyani o'rganishni boshlayotganlar uchun bu holat qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin, ularni o'qitish metodikasida hisobga olish kerak.

O'qituvchi talabaga nima maslahat berishi mumkin?

*Birinchi*dan, bitta hodisani turlicha fikrlar, tushunchalar, tushuntirishlar, ularni ajratishga turlicha yondoshishlar hech ham uni tashvishlantirmasligi kerak. Aksincha, bunday turlicha fikrlarni ko'rib ularni bir-biri bilan solishtirish dalillarini tushinishga va qarorga kelishga to'g'risini tanlashga harakat qilishi kerak. Bunday yondashish aniq nuqtayi nazardan oddiy haqiqatni bilib olishning eng samarali usulini bildiradi. Demak, ba'zi ijtimoiy psixologik hodisalarni

tushuntirishda farqni sezib qolganingizda hech ham hayajonlanmang, balki xursand bo'ling, o'ylab ko'rishga imkoniyat mavjud va muammoga o'z qarashlaringizni ishlab chiqish imkoniyati bo'ladi.

Ikkinchidan, agarda o'qituvchi ilmiy adabiyotlarda uchraydigan turli nuqtai nazarlarni o'z ta'riflari bilan tushuntirib bergani metodik mazmunda foydali bo'lsa, bu talaba uchun muammoni o'rganish bo'yicha jiddiy va qiziqarli ishlar uchun oson bo'ladi.

Uchinchidan, talabalarga o'quv mashg'ulotlarida bitta muammo bo'yicha bir necha nuqtayi nazarlarni o'rganib chiqish kerak bo'ladigan masalalarni yechish topshiriladi. Bu misollar talabaga muammoga turlicha nazariy yondashishlarni taqqoslash va tahlil qilishga, mavjud ilmiy qarashlarni qaysi birini qo'llash va nima uchunligiga o'rgatadi, keltirilgan savollardan eng qaysi biri ayni ana shu turlariga kiradi.

Qanday bo'lsa ham zamonaviy ijtimoiy psixologiya nazariy va amaliy yo'nalishlarda ancha muvaffaqiyat bilan rivojlanib kelmoqda.

Metodik mazmunda fanning tarixiga nazar solib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi, bu talablarning o'quv faoliyatiga yaxshi ta'sir ko'rsatadi va fanni o'rganishga yordam beradi. Mustaqil ishlash uchun talabalarga quyidagi o'quv topshiriqlarni taklif etish mumkin, ularni seminar va amaliy mashg'ulotlarida muhokama qilish mumkin bo'ladi. Buning uchun ularni davra suhbat, amaliy o'yinlar, ijtimoiy psixologik treninglar ssenariylari va rejalariga kiritish kerak. Savol va masalalardan ba'zilarini balki ma'ruzalarda o'qituvchi dastlab tushuntirib o'tishi talab etiladi.

Bu masala ijtimoiy psixologiyaning predmeti haqidagi birinchi topshiriqqa taalluqli.

1. Adabiyotlarda «ijtimoiy-psixologiya» tushunchasiga turlicha ta'riflar beriladi va ijtimoiy psixologiya fani predmetini tashkil etuvchi muammolar tartibi beriladi. Ular turli mualliflar tomonidan bildirilgan bo'lib, bir-biridan farq qiladi. Ularni diqqat bilan o'qib chiqing va bu nuqtayi nazarlardan birini tanlashga harakat qiling. Agarda bu nuqtayi nazarlardan hech biri to'g'ri bo'lib chiqmasa, o'zingiz shaxsiy nuqtayi nazarlingizni ifoda etishga harakat qilib ko'ring.

Ijtimoiy psixologiyaning turlicha qarashlari mana shulardir:

a) bu insonlar munosabatlari muammolarini uning shaxslararo («men», «boshqalar») va guruhlararo («Guruh» «Guruh») shakllarda o'rganadigan fandır, ya'ni makroguruhlar (aloqa qiluvchi) sonida va mikroguruhlar o'rtasidagi odamlar munosabatlarini o'rganadi.

b) bu fan odamlarning ijtimoiy guruhlarda ishtirok etishlari hodisasi sabablari, ularning hulqi va faoliyati qonuniyatlarini o'rganadi hamda bu guruhlarning o'zaro psixologik tavsianomalarini, shu bilan

birga katta ijtimoiy guruhlar (xalq, millat, professional guruh), kichik guruhlarining (jamoalar, oila, do'stlar guruhi) va boshqalar.

d) bu fan turli ommaviy hodisalarning psixologik tomonlarini o'rganadi (taqlid qilish, ta'sirlanish, mish-mishlar, sarosima, moda, odatlar, an'analar).

e) ijtimoiy psixologiyaning predmeti ijtimoiy hayotning (siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, turmush ...) turli shakllari psixologik aspektlarini va mos ravishda: siyosiy hayotning ijtimoiy psixologiyasi, bozor iqtisodiyotining ijtimoiy psixologiyasi, san'at va madaniyatning ijtimoiy psixologiyasi, turmush ijtimoiy psixologiyasi va shu kabilar.

Mualliflarning (G.M.Andreva, A.V.Petrovskiy, B.D.Parigina, M.R.Bityanova, K.K.Platonova, E.S.Kuzmin, R.S.Nemov va boshq.) mulohaza va dalillarini ko'rib chiqing va bir xulosaga keling: ijtimoiy psixologiyaning predmetini ta'riflashning qaysi biri sizningcha to'g'ri, agarda bu fanning amaliy ahamiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak. Ushbu savol talablari uchun qiyin bo'lishi mumkin, chunki «ijtimoiy psixologiya» kursi predmeti va masalalari haqidagi birinchi ma'ruzada o'qituvchi ushbu savolga javob topishga o'quvchilarga yordam berish uchun ma'lum nazariyani sharhlab berishga to'g'ri keladi. Buning uchun faoliyatni boshlanishdagi jamoat, jamoa va shaxsning ham ehtiyojlarini qondiruvchi sifatida talqin qilishdan iborat bo'lgan «Ijtimoiy psixologiya» tushunchasining genetik boshlanishini ko'rsatishgina yetarli hisoblanadi, bu uning — birinchi tomoni, ikkinchidan bo'lsa, shaxsni jamoani va ijtimoiy jarayonda, ya'ni o'zining kelib chiqishi bo'yicha ijtimoiy faoliyatda munosabatlar mahsuloti sifatida tushunilishi. Shuning uchun «insonning hayotiy munosabatlari yuzaga keladigan ijtimoiy — tarixiy sharoitlarni tahlil qilish birinchi navbatda inson faoliyat yuritadigan aniq bir ijtimoiy guruhlarini va har bir bunday guruh ijtimoiy aloqalar keng siyosatining elementi ekanligi ijtimoiy mehnatni taqsimlash vaziyatlarini tahlil qilishdan tashkil topadi.

Ijtimoiy psixologiyani bunday tushunish turli ilmiy tizimlarda taklif etilgan har qanday uni tushuntirishlardan tubdan farq qiladi».

Shunday qilib, ijtimoiy psixologiya har biri alohida shaxs individning guruhlarda o'zaro munosabatlari sifatida ishtirok etuvchi faoliyati jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar mahsuloti hisoblanadi degan nuqtayi nazardan insoniyat psixologiyasini o'rganadi. Shuning uchun ijtimoiy psixologiya insonning guruhda yuzaga keladigan munosabatlari sharoitlarini o'rganish ham kerak.

Bunday tushuntirish predmetning o'zini ko'rsatibgina qolmay, balki, nima uchun aynan uni, boshqa biror narsani emas, ayrim mualliflarning predmetni ta'riflashlarida ishtirok etgan boshqa narsalarni o'rganmasligini tushuntiradi. Agar o'qituvchi fan predmetini

bunday ta'riflanishi ma'nosini ochib bersa unda talabalarni ishontira oladi. Talabaga nima uchun boshqa tushuntirishlar to'g'ri kelmasligini ko'rsatishning o'zi qoladi.

2. «Ijtimoiy psixologiya» tushunchasining qaysi bir ta'rifga amal qilmaslik so'zsizdir: u o'z predmetiga albatta guruhlar psixologiyasini kiritadi, quyida aytib o'tilgan guruhlar klassifikatsiyasi (G.M.Andreyeva bo'yicha) bilan tanishib chiqib ularning har birini ta'riflab bering (agarda mumkin bo'lsa mantiqiy tartibli va qat'iy defferensial) va guruhlar har bir turlari bo'yicha bittadan misol keltiring:

– shartli, haqiqiy, laboratoriya, rasmiy, norasmiy, tabiiy, katta, kichik, diffuz, nominal, jamoa, professional, referentli (shu jumladan, ijobiy, salbiy normativ, taqqotsiy, ijtimoiy – taqqosliy).

Talabalarga topshiriqlar: guruhlarning har bir turlariga o'zingiz misollar keltiring.

3. Ijtimoiy psixologiya mazmuni o'quv perdmeti sifatida «ijtimoiy psixologiya o'rganish bilan shug'ullanadigan haqiqiy guruhlardan» tashkil topadigan degan nuqtayi nazar mavjud (M.P.Битянова Социальная психология - М. 1994. – 570).

Talabalarga topshiriq: boshqa hamma guruhlar bilan ijtimoiy psixologiya shug'ullanmaydimi? degan savol haqida siz nima deb o'ylaysiz? Bu savollarni seminar mashg'ulotlarida muhokama etishga tayyor bo'ling.

4. Katta va kichik guruh orasidagi prinsipal psixologik farq nimada?

5. Pedagog, rahbar, amaliy psixolog uchun u ishlaydigan jamoa ichida norasmiy guruh borligi haqidagi ma'lumot amaliy ahamiyatga ega bo'ladimi? Agarda ahamiyatga ega bo'lsa, unda u nimadan iborat bo'ladi?

6. Bitta guruh bir vaqtning o'zida «referent», «shartli», «katta», «tabiiy», «ijtimoiy», «norasmiy», «nominal», guruh bo'la oladimi?

Agarda shunday bo'lsa, o'z javobingizni isbotlab bering. Agarda bunday bo'lmasa bu guruhlardan qaysi birini chiqarib tashlash kerak?

7. «Jamoa-ijtimoiy qimmatli hamkorlik faoliyatida rivojlanishning yuqori darajasiga erishgan umumiy maqsadlar va vazifalari bilan birlashgan odamlar guruhidir». Jiplashgan va ancha oldin uyushgan jamoatchilar to'dasini qanday ta'riflash mumkin? Guruh ichidagi aloqalari darajasi bo'yicha u jamoaga o'xshadi, lekin uning a'zolari birgalikda faoliyati ijtimoiy yo'nalganligi bo'yicha jamoaga qarama-qarshidir. Ana shunday ijtimoiy qarama-qarshi yo'nalishli guruhning qaysi biriga kiritgan bo'lar edingiz, shunga o'xshash boshqa guruhlarni ko'rsating.

8. Ijtimoiy psixologiyaning asosiy obyektini (guruhlar hamma turlarini) o'rganish asosida bu fanning amaliy psixologik, pedagogik

rahbar faoliyatidagi rolini qanday qilib ifoda etish mumkin: bu talabaga bo'lajak amaliy ishiga psixologiya fanning boshqa sohalari bera olmaydigan nimani berish mumkin?

9. Guruhda odatda, yetakchisi bo'ladi, u rasmiy rahbar bo'lishi mumkin yoki u bo'lmasligi ham mumkin, u tayinlangan, hatto guruh tomonidan saylangan rasmiy rahbardan nimasi bilan psixologik farq qiladi?

10. Ikkita fikrni taqqoslang: a) rahbarni hurmat qilish kerak, faqatgina shunda jamoada yaxshi psixologik muhit va jamoa a'zolarining hamkorlikdagi samarali faoliyati bo'ladi; b) rahbar qo'l ostidagilarining hurmatiga sazovar bo'lishi kerak va shunda jamoa a'zolarining hamkorlikdagi yetarli faoliyati bo'ladi. Bu ikki fikrdan qaysi biri sizga psixologik ancha to'g'ridek tuyuladi? Yoki ularning ikkalasi ham bir xilmi? «Hokimiyat obro'si» va «Obro'ning hokimligi» tushunchalari o'rtasida qanday farq bor.

11. Yetakchining obro'si nimaga bog'liq bo'ladi. (rasmiy va norasmiy): a) yetakchining «o'zini ko'rsatishi» mahoratiga, b) qo'l ostidagilarning yoki xodimlarning unga bo'lgan munosabatlariga (uni hurmat qilishlariga) yoki, d) unga ham bunga ham ikkalasiga birdek?

12. Ijtimoiy yetakchiga hurmat munosabati nimaga bog'liq bo'ladi?

13. Muomala — aloqa — munosabat bu nima? Tushuncha mazmunini ma'ruzada muammoli metod bilan ochib berish va «muomala» tushunchasiga bir necha xil ta'riflar keltirilgan «ma'ruza o'zining metodikasi» IV bo'lim 2 paragrafi misollaridan foydalanib, talabalarga shunday topshiriq berish mumkin? «Ana shu tushunchalardan ilmiy mazmunini tashkil etuvchi ijtimoiy psixologik hodisaning mohiyatini to'la va aniq aks ettiruvchisini o'zingiz tanlang», «Munosabat» — odamlarning o'rtasidagi ma'lumotlar almashishi, ularning o'zaro aloqalari» (Nemov R.S. psixologiya V3 kn, kn 1. — 1998. — 669), «Munosabat — ikki yoki undan ko'p odamlar orasidagi o'rganish, bilish yoki effektiv — baholash xususiyatli ma'lumotlar almashishdan iborat o'zaro aloqalari» (psixologik lug'at — M, 1996. — 323-b).

Munosabat hamkorlikda faoliyat talablari oqibatida yuzaga keladigan odamlar o'rtasidagi aloqalarning o'rnatilishi va rivojlanishi ko'p qirrali murakkab jarayon va ma'lumotlar almashish, jarayonini idrok etish va tushunishni o'z ichiga oladi» (qisqacha psixologik lug'at — M. 1998 - 229).

Muomala — odamlar o'zaro aloqasidan iborat bo'lib unda emotsional — sezgi va ratsional ma'lumotlarni faoliyat bilan almashish sodir bo'ladi». «Keng jamoada munosabatlar» tushunchasi», «Ijtimoiy munosabatlar butun to'plamini o'z ichiga oladi, chunki ijtimoiy

munosabat — iqtisodiy, siyosiy yoki g'oyaviy — o'zining ijtimoiy-psixologik tomonlariga ega va odamlar o'rtasida bevosita yoki vositasiz aloqada namoyon bo'ladi». «Munosabat odamlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar, asosan bevosita kuzatishlar asoslangan, «Munosabat» tushunchasi turli ijtimoiy va madaniy tizimlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ta'riflashda ham foydalaniladi» («millatlararo munosabat», «madaniyatlar aloqalar»), ya'ni odamlar o'rtasidagi shaxslararo aloqalaridan ko'ra ancha keng ma'noda», (Zamonaviy falsafiy lug'at — M. 1996, 337-b).

14. Siz tanlagan tushuncha bilan «munosabat» tushunchasi ilmiy mazmundan kelib chiqib quyidagi fikrlarni tahlil qilib chiqing: «Bola — bu har doim ikkita odam — u va katta odam» (D.B. Elkonin). Bu fikr va topshiriq bo'yicha IV bob 2-§ da keltirilganlardan siz tanlab olganligingiz bilan mos keladimi? Ushbu fikr «munosabat» tushunchasi bilan mos keladimi?

15. L.S.Vigotskiyning quyidagi fikrlarini tahlil qilib chiqing: «...inson o'zi bilan o'zi holi qolganida munosabat vazifasini saqlab qoladi», buni individning o'zi bilan o'zi munosabati sifatida tushunish mumkinmi? Agarda shunday bo'lsa, unda keltirilgan tushunchalaridan qaysi biriga kiritish mumkin?

16. Quyidagi masalalarni yeching?

a) 12 ta kemachilar jimgina bir kemada ketmoqdalar. Bu munosabatmi yoki yo'qmi? Agarda munosabat bo'lsa, unda u qaysi tushunchaga to'g'ri keladi va ularning qaysi biriga qarama-qarshi?

b) ona bir oylik bolasini uxlatadi. Bu munosabatmi yoki yo'qmi?

d) inson televizorda ko'rsatuv tomosha qilmoqda, bu munosabatmi yoki yo'qmi? Agar munosabat bo'lsa, unda ma'lumotlar almashish qani?

e) ma'ruzachi monolog o'qiyapti, auditoriya esa savol ham bermaydi, hech bir fikr bildirishmaydi, yozmaydi, faqat eshitib o'tiribdi, shu orqali ular tushunishmoqdalar deb aytish qiyin. Buni ma'ruzachi bilan auditoriya o'rtasidagi aloqalar deb hisoblash mumkinmi?

17. Adabiyotlarda to'g'ridan to'g'ri va boshqa yo'llar bilan, bevosita va bilvosita (yozma yoki taxminiy vositalar yordamida) shaxslararo va ommaviy munosabatlarni ko'rsatadilar, ilgarigi masalalarga qayting (16) va bering.

«V» masalani vositali munosabatga taalluqli deb hisoblash mumkinmi? Agarda shunday bo'lsa, unda ma'lumotlar «Almashish» qani: kemachilar harakatlarini qaysi biriga kiritish mumkin: barcha harakatni sezish orqali munosabatgami yoki bevosita munosabatda faoliyat almashinishi orqali.

18. Munosabatlar vazifalari: 1) bog'lovchi, 2) shakllantiruvchi, 3) «tasdiqlovchi», 4) shaxslararo «individlar» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etish va olib borish, 5) shaxsning ichidagi (o'zi bilan o'zi dialog) munosabat.

Bu vaziflarni bajarilmasligi nimaga olib kelishi mumkinligiga misol keltiring, bog'lovchi vazifasini bajarilmasligiga misol – muvaffaqiyatga erishilmagan Vavilon minorasining qurilishi haqidagi diniy rivoyat va boshqalar.

19. Millat psixologiyasi (elatlar, xalqlar) – ijtimoiy-psixologik bilimlarning alohida sohasi, u har bir millat va xalqlarning boshqalaridan hamda uning tili va madaniyatini, turmush tarzidan farq qiluvchi haqiqiy mavjud hissiyotlari, kayfiyatlari, fikrlari, fe'li, amal, odatlari kechinmalarini aks ettiradi. Savol: milliy psixologiyani o'rganish bilish va hisobga olish insonning amaliy faoliyatida qanday maqsadlar va nima uchun kerak? Tub mahalliy millatning psixologiyasini maxsus o'rganish kerakmi?

Misol uchun rus odamlari bilan ishlovchilar rus milliy psixologiyasini o'rganish yoki o'z-o'zidan yaxshi munosabatlar yuzaga kelishi kerakmi?

20. Kichik guruhlar psixologiyasiga (mehnat, ilmiy, pedagogik, jamoalar): sizning fikringizcha guruhga rahbarlik qilishning qaysi usulubi eng keng tarqalgan (ikki mumkin bo'lgan uslubdan birini tanlang):

Direktiv uslub	Uslub elementlari	Demokratik uslub
Faqatgina yaqin kelajak maqsadlari qo'yiladi, uzoqqa mo'ljallangan maqsad esa guruhga noma'lum	Maqsadga intilish	Yaqin va uzoq maqsadlarni guruhga batafsil yetkazish, guruhning kelajakdagi rivojlanishini ko'rsatib berish.
Rahbar ma'lumotlarni o'zi uchun yig'adi, guruh uchun esa u o'z vazifasini bajarish uchun kerakligini yetkazadi.	Ma'lumot berish	Rahbar va guruh o'rtasida ochiq va o'zaro ma'lumotlar almashish
Rahbar bir o'zi yoki yaqin xodimlari bilan hal etadi va guruhdan bajarishni	Qaror qabul qilish	Guruh bo'lib muhokama etish, muhokamalarda guruhlar vakillari bilan maslahatlashish asosida

talab etadi.		rahbar qaror qabul qiladi.
Guruh faoliyatini rahbar tomonidan to'la va doimiy nazorat qilib borilishi	Nazorat	Qaror qabul qilishi va olingan natijani nazorat qilish va oraliqda – guruhning o'zini nazorat qilish
Sof ko'rinishda umavjud emas, bevosita shaklida hisobotlar, baholash, xulosalar, rahbariyat tomonidan nazoratchilarning qarorlari, muhokama etilmaydigan manbalari, faoliyat yakunlari bo'yicha rahbarning so'zsiz qarori	Javobning qayta aloqasi	Butun faoliyati davomida muntazam oqimi, faoliyat davomida va yakunida muvaffaqiyatlarni faol rag'batlantirish.
Yuqoridan pastga aniq, tushunarli, qisqa buyruqlar	Aloqa xususiyatlari	Pastdan yuqoriga muhokama va tanqidga ruxsat etiladi. Muhokamalar, umumiy qaror qabul qilish va qarorlarni bajarilishini borishini aniqlash davomida vazifaning aniqligi namoyon bo'ladi.
Qat'iy chegaralangan	Vakolatlarni taqsimlash	Keng foydalana oladi.

SAVOLLAR

1. Bir uslubning alohida xislatlarini boshqa uslub xislati bilan qo'shib va aralashtirgan holda yanada samaraliroq uchinchi uslub yaratish mumkinmi?

2. Agarda mumkin bo'lsa siz nimani taklif etgan bo'lar edingiz va qanday maqsadda.

3. Keltirilgan uslublardan qaysi birini (agarda ularga izchillik bilan amal qilinsa) samaraliroq va nima uchun?

21. Jamoadagi shaxslararo nizolar kelishmovchiliklar:

1. har doim zararli.

2. tabiiy hol va shuning uchun ularni «Foydali yoki zararli» deb hisoblab bo'lmaydi.

3. Kelishmovchiliklar ba'zan foydali, agarda qonuniy asosda sodir bo'layotgan bo'lsa, bu javoblardan qaysi biri sizningcha to'g'ri? Sizning javoblaringizdan kelib chiqqan holda: janjal, nizolarni oldini olish kerakmi? Yoki ularni tabiiy hol deb hech narsa qilmaslik kerakmi, lekin ular yuzaga kelganda tortishayotgan tomonlar uchun mos keladigan usul bilan nizoli vaziyatni darhol bartaraf qilish kerakmi?

Bu yo'llardan qaysi biri sizning fikringizga psixologik jihatdan to'g'ri?

22. Kichik guruhlarda umumiy kelishilgan fikr, qaror, xulosaga erishish uchun munozaralarni qanday olib borish kerak?

– muammoni ko'rsatib bering va «nima qilish kerak» degan savolni qo'yish kerak;

– turlicha fikrlarga quloq solish kerak (bir-birini to'ldiruvchi va bir-biriga qarama-qarshi);

– haqiqatga yaqin turli fikrlarni keltirish orqali munozarani keskinlashtiring, shu bilan jamoatchilik fikrni rag'batlantirish.

– umumiy yagona fikrga erishib (yoki ko'pchilik qo'llagan mantiqiy to'g'ri xulosaga) xulosani ifodalashni taklif etish.

Kundalik hayotingizda uchrab turadigan o'zingizga ma'qul masalalardan biri guruhli qaror qabul qilish bo'yicha munozaralar tashkil etish reja-senariysini tuzing.

23. «Munosabatlardagi to'siq» tushunchasining mazmuni nima? U «kommunikativ to'siq» bilan mos keladimi?

24. Taklif etilgan adabiyotlarni ma'ruza matnlari bilan solishtiring va yuqorida keltirilgan psixologik masalalarni yechishda mustaqil ishlab chiqqan javoblaringizni o'rganish asosida quyidagi savollarga javob bering.

1. Ijtimoiy psixologiyaning nazariy ahamiyati va uning psixologiya fanidagi o'rni qanday baholaysiz?

2. Rahbar, pedagog, amaliy psixolog kasbiy faoliyati uchun ijtimoiy psixologiyaning amaliy ahamiyati nimalardan iborat?

Ijtimoiy psixologiya ijtimoiy hayot muammolari, shaxsni rivojlanishi, jamiyatni hayotga munosabatlarining psixologik qonuniyatlarini o'rganadi.

TALABALAR O'QUV MASHG'ULOTLARINI NAZORAT QILISH VA TARTIBGA KELTIRISH

«Nazorat» atamasini qo'llashga pedagogik o'quv jarayonida va pedagogik psixologiyada turlicha yondashiladi. Pedagogika nazariyasida va pedagogik amaliyotda «nazorat» atamasi «keng» va «tor» ma'noda uchraydi. «Keng ma'noda» nimadir tekshirish, «tor ma'noda» esa, kibernetika ruhiyatidadan kelib chiqib, «o'z-o'zini boshqarish uchun

xarakterli bo'lgan teskari aloqa tamoyilidir». «Pedagogika» o'quv qo'llanmasida bu tushuncha yuqoridagidek izohlanadi. Bundan kelib chiqadiki, «o'quvchilarning o'quv mashg'ulotlarini nazorat qilish tashqi teskari aloqani va ichki teskari aloqani ta'minlaydi». «Tashqi teskari aloqa» tushunarli bo'lib: bu o'quv materialining o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini tekshirish degani (nazorat-so'ravlar, yozma ishlar, imtihonlar va h.k.), bularni barchasini o'qituvchi tashkillashtiradi. «Ichki teskari aloqada» esa, «o'zgacha» — o'quvchining o'z-o'zini tekshirishi, bu haqida bir nechta umumiy so'zlar, ulardan o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishida «teskari aloqa»ning «ichki» xarakterini nimadan tarkib topganini tushunish mumkin. Bu ham baribir «mashinali» yoki «mashinasiz» dasturlash vositalarini qo'llash orqali o'qituvchi yordamida tashkilashtiriladi. «O'z-o'zini nazorat qilish» atamasini qo'llash orqali muallif, o'quvchilar aniq savol yoki masalalarda o'zini tekshirayotib o'zlarining qay me'yorda materialni o'zlashtirganlarini tekshiradilar. Boshqacha qilib aytganda, ular o'z-o'zlarini tekshiradilar va baholaydilar. Bu esa amaliyotdan ma'lum bo'lganidek, o'qituvchi yoki muallif tomonidan o'z-o'zini tekshirish savollar bo'yicha amalga oshiriladi. Bu ham tarkibi bo'yicha «tashqi nazorat»ga kiradi.

Pedagogik psixologiyada «nazorat» tushunchasi birmuncha o'zga ma'noda — «o'quv jarayoni»dek - qo'llaniladi. O'quvchilarning o'quv mashg'ulotlari jarayoni va uning tarkibiy elementi sifatida kiradi. Nazorat — o'quv mashg'ulotining so'nggi natijasi bo'yicha o'zlashtirish sifatini tekshirish kabi emas, balki o'quvchining o'z aqliy jarayonlarini uning tarkibi va tavsifi (prinsiplari, qonuniyatlari, qoidalari) bo'yicha o'qilayotgan o'quv topshiriqlarining to'g'ri bajarilishi uchun mo'ljalli asosdek xizmat qiluvchi nazariya kabi amalga oshiriladi.

Bilimlarni o'zlashtirish jarayonini boshqarish mexanizmi haqida gapirilganda, N.F.Talzina nazoratni uning sozlashdagi zaruriy tarkibiy elementi sifatida qaraydi. Agar boshqarilayotgan jarayon mavzusi bilan hamjihatlikda boradigan (yoki dasturli o'qitish uchun — dastur) bo'lsa, unda hech qanday korreksiya talab qiladigan qo'shimcha harakatlarni yuzaga keltirmaydi. Biroq jarayonning qandaydir dasturdan chekinishini ko'rish bilanoq, pedagog uning chekinishi xarakteri haqidagi teskari aloqa jadvali bo'yicha tushayotgan ma'lumotlarni qo'llab, darhol, talab etilgan sohaga yo'naltirilgan holda o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish bo'yicha tadbirlarni qo'llaydi. Bu sozlovchi harakatda, teskari aloqa nazorat kanalidek chiqadi, ular pedagogik jarayonning oxirini kutib o'tirmasdan, jarayonning borishi haqida ma'lumotlarni oladi, bu esa unga darrov ta'sir o'tkazadi. O'quv mashg'ulotlarining borishi bo'yicha nazorati va korreksiyasi — mana shu nazoratning tushunilishida nimalar muhim, agarda o'quv

mashg'ulotlari tugagan bo'lsa, endi aralashishning iloji yo'q. Agar o'quv jarayonning natijasi shunday bo'lsa, inson o'zlashtira olmagan yoki dasturni yomon o'zlashtirgani, faqatgina jarayon oxirida bo'ladi, bunda esa endi uni to'g'rilashga imkoniyat bo'lmaydi.

Teskari aloqani o'quv jarayonida qo'llanilishi quyidagi ikki muammo yechimini o'z ichiga oladi. Birinchidan, tomondan o'qitish maqsadida, boshqa tomondan esa o'qitishning psixologik nazariyasi asosida nazorat ostidagilar tavsifnomasi majmuyini ajratib ko'rsatadi. Buni esa o'qituvchi dasturlar tuzishda asos qilib oladi. Umumiy qoida quyidagilardan tashkil topadi ya'ni mustaqil tavsifnoma nazoratga olinadi, ularning tarkibiy o'zgarishi bir sifat holatidan boshqasiga o'tishiga olib keladi.

Ikkinchidan, teskari aloqaning chastotasi (oralig'i)ni aniqlash, kuzatuvchining teskari aloqa deb nomlagani mukammal deb hisoblanadi. O'quv jarayoniga ushbu holatni mexanik tarzda olib o'tish samarali chiqmagan. Buning sababi quyidagicha izohlanadi; nazorat o'quv jarayonida faqatgina teskari aloqa funksiyasini bajaribgina qolmay, balki mustahkamlash funksiyasini ham bajaradi. U o'quvchining motivatsion muhiti bilan ham shuningdek bog'liqdir.

V.V.Davidov nazoratni o'quv mashg'ulotidek ko'rib, uning ostida boshqa o'quv mashg'ulotlarining o'quv masalalari va shart-sharoiti talablariga mosligini aniqlashdir. Nazorat o'quvchiga harakatlarning uslubiy tarkibini o'zgartirib, olinayotgan natija va yechilayotgan masala sharoitlari xususiyatlarining u yoki bunisi bilan uning aloqasini aniqlashga imkon beradi. Shuning natijasida nazorat harakatlarining operatsion tarkibi va ularning bajarilishi to'g'riligi kerakli hajmini ta'minlaydi.

Nazorat, uni bajarish sharoitlarining operatsion harakatlar tarkibiga mosligini aniqlashga imkon berib, tarkibsiz reflekslarga asoslanadi. Tarkibiy refleksiyani inson tomonidan shaxsiy harakatlari asosida ko'rib chiqish va izlash bilan bog'liq.

Shu tariqa psixologik nuqtayi nazarda talabning o'quv faoliyati deganda — o'z-o'zining nazorati, o'zining o'quv faoliyati borasida aniqligini ta'minlovchi spetsifik o'quv faoliyati shakli tushuniladi.

O'z-o'zini nazorat qilishning pedagogik tushunchasi esa, o'quv faoliyatini vaqti-vaqti bilan tekshirib, borishni emas, balki o'zlashtirish natijalari bo'yicha o'quvchi tomonidan tashkillashtirilgan o'quv faoliyatidir.

Hozir esa, biz o'z-o'zini nazorat qilishning o'z-o'zini boshqarishga asoslangan o'qitish uslubi va talabning o'quv faoliyati sifatida qaramoqdamiz. Bundan kelib chiqib, birinchi kurs talabasining (iloji boricha tezroq, shaxsiy o'quv faoliyatini shunday to'g'ri va aniq tashkil etishi kerakki, unda o'quv materiali uni o'zlashtirish davomida

zudlik bilan, kechiktirmay o'zlashtirilsin. Demak, bir necha kun tayyorlanib va darhol, bir urinishda o'qilgan dasturlar bo'yicha javob bermaslik uchun, imtihon sessiyasi kelishini kutib o'tirmasdan, hech narsani orqaga surmaslik, o'zlashtirilmagan ma'ruza matnlari va o'qilmagan ilmiy matnlar va o'quv adabiyotlarni to'plamaslik kerak. Afsuski, ko'p birinchi kurs talabalari bunday yo'l tutishmaydi. Talabalarning bunday ish uslubi oldindan ma'lum: bilimlari sayoz, parchalangan, hayot va amaliyot bilan kam bog'langan, isbotlanmagan, uzuq-yuluq, shuning uchun ko'pi unutilgan esdagilari ham bir-biri bilan, mantiqiy bog'lanmagan, o'zlashtirilmagan qisqasi, fan predmeti bo'yicha ilmiy topshiriqlarning butunligi, ahamiyati uzviy, bog'liq holatdek tushunilmasdan esda olib qolingan.

Birinchi kundanoq talabaniing psixologik ritm bo'yicha, kunma-kun, yangi ilmiy ma'lumotlarni o'zlashtirish uchun o'quv faoliyatining nazoratiga uni o'rgatish lozim, bu pedagogika va uslubiyoti tili bo'yicha o'z-o'zini nazorat qilish deb atash mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek nazoratga o'rgatish berilgan muammo bo'yicha maxsus o'quv mashg'ulotlarini anglatishi lozim emas. Balki o'quv faoliyati shart-sharoitlaridan kelib chiqib belgilanishi lozim. O'quv faoliyati quyidagicha tashkillashtiriladi: talaba o'quv topshiriqlarini bajarish jarayonida, uni yechish bo'yicha barcha fikriy operatsiyalarini qadamma-qadam nazorat qilib, o'rganilayotgan nazariyaga aynan mos ravishda bajarilsin, faqatgina shu sharoitda u istalgan natijaga erisha oladi.

Nazoratning o'quv faoliyatiga o'rgatish bo'yicha alohida tashkillashtirilgan mashg'ulotlari odatda, o'tkazilmaydi, chunki belgilangan faoliyatiga o'qitish jarayonining o'zi darslar davomida amalga oshiriladi. Bir vaqtning o'zida topshiriqning shartlarini o'ylab chiqish, tahlil qilish va talabalarni baholash, yechimlarini rejalashtirish va qabul qilish bo'yicha boshqa o'quv faoliyatini birgalikda bajarish bilan amalga oshiriladi. Biroq, o'quv faoliyatlari o'qituvchi tomonidan shunday tashkillashtirilishi kerakki, uni amalga oshirilishi jarayonida o'quvchining qanday qilib o'rganilayotgan nazariyaning me'yorlari, qoidalari, qonunlari va boshqa talablarini qo'llashiga butunlay bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, topshiriqlar shunday tuzilishi kerakki, uning echimi aniqligi shu talablarga rioya etishga bog'liq bo'lsin.

Psixologik nazariyani o'qishda ham boshqa nazariyalarda bo'lgani kabi, talabalar psixologik faktlarni tekshirish va bilishga mo'ljallangan mashqlarni yechishda ulardan foydalansin. Masalan, psixologik faoliyat tushunchasini o'zlashtirish uchun talabalarga berilgan o'quv topshiriqlariga murojaat etamiz. Quyida keltirilgan topshiriqlarni aniq va to'g'ri yechish uchun talaba «faoliyat» tushunchasining belgilari bilan o'zining aqliy operatsiya jarayonlarini doimo taqqoslashi zarur.

Bu belgilar esa, talabalarga yozdirib boriladi: avval tushunchaning differensiasiyasi, so'ngra faoliyat tarkibi (motivning qandaydir talab bilan bog'liqligi, maqsadi, vositasi natijasi). Mana endi talaba topshiriqni bajarishda ehtiyojlar darajasiga qaraydi. Unda psixologik faoliyat belgilarining mavjudligi yoki yo'qligi tahlil qilinadi. Agar mavjud bo'lsa, unda bu «faoliyat»ni tushunchasiga taalluqli, agar yo'q bo'lsa, unda bu «faoliyat» psixologik ma'noda emasligidan iborat.

Yuqorida o'quv operatsiyalarini ko'rib chiqib, tahlil qilinadi. Talaba o'quv topshiriqlarini doimiy nazariyaga asoslanib yechadi, hal qiladi, ularning bajarilish jarayonini esa (faoliyat tushunchasi) mana shunday nazorat qilishdir. E.A.Komilova tadqiqotlarida ushbu tushunchaga misollar talaygina.

Shunday qilib, quyida keltirilgan misollar faoliyat tushunchasini mazmunan ochib bera oladimi?

1. Charchagan musofir, oyoqlariga dam berish uchun, to'nka ustiga o'tirdi.

2. Mendeleevning hozirgi kunda «Elementlarning davriy sistemasi» nomi bilan tanilgan, kimyoviy elementlar jadvali tushiga kirgan o'sha jadvalni u 1869-yil o'zi kashf qilgan holda qonun yaratgan edi. Jadval uning tushida ko'ringanligi faoliyat bo'la oladimi?

3. Talaba ma'ruzani ma'nosiga tushunmasdan, tarkibini to'liq o'zlashtirmasdan, tez yozayapti. U faoliyat bilan bandmi?

4. O'quvchi she'r yodlayapti, ikkinchisi esa allaqachon yodlagan va hozir jim o'z o'rtog'ini eshityapti. Ikkovidan qay biri faoliyat bilan band? Yoki ikkovimi? Nima uchun?

5. Tegirmon tarmog'i yoqildi, u ishlayapti, qoplar tez unga to'layapti. Bu yerda uchta fe'l mavjud. Ulardan qay biri faoliyatni anglatadi?

6. Navbatchi muhandis tantanavor ravishda yangi gidrostansiyadagi «asosiy tarmoqni» ishga tushiradi va shundan so'ng mana 40 yildirki GES ishlamoqda, avval boshida elektr energiyasini O'zbekistonga, endilikda viloyatlarga uzatmoqda. «Ishga tushirdi» va «ishlayapti» fe'llaridan qay biri faoliyatni anglatadi yoki ikki tushuncha ham mazmunan bir xilmi?

7. Trenirovkada sportchining yugurishi va qonunbuzarning nazoratchidan qochishi, yugurish — bu yerda qaysi biri faoliyat.

8. Ko'zini ochgan inson tepasida ayiq boshini ko'rib qo'rquvdan baqiryapti? Bu faoliyatmi?

9. Bolalar mehmon kutish o'ynashyapti, dasturxon bezatilyapti, dasturxon gazetadan (ovqatli tarelkalar, qoshiqlar, pichoqlar, o'yinchoqli, gazeta qog'ozidan salfetaklar, «non» va h.k.) «mehmonlar» (qo'g'irchoqlar)ni o'tkazishadi, darhol barchasini buzishadi (mehmon qilmasdan) yana boshidan ovqat pishirishadi, stol

tuzatishadi, mehmonlarni o'tkazishadi va h.k. ular faoliyat bilan mashg'ulmi?

10. Kutilmaganda, sevgan komandasi darvozasiga kiritilgan goldan stadiondagi (tomoshabinlar) muxlislarning hayqirig'i faoliyatmi?

11. Komandir yaqinlashayotgan tankdan qo'rqib, orqaga qochayotgan askarlardan birini ko'rib, «To'xta, yot!» deb baqirayapti. Faoliyatmi?

12. Yozuvchi mana yarim soatdan beri nimadir yozish uchun stol ustida o'tiribdi, lekin yozmayapti. Bu yerda faoliyat bormi?

13. EHMda ma'lumot berilyapti: sizning harakatingiz xato. Bu nima faoliyatmi?

14. Telefon tarmog'ining narigi tarafidan kimdir javob bermoqda: «Siz raqamni noto'g'ri terdingiz». Javob berayotgan tomonga nisbatan bu faoliyatmi?

Ko'rib turganimizdek, bu misollar oddiy turmushdan olingan, juda sodda misollardir va bunday mashqlarni tayyorlash o'qituvchi uchun unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi.

Biroq talaba bu savollarning birortasiga hali to'g'ri javob bera olmaydi, agar qo'l ostida faoliyatning psixologik tushunchasi ilmiy tarkibini shu tushuncha belgilari yozilgan asosli qo'llanmasi bo'lmasa va mana keltirilgan mashqlarning sharoitlarini baholash va tahlil qilish, yechimini o'ylab topish va uning tushunchasini talabaning doimiy taqqoslashi yordamida o'rganilayotgan belgilari yozilgani bilan ularning to'g'riligini aniqlash bo'yicha o'quv faoliyatidir. Bu nazariyaning o'quv harakati va aynan u «faoliyat»ning psixologik ilmiy tushunchasini shakli belgisini, qayta o'rganishsiz, mashqlarning amaliy psixologik jihatdan faktlarda berilgan tushunchaga tegishliligi yoki tegishli emasligidek harakatlarni amaliy ishlash jarayonida qo'shimcha o'rganishlarsiz o'zlashtirishdir. Tushunchaning ilmiy tarkibini o'zlashtirish amaliy o'zlashtirish natijasida bajariladi, chunki uni hayotga taalluqliligini tushunish va tushunganlarni mustahkam eslab qolishda ro'y beradi.

Berilgan o'qish faoliyatini tashkillashtirishga kelganda bunda istalgan o'quv materialini bunday tarzda o'zlashtirilishini orqaga surishga imtihon sessiyagacha tashlamasdan o'rganish bilan erishiladi. O'quv faoliyatining nazoratining psixologik tushunchasi yuqoridagilarda o'z aksini topadi.

TALABALAR O'QUV FAOLIYATINING KORREKSIYASI

«Nazorat» atamasi psixologik tushunchasi bo'lgan bilan bir qatorda pedagogik ko'rinishi ham mavjud. Yuqorida aytib o'tilganidek «pedagogik nazorat» deganda «nimanidir tekshirilishi» tushuntirilib, unda o'quv jarayonida esa o'quvchi faoliyati uning natijalari, bilish ko'nikmasi va tushunchasi sifatida tekshirishdir.

Uslubiy ilmiy tartibda psixologiyani o'qitishi metodikasi ilmiy pedagogikaning qismidir. Shuning uchun talabalarning o'quv faoliyati natijalari nazoratni tashkillashtirish uslubi psixologiyadan tashqari yana pedagogik nazariya va pedagogik amaliyoti tajribasiga ham asoslanishi kerak. Bu o'qitish natijalari nazoratning barcha usul va uslublariga taalluqli va o'quv materialining individual suhbatlarda guruh mashg'ulotlarida yozma nazoratda, kurs va diplom ishlarida, sinov va imtihonlarida o'zlashtirilganligi sifatini davriy aniqlash bilan amalga oshirishning shakl va vaqti bo'yicha farqlarda chegaralar mavjud emas. Barchasi paydo bo'lgan shart-sharoitlar va shunga mos o'qituvchining fikrlari asosida tashkil etilishiga bog'liq. Masalan: agarda ilmiy adabiyotga bo'lgan yengil qarashlarni sezilsa, u holda yozma so'rov shaklida yoki seminar mashg'ulotlarda tavsiya etilgan ma'lumotnomalardan muhim ma'lumotlarni o'zlashtirishlari zarur bo'lgan jihatlarni muhokama qilish orqali talabalar bilimni tekshirishni tashkillashtirish mumkin.

O'qitishning yakuniy tekshirishi deganda esa, semestr yoki yillik (o'tilgan kurs bo'yicha) bitiruv davlat imtihonlarini yoki diplom ishlarini tushunish qabul qilingan.

Ba'zi bir holatlarda kurs ishlarini ham o'z ichiga oladi, chunki bir tomonidan qandaydir muhim ilmiy muammoni o'zlashtirish tugallanadi, boshqa tomondan kurs imtihoni yoki diplom ishi (berilgan fanda) bo'yicha tayyorlov bosqichi vazifasini bajaradi. Shu tariqa kurs ishi teng me'yorda kursni o'zlashtirishdagi oraliq natijaga kelishdek yoki o'rganilayotganlardan uzviy muammosini o'zlashtirishning yakuniy natijasi sifatidagi ko'rsatkichidek qaralishi mumkin. Shuning odatda, kurs ishlarini yozayotganda uni bajarish vaqti va sifatiga yetarlicha qat'i talablar qo'yiladi. Bu nafaqat o'qish, balki yana ilmiy izlanish mashqlarini yechishdir.

O'qish faoliyatining asosiy pedagogik funksiyalari quyidagilar:

– o'tilgan o'quv materialini talaba tomonidan o'zlashtirgan sifatini tekshirish va baholash;

– barcha talabalarning o'quv dasturini o'zlashtirishi umumiy va o'z oldilariga qo'yilgan maqsad bilan o'qish natijalarini taqqoslash vositasida o'quv jarayonining samarasini baholash;

— yoʻl qoʻyilgan kamchiliklarni bartaraf etish va erishilgan yutuqlarni koʻpaytirish boʻyicha asosiy yoʻnaltiruvchi choralarini rejalashtirish, oʻquv faoliyatini tashkillashtirishning samarali usul va uslublari talabalarning mustaqil ishlarini tashkillashtirishni oʻzlashtirish va kengaytirish va h.k.

Seminar sinov va imtihonlar nazorat ishlari kurs va boshqa yozma ishlarini oʻtkazgach, shuningdek, amaliy va laboratoriya mashgʻulotlarini tekshirib boʻlgach oʻquv dasturini tuzatish va uning sifat koʻrsatkichini oshirishga yoʻnaltirish boʻyicha choralar koʻriladi.

Pedagogik nazorat jadvalini samarali ishlash uchun bir necha talabalarga javob berish zarur.

Birinchidan, nazorat obyektiv boʻlishi kerak. Bu degani barcha oʻqituvchi va talabalar oʻquv faoliyati holatini baholayotganda kelishilgan umumiy jihatlardan ularning nimaga asoslanganligini oldindan barchaga maʼlum boʻlishi kerak.

Ikkinchidan, nazorat natijasida qoʻyilgan baholar hajmi oʻzgarmas deb hisoblanadi va hech qaysi tarafdin na nazoratchi, na nazorat qiluvchi tomonidan shubhalanishga yoʻl qoʻyilmaydi, chunki ular ikkala tomonga ham maʼlum boʻlgan obyektiv kriteriyalariga asoslanganligidir.

Uchinchidan, nazorat va uning natijalari oshkoralikni talab qiladi, chunki har bir qiziqqon shaxs (oʻqituvchi yoki talaba) dekan yoki kafedra mudiri ularni toʻliq oʻrganib chiqishlari, ularga asoslangan xulosalar chiqarishlari mumkin boʻlsin. Xulosalar oʻzlari uchun ishonchli va jadval ijobiy ishlarni har biriga alohida taalluqli boʻlgan oʻquv jarayonini yoʻnaltirilishining zaruriy qismlari boʻyicha tanlangan boʻlishi kerak.

Qoʻyilayotgan baholarning asoslanganligi va obyektivligini taʼminlashning yetarlicha qulay va taʼsirchan vositasi oliy oʻquv dargohlarining tajribasi koʻrsatganidek oʻquv muassasada maxsus ishlab chiqilgan, fakultetda rasman tasdiqlangan, shunga moʻljallangan oʻquv kengashida talabalarni semestrda semestrga oʻtishi, kursdan kursga koʻchirishdagi attestatsiya sharoitlari haqidagi hujjatga bogʻliqdir. Ushbu hujjat turlicha nomlanishi mumkin. «Talabalar attestatsiyasi shartlari» yoki «dasturni oʻzlashtirish darajasini baholash kriteriyalari» va h.k. Biroq maqsadi bitta nazorat qilinayotgan obyektini baholashga bir xilda yondashishdir. Misol sifatida bunday hujjat variantlaridan birini keltirish mumkin. Oliy oʻquv yurtlarining birida tajriba tariqasida ishlatilgan va ishlab chiqilgan psixolog amaliyotchilarni tayyorlovchi muassasa tomonidan talabalarni nazorat qiluvchi, oʻqituvchilar tomonidan ham umumiy qoniqish hosil qilgan hujjatlaridan birini misol tariqasida keltirish mumkin. Undagi hamma narsa ham har tomonlama aniqlashtirilgan boʻlmasligi idealdan uzoq boʻlishi

(umuman ideal amalda bo'lishi haqiqatdan yiroq) mumkin, ammo u shunisi bilan yaxshiki u ikki tomonga nazorat qiluvchiga ham, nazorat qilinuvchiga ham, aynan nima tekshirilishi va bu qanday baholashi haqida yetarlicha aniq qat'iy mo'ljallarni beradi.

Mana shu talabalarning dasturni o'zlashtirish sifatini baholashga taalluqli hujjatdan parcha.

Fakultet talabalarini attestatsiyasi shartlari.

1. Talabalar attestatsiyasi ular o'qigan o'quv fanining o'zlashtirish darajasiga ko'ra, imtihon va sinovlardagi tekshiruvlar natijalari bo'yicha o'tkaziladi.

2. O'zlashtirish darajasi. Talabaning bo'lajak amaliyotchi psixolog mutaxassisi va uning bo'lajak kasbiy faoliyatiga taalluqli tayyorgarligi umumiy maqsadlaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Shuning uchun imtihonda undan ikki nazariy (bilimga) va amaliy (mahoratga) qismlardan iborat savollarga javob berish talab qilinadi. Agar savol tuzilishida bunday rivojlanish bo'linish bo'lmasa doimo shunga tayyor bo'lishi kerak. Talaba doim nazariy holatlarni o'zi bilgan hayotiy misollar asosida ko'rsatib berishi kerak.

Bu dasturni o'zlashtirish chuqurligi kitob matnini (darsliklar va boshqa adabiyotlar) uslubiy to'g'ri eslab qolishi (xotirasi bo'yicha aytib berishi) bo'yicha baholanmaydi, aksincha olingan bilimlarni amaliy holatda qo'llay bilishi bo'yicha baholanadi.

3. Talabalar bilimlariga alohida psixologik sikl bo'yicha o'quv fanlariga qo'yilgan talablar:

– psixologiya tarixi bo'yicha – imtihon biletleri talab qilayotgan hajmi va rakursda psixologiya rivojiga yo'naltirilgan aniq bosqichini talaba bilishi, bunday rivojlanish qanday amaliy talablardan kelib chiqqanini asoslash, tushuntira olishini, isbotlab berishi;

– umumiy psixologiya bo'yicha nazariy savollarni bilishi va o'z bilimini amaliyotda qo'llay olishi avvaldan berilgan amaliyot topshirig'ini bajarishi yoki nazariy holatni ko'rgazma qiluvchi yo tasdiqlovchi hayotdagi misollarni keltirish;

– pedagogik va yosh psixologiya bo'yicha talabaning ontogenezda shaxsning psixik rivojlanishi haqidagi qonuniyatlarni, shuningdek bolalik chog'ida bu rivojlanishning asosiy bosqich va davrlari yoki tarbiya va ta'limning psixologik asoslari haqida shaxsning psixik rivojlanishining umumiy shakllarini bilishidan iborat. Shuningdek, imtihon qilinayotganda samarali pedagogik amaliyotning asosida yotuvchi, uning ilmiy poydevori sifatida xizmat qiluvchi psixik rivojlanishining qonuniyatlari asosidagi misollarda ko'rsatib bera olishi lozim.

Ijtimoiy psixologiya bo'yicha ijtimoiy guruhlariga kiritilgan insonlarning faoliyati va xulq-atvori qonuniyatlari haqidagi yana

shuningdek, ana shu guruhlarning psixologik tavsifi haqidagi savollarni bilishi, guruhning xatti-harakati yoki guruh faoliyatidagi holatlarni tahlil qilish uchun shu bilimlarni qo'llay olishi:

– maxsus kurslar bo'yicha umumpsixologik ijtimoiy psixologik va pedagogik-psixologik qonuniyatlarni ommaviy ahamiyatini bolalar va kattalarga ta'lim va tarbiya berishdagi nazariy va amaliy topshiriqlarini yechish uchun bilishi va shu bilimlarni pedagogik holatlarini psixologik baholash va tahlil qilish uchun ijodiy qo'llay olishi.

4. Imtihon va sinovlardan tashqari talabani attestatsiya qilish uchun asos bo'lib, uning seminar va amaliy mashg'ulotlar natijalari, kurs va nazorat ishlari sifati bo'yicha o'qituvchi tomonidan aniqlangan oraliq baholashlarini o'tkazish o'zlashtirishiga xizmat qilishi mumkin.

Bunday holatda talaba berilgan fan bo'yicha imtihonsiz (sinovsiz) «a'lo» baho bilan attestatsiya qilinishi mumkin.

Bu yerda yetarlicha talabani bilim va mahoratiga aniq va qat'iy talablar belgilanadi. Shubhasiz hujjatning qulayliklari deb – talabani o'quv faoliyatining shunday natijasizki, o'qitish sifatini ham nazariy bilimlarga va uni hayotda qo'llashning amaliy mahoratiga bog'liqdir. O'qituvchi nazorat qilinuvchi nazoratchilarga oldindan tanish bunday kriteriy o'qitishni va talabani o'quv faoliyatini boshidan aniq jihatdan yo'naltirib, psixologiya bo'yicha holatlarda amaliy topshiriqlarni yechishdagi mahoratini ko'rsatish asosida tekshirishni nazarda tutadi.

Hozirgacha yetarli darajada aniqlanmagan va qayta ishlash talab qiluvchi (balki dars jarayoni davomida izlanishlarni talab qiluvchi) «mahorat» va «bilish» tushunchalarining aniq tarkibi haqidagi savol berishgan. Gap shundaki, turli o'qituvchilar va boshqa nazorat qiluvchilar unga turli xil tarkiblarni kiritishlari mumkin. Biroq psixologik jihatdan o'quvli inson yetarlicha ishonch va aniqlik bilan ushbu tushunchalardan yashirin manbani anglab olishi mumkin. Bu ko'rsatilgan jihatlarni qo'llash mahorati talabalarga salmoqli foyda keltiradi, og'zaki javob berish uchun imtihonlarda ulardan qanday bilimlarni nazorat talab qilinishi va ular nimani ushbu bilimlarga ilova sifatida hayotiy masalalar asosida ko'rsata olishlari lozimligi yuzasidan uchun aniq taassurot qilib oladilar.

Ushbu jihatlarni imtihonlarda bilim va mahoratlarini tekshirish uchun qo'llash uslubini oddiy, har bir bilimga bitta nazariy savol va bitta topshiriq kiritiladi.

Odatda, savollar oldindan talabalarga ma'lum bo'ladi, ularning bilimlarini tekshirish uchun imtihonga kiritilgan va dastur bilan hamjihatlikda tuzilgan va talabalarga ma'lum qilingan psixologik topshiriqlar to'plamini qo'shish kerak, shu orqali ular imtihonlarga

tayyorgarlik tartibida barcha berilgan to'plam topshiriqlarini yechadilar.

TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINI BOSHQARISH

Talabalarni adabiyotlar bilan mustaqil ishlash mahoratlari ta'lim jarayonida shakllanadi. Avvalgi bobda biz o'quvchi o'quv faolligini o'rganib, rivojlanib borishi o'z-o'zini shakllantirishga, o'z e'tiborimizni qaratdik. Bunga talabalarning fikrlashlarini faollashtirishga mo'ljallangan, ularda berilgan yuqorida bayon etilgan barcha topshiriqlar (savol va topshiriqlar) xizmat qiladi. Asosiysi o'quvchi shaxsining ilmiy va hayotiy muammolarini tushunish qobiliyatini egallab o'zini o'zi yaratadi.

Talabani mustaqil o'qishga o'rgatish psixologiyani o'qitish metodikasining muhim masalalardan biridir.

Psixologiya va uni tashkil etuvchi boshqa o'quv fanlari gumanitar yo'nalishdagi boshqa fanlari kabi taxminan bir xil o'rganiladi. Lekin uning o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud bo'lib uni hisobga olmaslik mumkin. U maqsadlari, masalalari, mazmunidir.

Psixologiyani o'rgatishning maqsadi-insonni tushunishi u kim bo'lishidan qat'iy nazar u bilan to'g'ri o'zaro aloqalar olib borishga qaratilgan bo'lsa, unda nazariy (kitobdan) qoidalarini bilish oliy o'quv yurtida bo'lajak mutaxassisni o'qitishning yakuniy maqsadi bo'lmay, balki faqat unga ergashish vositasi hisoblanadi. Asosiy maqsad — mavjud odamlar psixologiyasini bilish mahoratidir.

Rivojlantiruvchi o'qitish yordamida talabada nazariy fikrlash mahoratini shakllanadi va bu orqali kitobdan o'quv materiallarini yodlash, mexanik eslab qolishni yo'qotish, talabani mustaqil o'quv faoliyatini to'g'ri yondashilgan holda tashkil qilinishi.

Bu adabiyotlarni o'qiganda ma'ruza tinglaganda talaba olgan ma'ruzalarini doim odamlarning hayotiy xulqlarini shaxsiy fikrlari, sezgi hissiyotlari bilan xayolan taqqoslashi ularni tanqidiy tahlil qilishi va yangi ilmiy nuqtai nazardan kelib chiqqan holda baholashlarini anglatadi.

Bu o'rganilayotgan materialda talaba nazariyani yodlab olmasdan balki, uning yordamida hayotiy hodisalarni tahlil qilib unga yanada yaxshi o'qishga yordam beruvchi, fikrlashni rivojlanishini anglatadi. Faqat shu yo'l bilangina psixologiyani fan sifatida umuman har qanday boshqa fan kabi o'zlashtirishi mumkin. Biroq ko'plab boshqa fanlarga qaraganda psixologiyani ustunlik tomonlari mavjuddir. Jumladan, ilmiy bilimlarni amaliy qo'llash sohasi shuningdek, amaliy material sifatida qo'l ostidagi odatlar va boshqalar.

Ko'rsatilgan maqsadlarga talabalar erishishlari uchun o'qituvchi tomonidan quyidagi masalalar hal qilinishi lozim.

1. Talabada fanni chuqur o'rganishga turtki bo'luvchi omilni shakllantirish va shu orqali u quyidagilarni hal etishi lozim. «Psixologiya menga nima uchun kerak bo'ladi?», «Nima uchun psixologiyani o'rganish kerak?». Agarda «diplom», «obro'» uchun bo'lgan bo'lsa, unda talabada fanni o'rganish uchun sabab o'z-o'zidan mavjud uni hali takomillashtirish kerakligini tushuntirishdir.

Ana shu masala o'qituvchi uchun eng birinchi va bilish uchun eng muhim vazifadir. Uni qanday qilib hal etish kerak? Talabaga odamlar psixologiyasini bilish hayotda unga shaxsan qachon, qaerda va nima uchun kerak bo'lib qolishini tushuntirib berish va hakoza. Bunga psixologiyani fan sifatida predmeti va vazifalarini ochib beruvchi maqsad birinchi ma'ruzadayoq amalga oshiriladi. Ma'ruzada psixologiya inson hayoti uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi, shaxs kamolga yetar ekan insonlar jamoasiga ehtiyoj sezadi, shunday ekan ularni psixologiyasini bilish kelajakdagi faoliyatlari uchun kerakligini anglatgan holda qiziqtirishi kerak. Fanni o'rgatish jarayonida zarur ekanligini. tushuntirish chuqurlashtirilib boriladi va natijada, psixologiyaga nisbatan qiziqishga aylanadi. Ana shu o'quv faoliyatida amaliy sabab ilmiy psixologik bilimlarni egallab olishning shaxsiy mazmunini anglab yetishga asoslangan, o'rganishga nisbatan qiziqishi haqiqatda takomillashtirishni anglatadi.

Ma'ruzalar va kitoblardan olingan bilimlarni o'zlashtirish uchun hayotiy psixologik hodisalarni, psixologik bilimlar asosida tushuntirishga intilib ularni hayotiy psixologik hodisalar bilan solishtirish kerakligini talabalarga tushuntirish lozim. Bu masalani hal etishda ma'ruzalarda o'qituvchi tahlil qiladigan adabiyotlardan keltiriladigan misollar hamda amaliy mashg'ulotlarda, seminarlarda muhokama etiladigan amaliy topshiriqlar (psixologiya o'quv masalalari) yoki psixologiya fanlar bo'yicha yozma nazorat ishlar mazmunini tashkil etuvchi amaliy topshiriqlar yordam beradi. Ilmiy qoidalarni hayotiy hodisalarga bunday taqqoslash odamlarni psixologiyaga o'rgatish demakdir. Kundalik hayotiy hodisalarni psixologik nuqtayi nazaridan o'rganish har qanday sharoitda ham inson bilan to'g'ri munosabatlar qurish uchun uni tushunish, o'rganishni anglatadi. Odamlarga rahbarlik qilish boshqa odamga bo'ysinish o'qitish va tarbiyalash shu bilan bir vaqtda munosabatlar uchun qulay psixologik muhitni yaratishdan iborat.

Adabiyotlarni mustaqil o'rganishda talaba uchun quyidagi shior harakatlarga chorlovchi doimiy ko'rsatma bo'lishi kerak. Hayotiy hodisalarni psixologik tahlil qilishdan (tadqiqotlaridan) olinadigan barcha xulosalarni albatta yozib borish lozim. Bunday yozuvlarni

amalga oshirib borish an'anaviy o'qitishda (maktablar oliy o'quv yurtlarida) ko'pincha kitobdagi mavjud narsalarni ko'chirib yozib olishdan iborat bo'lgan konspektlar yozib borish bo'ladi. Ammo kitobdan biror fikr keltirilsa, unda darhol sharhlashi ham kerak. Talaba yozib olingan qoidalarni hayotiy tushunishini aks ettiruvchi shaxsiy fikrlarini yozib borishi shart. Bu uning fanni egallab borishini haqiqatdan mustaqil ekanini anglatadi.

Ko'rsatilgan masalalar hal etilganda talaba faqatgina ma'ruza tinglagani emas, balki uning mazmunini tushungan holda kitobni faqat o'qib chiqish emas, uning mazmun-mohiyatini anglab yetishi, psixologik tahlil qilishga, olgan bilimlari asosida odamlar xulqini baholay oladigan va ilmiy bilimlaridan o'zining kundalik amaliyotda foydalanishga tayyor bo'lib chiqadi. Oliy o'quv yurtida o'qitish talabalarning sessiyalar oralig'ida o'zi mustaqil bilim olishini to'g'ri tashkil etishga bog'liq bo'ladi. Mustaqil bilim olish tartib, kitob o'qishga, navbatdagi vaqtinchalik tadbirga aylanmasligi uchun (talaba yarim yilda oldiga sessiya oldidan esa kitob o'qishga kirishadi) unga bu ishini doimiy amal qiladigan tizimga aylantirishga yordam berishi kerak.

Ma'lumki, fanni o'rganish masalani hal etishga sun'iy majburlash emas, yaxlit yondashish, mazmuni bo'yicha va bajarilishi yuzasidan mustaqil bo'lishni talab etadi. Alohida masalalarni o'rganish, qandaydir bir xususiy va bunda rasmiy bo'lgan ma'ruzalarga erishish (misol uchun nazorat ishlarini o'z vaqtida bajarilganligi haqida «hisobot» berishi) kabi o'rganish tuzilish elementlarining barchasi bir-biri bilan tabiiy bog'liq bo'lishi hamda bir biridan ajralgan holda to'la o'zlashtirilishi mumkin bo'lmagan fanni qandaydir tizim sharoitida mazmunini o'zlashtirishiga imkon bermaydi. Biror narsani eslab qola olsa ham baribir buni chuqur bilib bo'lmaydi va shaxsning ijtimoiy xulqi ilmiy boshqaruvchisi bo'lib xizmat qila olmaydi.

Agarda talaba alohida bir masalani hal etishga kirishsa (misol uchun referat yozish bo'yicha ishlarni bajarishga), lekin bu masalani to'la hal etishi uchun ilmiy asoslarini hali o'zlashtirmagan bo'lsa, u asosiy maqsadga erishishida mavjud odamlar xulqini tushunishga imkon beradigan ilmiy bilimlarni egallash yo'lida o'ziga sun'iy tasdiqlarni yaratadi. Shuning uchun muhit talabning o'quv dasturi alohida qoliqlari bo'yicha hisobotlari emas, fanni qadamma-qadam kompleks o'rganishi bir vaqtning o'zida o'zlashtirib olish va uni barcha alohida o'quv masalalarini hal etishga qo'llash hisoblanadi. Mana shu dialektikadir: talaba aniq bir masalani hal etib fanni o'rganadi, o'rganish esa keyingi hamma o'quv (nazariy va amaliy) masalalarni to'g'ri hal etishga qodir bo'lib qoladi. Bunga faqatgina fanni o'qitishga xususan talabning mustaqil bilim olishini tashkil

etishga kompleks va sistemali yondashish yordamidagina erishish mumkin. Mustaqil ishlashga kompleks yondashishni talaba qanday amalga oshirishi mumkin. Asosiysi talaba darslik va boshqa adabiyotlarni o'qiyotganida ma'ruzalarda olgan axborotlarga tayanishi kerak. Bir manbadan o'qiganlarini boshqa manbadan olgan axborotlari bilan solishtirishi, olgan bilimlarini to'ldirib va aniqlashtirib borishi kerak. Ularni o'z navbatida hayotiy hodisalar odamlarda va shu jumladan o'zida hali kuzatiladigan haqiqiy psixik hodisalar bilan solishtirilishi kerak. Shunday qilib, ma'ruzada nazariy adabiyotlarga ulardan amaliyotga o'tish hodisasi yuz beradi. Bu esa o'quvchining ongida mavjud bo'lmagan bilimlarni egallab oladi, ya'ni o'zlashtirish jarayoni ketadi. Ilmiy adabiyotlardagi bilimlar talabani odamlar psixologiyasini o'rganish bo'yicha amaliy analitik amallarni bajargani uchun olgan bilimlardan foydalanishga o'rganib olgandagina o'zlashtirilgan deb hisoblash mumkin.

Shunday qilib, talaba tomonidan fanni o'zlashtirilishi faqat uning mazmunini yaxshi bilish bilan emas, balki yana bu bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo'llashni bilishini anglatadi. Mustaqil bilim olish tizim sifatida o'z tuzilishlariga ega. Talaba bu tuzilishning barcha elementlaridan to'la foydalanish muhimdir. Shuni ham hisobga olish kerakki, har qanday talaba ham o'qituvchiga maslahat so'rab murojaat etavermaydi. Tajribalardan ko'rinadiki talabalar hatto konsultatsiyalar olish uchun navbatchi o'qituvchilar bilan uchrashuvga ham kelmaydilar. O'quv materialini o'zlashtirishda qiyin nazariy masalani tushunib olish uchun zarur bo'lgan jiddiy vaziyatda talaba birinchi navbatda o'ziga o'zining o'quv o'rganish faoliyatini qurish mahoratiga tayanadi. Lekin nima bo'lishidan qat'iy nazar baribir birinchi kurs talabasi hali o'qishni bilmaydi. Mustaqil bilim olish mahoratiga tezda o'rganib olishi uchun unga ishlash metodlari va usullarining ba'zilaridan foydalanishga yordam beradi. Bu metodlarni ko'rib chiqish uchun mustaqil ishlashni tashkil etuvchi qismlariga ajratib chiqamiz:

- ma'ruza konspektlarini o'qish;
- o'quv va ilmiy adabiyotlarni o'qish sharhlash va konspekt tuzish;
- imtihonlarga (sinovlarga) tayyorlanish.

Ma'ruzalar konspektlarini o'qish bir necha maqsadlarga ega:

Birinchisi, ma'ruzalarda nimalar haqida gapirilganligini esga olish;
ikkinchisi, talabaning ishlarini ma'ruzalarda eshitganliklarini tushunishini mustahkamlovchi va guruhlashtiruvchi hayotiy misollar va fikrlar bilan to'ldirish;

uchinchisi, qisqacha ma'ruzani to'la ochib berishi mumkin bo'lmagan, lekin qandaydir hujjatlar va adabiyotlarni o'qish paytida

talabalar alohida e'tibor berishlari kerak bo'lgan ma'lumotlarni darslikdan o'qib olish.

Bu holatda ma'ruzalar konspektlari keyingi ishlari uchun o'ziga xos yo'l ko'rsatuvchi, yo'naltiruvchi bo'lib xizmat qiladi. Ma'ruzalarda faqatgina ko'rsatib o'tilgan, lekin ochib berilmagan masalalarni yaxshiroq va to'laroq tushunib olishga yordam beradi. Bu yerda u yoki bu psixologik hodisalarni tushuntirish uchun hayotiy metodlarni tanlab olish muhimdir, chunki talabaning hayotiy kuzatishlariga mos keladigan misolni tanlab olishda o'ylash jarayonining o'zi ushbu mavjud muammo yoki mavzuni hayotga mos ravishda o'zlashtirish bo'yicha fikrlash faoliyati nazariyani amaliyotda qo'llashga birinchi urinish hisoblanadi.

2. Darslik bilan ishlash va psixologiya bo'yicha ilmiy adabiyotlarni o'rganish.

Darslik o'quv adabiyotining asosiy va muhim turi hisoblanadi. Unda material ushbu fanning yutuqlari zamon rejasida va talaba tushunadigan tilda tizimli bayon etiladi

O'quv adabiyotining asosiy turi sifatida darslikning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat.

Birinchidan, darslik ilmiy o'quv fani bo'yicha qisqartirilgan ko'rinishda butun asosiy materiallardan iborat. Bunga ushbu fanning barcha asosiy tushuncha va kategoriyalari kerakli ifodalar (differensiyalari) bilan kiritiladi, zarur bo'lganda fanda tushunchaning shakllanishi qisqa tarixi bilan beriladi. Bu ko'pincha fanning o'zini rivojlanish mantiqi va holatini tushunish uning mazmuniga bog'liq bo'lgan umumiy asosini tashkil etuvchi kategoriyalari bo'yicha bo'ladi.

Ikkinchidan, darslik asosiy ilmiy kategoriyalarning mazmunini ularning muhim o'zaro bog'liqliklarida va o'zaro aloqadorliklarida bir-biriga bo'ysunilishini bayon etadi. Bu yerda yanada kengroq tushuncha va kategoriyalar va tor doiralardagilarni (tor xususiy, alohida) o'z ichiga oladi va ular ifoda etiladigan predmet va hodisalarni o'rganish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, darslik bilan bir vaqtda o'quv fanining butun ilmiy mazmunini to'la ochib berishi mumkin deb bo'lmaydi, balki asosiy yo'nalishni ko'rsatadi. Undan foydalanib fanni yanada keng va chuqurroq o'rganiladi. Darslik shu mazmunda hodisalarga ushbu fanda beriladigan tushuntirishlarga yanada chuqurroq kirib borishga yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi.

Bu aytilgan gaplarning barchasi albatta har qanday o'qituvchi uchun taalluqlidir, lekin shunga qaramasdan o'qituvchining faoliyatida va talabaning o'quv faoliyatidagi roli haqida yana bir bor o'ylab ko'rish foydali bo'ladi. O'qituvchi va talaba tomonidan rolini baholash nuqtayi nazarlaridan bir xil emas, ba'zida esa qarama-qarshi jarayon

sifatida e'tirof etadilar. Ko'pchilik talabalar darslikka ortiqcha baho beradilar. Uni bilishlarning yagona manbayi deb hisoblaydilar. Shuning uchun ma'ruzalarni yozib bormaydilar, imtihon topshirish uchun hamma narsa bor deb kitobga ishonadilar. Boshqa talabalar bilim olishning asosiy manbayi ma'ruza materiallari ya'ni boshqa darsliklardan olingan ma'lumotlar bilan to'ldirilgan va rivojlantirilgan ma'ruzalar deb hisoblaydilar. Ular ilmiy haqiqatni boshqa joylardan izlamaydilar. Xususan, ilmiy psixologik bilimlar dastlabki manbayi hisoblangan tavsiya etilgan ilmiy adabiyotlardan foydalanmaydilar. Ular darslik yuqori baholab uning asosida imtihon topshirishga erishilayotgan ekan uni fan bo'yicha yetarli manba sifatida hisoblab xato qiladilar.

Lekin shuni ham aytish kerakki, talaba psixologlarning bir qismi bo'lajak kasbiy faoliyatida foydali bo'ladigan ilmiy bilimlar sohasi sifatida psixologiya bilan jiddiy qiziqadilar va iloji boricha ko'proq maxsus psixologik adabiyotlarni o'qishga harakat qiladilar. Shunday qilib, talabalarning baholashlari bo'yicha-darslik bu deyarli barchasi ilmiy bilimlarni mujassamlashtiradi va ular ko'proq unga ishonib munosabatda bo'ladilar.

O'qutuvchi nuqtayi-nazaridan darslik albatta butun fan emas, balki bu birinchi pog'onadir. Darslikdan faqatgina ilmiy psixologiya bilan jiddiy shug'ullanishdan boshlanadi, ya'ni uni haqiqiy egallash, psixologiya bo'yicha maxsus ilmiy adabiyotlarni chuqur to'la va qiziqib o'rgangandagina mumkin bo'ladi.

Lekin majburiy va ilmiy bilimlarning boshlang'ich manbayi sifatida va faqatgina darslik orqali o'rganilishi zarur bo'lgan talabalarga «katta fan» yo'lini ko'rsatuvchi sifatida zarurdir. Ammo talabaning o'quv faoliyatida darslikni o'rni va o'zining bunday tushunishda alohida pedagogik ishlarni talab etadi. Psixologiyani o'qitish metodikasi ana shu haqida fikr ilgari surilishi mumkin.

Bu yerda fikr nima haqida borishi mumkin.

Birinchi navb *da birinchi kurs boshlanishida darslik mazmunini olim-psixologlarning nazariy va amaliy ishlari mazmunini funksional bog'liqligini ko'rsatish, bilan psixologik adabiyotlarni mustaqil o'rganish metodlari va usullari haqida talabalar bilan maxsus mashg'ulot o'tkazish zarurligidan iborat. Bunday mashg'ulotlardan maqsad psixologik munosabatlar bilan inson qalbi sirlarini tushuntiruvchi nozik va aqliy tajribalar bilan qiziqtirishdir. Talabalarda psixik hodisalar haqida o'zlari o'qib chiqishi va tushunib olish, mustahkamlash istagini uyg'otishdan iborat. Ular ilmiy psixologik adabiyotlardan juda ko'plab qizqarli va foydali ma'lumotlarni olish mumkinligini tushunganlarida faqat darslik va ma'ruzalar bilangina cheklanmaydilar.

Bunday maxsus mashg'ulotlardan tashqari doim ma'ruza yoki guruhij mashg'ulotlarida darslikda qisqa bayon etilgan bilimlarni nazariy holda olishning ilmiy asarlarida yangi to'la va juda tushunarli qilib ochib ko'rsatilishini namoyon etib berishi kerak. Agar darslikning mazmuni bilan unga mashg'ulotlarining dastlabki manbayi bo'lgan ilmiy kitoblar va maqolalar o'rtasida bog'liqlikni doimiy tekshirib kelinsa, unda darslikning fandagi yo'l ko'rsatuvchi sifatidagi obro'si o'sib boradi.

Psixologiya o'qitish metodikasi bilan bog'liqlikda darslik haqida aytilishi kerak bo'lgan asosiy fikrlar bu birinchi kurs talabasining darslikni o'zi bilan ishlash metodikasi bilan tanishtirish; uni qanday o'qish kerak, yodlab olish va takrorlashga o'rganib qolmasligi zarurdir.

Talabaning darslik bilan ishlash metodikasiga o'qitish uchun bir tomondan radikal, lekin amaliy vosita mavjud. Darslik matnini o'rganishga o'quv topshirig'i asosiy hisoblanadi. (N.G.Danri tomonidan o'z vaqtida «mantiqiy topshiriq» deb atalgan). Bunday topshiriq juda oddiy tuziladi: darslik matnini o'qib borib, o'qituvchi, talaba, o'quvchi ham uning mazmunini anglab yetishi, o'qituvchining mulohazalarini mantiqiy tushunishi, demak fanning o'zini mantiqiy fikrlashni talab etuvchi savollarni ifoda etadi.

Topshiriqning savollari darslik chegarasidan chiqish va darhol dastlabki manba kitobga murojaat etishga ham mo'ljallangan bo'lishi mumkin.

Fikrimizni misollar asosida davom ettiramiz. R.S.Nemovning darsligida birinchi kitobida quyidagilar ifodalab berilgan. «Psixik jarayonlar idrok etish diqqat, tasavvur, xotira, fikrlash, nutq har qanday inson faoliyatining muhim komponentlari kabi ishtirok etadi» va muallif tomonidan ular «faoliyat va bilish jarayonlari psixologiyasi» nomli bo'limiga kiritilgan. A.V.Petrovskiy rahbarligi ostidagi «Umumiy psixologiya» darsligida (1976) idrok etish jarayonlari shaxs psixologiyasiga taalluqli sifatida qaraladi va «shaxsning idrok etish» nomli bo'limiga kiritilgan. Ikkala matnini o'rganib chiqing va savolga javob bering: nima uchun bir vaqtda jarayonlar faoliyat psixologiyasida, boshqa vaziyatda esa shaxs psixologiyasida o'rganiladi. Psixologiyada mavjud bo'lgan faoliyatli va shaxsiy yondashishlarni hisobga olib, ushbu holatda bu variantlarning qaysi biri sizning fikringizga to'g'riroq bo'ladi. Balki ikkita yondashish ham bir xilda to'g'ridir, (boshqa manbalarga qarang) o'z javobingizni asoslab bering.

«Shaxs psixologiya»si bo'limida turli muammolar shaxsning xislat va xususiyatlari doir bilimlarni o'rganadilar. Misol uchun R.S.Nemov Psixologiya nomli kitobida hatto oltitasini ya'ni qobiliyat, xarakter, iroda, his-hayajon, motivatsiya hisoblab chiqadi. «Umumiy psixologiya» A.V.Petrovskiy rahbarligida darsligida ular faqatgina

uchta temperament, xarakter, qobiliyat bu yerda motivatsiya ham shaxs xususiyatlariga kiritilgan, lekin faqat uning faoliyati bilan bog'liqlikda iroda va his-hayajonlari, sezgilarni esa faoliyat xususiyatlariga kiritilgan. Bu ikki variantning qaysi birini siz to'g'ri deb hisoblaysiz? Balki ular asosida yangi loyihani yaratish mumkinligi haqida sizda fikr bordir. Bu savollarni yanada to'laroq o'rganib chiqish uchun boshqa adabiyotlarni diqqat bilan o'qib chiqing.

A.N.Leontevning «Faoliyat, ong, shaxs» A.G.Asломovning «Shaxs psixologiyasi» (M. 1990) monografiyalari bilan tanishib chiqing.

R.S.Nemovning Psixologiya darsligidagi xotira fikrlash yoki nutq haqidagi boblarini diqqat bilan o'qib chiqing va savollarga javob bering:

a) ko'pchilik tadqiqotchilar xotira qonuniyatlarini o'rganlar va ular asosan yaxshi ma'lumotdir, lekin nima uchun yod olish o'qitish uchun yetarli emas deb hisoblanadi. Agarda yod olish zararli bo'lsa, unda nima uchun xotira qonuniyatlarini o'rganish kerak;

b) «Nutqsiz fikrlash» jarayoni bo'lishi mumkinmi? Nima uchun? Mumkin bo'lsa unda misol keltiring;

d) fikrlash va nutq, nutq bu fikrni tashqi ifodasi yoki «baland ovoz» (yozma bayon etilgan fikr – bu ham nutqdir). Insonning hayotda bir fikr bo'lib, u boshqa narsa haqida gapirishini siz qanday tushunasiz? Shunday holatlarda nutqning fikrlash bilan bog'liqligi namoyon bo'lishini va nutqda hali fikrda bo'lmagan narsa bo'lmashligini yoki nimani o'ylasa o'sha haqida fikr yuritishni isbotlab bering. Darslikni o'qish – mustaqil bilim olishning muhim qismidir. Agarda ba'zi talabalar bu ishni yagona kerak bo'lgan ish deb hisoblashlari uchun o'quv yurtlari amaliyotida uchraydigan talabalar bilimlariga rasmiyatchilik munosabati oqibatida yuzaga kelgan yanglishish hisoblanadi. Mustaqil bilim olishda darslikning o'rnini muhim lekin, barchasi ham emas, u fanni o'rganishda darslikning kerakli vazifalari bilan cheklanganligidir.

Darslikning asosiy vazifasi o'quv fani dasturiga binoan o'zlashtirish kerak bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalar tizimiga o'quvchini (talabani) yo'naltirishdir. Darslikda ushbu fanning mazmunini tashkil etuvchi ilmiy qoidalarni chuqurligi va amaliyligi bilan yo'naltirmaydi, balki fanning asosiy tushunchalari va kategoriyalarini ko'rsatadi. Ularning paydo bo'lishi va ilmiy fanda foydalanishi tarixi haqida hamda atrof-dunyoni tushuntirish uchun ularni ahamiyati haqida qisqacha ma'lumotlar beradi.

Ayniqsa ushbu ilmiy sohada mutaxassis bo'luvchi talaba, misol uchun bo'lajak muttaxassislik mazmunini tushunish juda zarur, lekin bu diradagi bilimlar yetarli emasligi bilan belgilanadi. U darslikdan eng qisqa va eng kerakli ma'lumotlarni olgandan so'ng uning ilmiy

qoidalarini yanada chuqurroq o'rganishi va o'zlashtirishi talab etiladi. Bu ilmiy qoidalarni chuqur o'rganish esa birinchi manbalarni psixologiya muammolarini o'rgatuvchi, psixikaning faolligini qonun va qonuniyatlarini aniqlovchi olim-psixologlarning asarlaridan o'rganish mumkindir. Darslik talabani ma'lum ilmiy yo'nalishlarda asosiy maktablarning nomlari va ularning mualliflarini ko'rsatuvchi yo'lboshlovchi sifatida xizmat qiladi.

Darslikning ikkinchi vazifasi ushbu fan bo'yicha majburiy bilimlar doirasining belgilab berilishi hisoblanadi. Ularning kelib chiqishini chuqur ochib berish va to'la isbotlashga harakat qilmaydi. Talabanning vazifasi tavsiya etilgan ilmiy adabiyotlardan o'zi tushunib olishi va darslikda yo'q narsani bilib olishi uchun ularni ma'lumot sifatida qabul qilishdir. Boshqacha qilib aytganda darslik agarda shartli ravishda gapiradigan bo'lsak, uning chuqurligi bo'yicha emas «kengligi» bo'yicha o'quv fani muammosida aniq yo'lni ko'rsatadi.

Darslik yodlab olish uchun mo'ljallangan emas, lekin masalalarni qisqacha bayon etilishi sababli u yoki bu bo'lim va paragraf, tushuncha yoki kategoriyalarni oxirigacha tushunmay esda olib qolinadi. Mantiqsiz yodlab olmaslik uchun matn bo'yicha konspekt tuzish davomida daftari chetida qaysi tushuncha oxirigacha tushunarli bo'lmay qolganining belgilab borishi kerak. Bunday yozuvlarni amalga oshirib borish rasmiyatchilik emas, chunki bilimlarni o'zlashtirish, psixologik qonuniyatlar nuqtayi nazaridan u fikrlash amallaridan iborat bo'ladi, bu yerda fikrlash amallarining hatto uchtasi mavjud: o'ylash, xulosa chiqarish, fikrlash o'qiganlarini tushunib olish uchun mavjud bilimlari yetarli emas, degan xulosa va nihoyat tushunmagan savolga albatta javob topishlik fikri bilan yozib borish asosida o'zlashtirishga yo'l esa ma'lumki fikrlash orqali boradi. Shunday qilib darslik talabanning ma'ruzada olingan bilimlarini chuqurlashtirib, ravshanlashtirib boradi va bir vaqtning o'zida o'rganilayotgan masalalarda tavsiya etilgan adabiyotlardan o'rganishga undaydi. Shu bilan birga asosiy qoidani esdan chiqarish kerak emas, yangi ilmiy tushunchalar bilan tanishayotgan hollarda ular hayotda nimani anglashini tushunib olish uchun ularga mos faktlarni atrofda odamlar psixikasidan izlash va topish kerak.

Talaba tomonidan darslikni to'g'ri o'qib borish yanada to'laroq ilmiy asosda axborotlarni tavsiya etilgan adabiyotlardan izlashga yo'naltirish kerak. Darslikning bunday yo'naltiruvchi ta'sir ko'rsatishi faqatgina adabiyotlarning keyingi o'rganishlariga sabab bo'lib qolmay, balki, bunday o'rganishning yo'naltiruvchi asosi bo'lib xizmat qiladi.

Tavsiya etilgan ilmiy adabiyotlarni o'qish bu fanni haqiqiy o'zlashtirishni ta'minlovchi talabanning mustaqil o'qish tizimining asosiy tashkiliy qismidir, bo'lajak kasbiy ishlariga mustahkam ilmiy

asos yaratadi. Albatta, o'qish deganda uni oddiy tushunilmaydi. Ilmiy adabiyotlarni o'qish har doim ham badiiy adabiyotlarni o'qishdan qiyinroqdir. Undagi turmush ko'rinishlari obrazlari ko'pincha to'la asoslarsiz, chunki fan sifatidagi mutaxassislarning barchasi tushunarli aniqlik bilan ilmiy xulosalar beriladi. Misol uchun psixologiyaning dastlabki kategoriyasi, predmeti, faoliyati hisoblanadi. Ma'lumki bu qoidani umumiy tanlanishi bilan birga uning mazmuni ko'pincha turlicha ko'rinishda bo'ladi. Bu kategoriyani tushunish qandayligi ko'rsatilgan. Keltirilgan fikrlardan birinchi kurs talabasiga albatta gap nima haqida borayotganini tushunib olish qiyindir. «Ma'lum» deganda biz birinchi kurs talabalarini emas olim psixologlarni nazarda tutib aytamiz, lekin turlicha tushuniladi deganimiz ular to'g'risidadir lekin, bu erda gap psixologik fanning boshlang'ich kategoriyasi sifatida predmeti, faoliyati haqida bormoqda, bu to'g'risida talaba bilishi lozim. Ammo bu parchadan ko'rinib turibdiki, ilmiy kitobni o'qishning o'zi aytilgan fikrning mazmunini tushunish uchun yetarli emas.

Bunday holatlarda o'qituvchi yordam berishi kerak, u talabaning ongida asosiy ilmiy tushunchalarni shakllantirishi va ularni ma'ruzalarda amaliy mashg'ulotlar va konsultatsiyalarda amalga oshiradi.

Talaba kitobni o'rganayotganda u albatta bir alohida muhim kerakli fikrni o'qishda to'xtatib, aytilgan iboraning mazmunini tushuntirmay betlar va bo'limlardan izlab topishga harakat qilmay o'qishda davom etaveradi, lekin ilmiy qoidani tushunib olish uchun u baribir ko'p urinishi kerak bo'ladi. Bundan tashqari, adabiyotni jiddiy o'qiganda kursning navbatdagi mavzularini tushunishga uning intellektual tayyorgarligi bo'lishi ilmiy asar muallifi fikrlaridan nazariy tushunchalarini bilishi lozim.

Ilmiy adabiyotlarni o'rganish uslubi bo'yicha bir necha eslatmalar:

Birinchidan, talabaga adabiyotlarni o'rganishda kitob orqasidan kitob o'qish kerak emasligi, balki g'oyaning va nazariyalarning boshqa tamoyiliga asoslanishlari lozim. Ikkinchi tomondan kitobda bayon etilgan ilmiy g'oya rivojlantirilishi, ravshanlantirilishi boshqasida aniqlashtirilishidan iborat. Uchinchisida, esa asosli tanqid qilinishi, to'rtinchidan kitobda esa yanada asosli isbotlanib berilishi mumkin.

Talaba o'qituvchidan nazariyaning rivojlanishi haqida bilishi juda muhim chunki, bir vaqtda bir joyda bir ma'lumotlar boshqa joyda boshqa vaqtda o'sha ma'lumotlar ko'pincha tekshirilishi va aniqlanishi yoki rad etilishi mumkin. Ilmiy xulosalarni tasdiqlash, rad etish ham fanning rivojlanishi uchun bir xilda foydalidir. Talaba esa bu rivojlanishni tushunishida foydalidir. Barcha hollarda ham turli manbalar bo'yicha muammolarni o'rganish fanni chuqur haqiqiy professional o'zlashtirish garovidir.

Ikkinchidan, adabiyotlarni o'rganish, mustaqil bilim olish butun tizimni bir elementi hisoblanib, tizimining boshqa elementlari bilan ma'ruza materiallarini o'rganish darsliklarni o'qish va talabalarning keyingi ishlari bilan (nazorat yoki kurs ishlarini yozish imtihonlarga tayyorlanish) uzviy bog'liq bo'lishi mumkin.

Shu yerda aytilganlarga quyidagilarni qo'shimcha qilish mumkin: imtihonlarga tayyorlanish alohida, boshqa o'quv ishlaridagi kabi mustaqil faoliyat emas, balki mustaqil bilim olishni uzviy tashkil etish qismidir. Har qanday muammo bo'yicha ilmiy asarlarni o'qiganda talaba u yerda bayon etilgan g'oyalarni o'zlashtiradi va demak, o'rganilgan masala bo'yicha imtihonni topshirishga tayyor bo'ladi, lekin ko'pchilik talabalar baribir imtihonga bevosita imtihon sessiyasi oldidan yoki imtihonlar paytida tayyorlana boshlaydilar. Unga adabiyotlar bilan mustaqil shug'ullanish faoliyatlari imtihonga tayyorlanishga aloqasi yo'qdek bo'lib qoladi. Bularning barchasi talaba imtihonda javob berishni talab etadigan savollarni tavsiya etilganda g'ilmiy adabiyotlardan o'rganiladigan savollar bilan bog'lash qiyinligi yoki hatto bog'lay olmasligi sababli sodir bo'ladi.

Talaba bu qiyinchiliklarni yengib o'tishi uchun nima qilishi kerak? O'qituvchi oldindan imtihonlardan ancha avval talabalarga adabiyotlar, darslikni mustaqil o'rganishda doimiy yo'naltiruvchi bo'lib xizmat qiladigan savollarni berishi kerak, o'zi esa ana shu savollar asosida imtihon biletlarini tayyorlaydi. Psixologiya bo'yicha kitobni o'qiganda talaba keng doiradagi muammolarni shu jumladan, imtihonda u javob berishi kerak bo'lgan savollar bo'yicha bilimlarni o'zlashtirib boradi. Shuning uchun talaba yo'naltiruvchi savollarga ega bo'lishi kerak va shu orqali savollarga javob topish lozimligini o'ziga belgilab boradi.

Tavsiya etilgan adabiyotlarni mustaqil o'rganish odatda imtihonga qo'yiladigan hamma savollarga javoblarni bilishga olib keladi.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlarni mustaqil o'rganish jarayoni o'quv fanini o'zlashtirish, imtihonga tayyorlanish, sessiya davrida darslik matnlarini bir ikki kunda takrorlab chiqish, eslab qolish va ma'ruza konspektlarini ko'rib chiqish orqali sifatini tekshirish shakli emas, balki talabaning sessiyalararo davrida mustaqil o'quv faoliyatining butun jarayonini samaradorligini tekshirish bo'lib qoladi. Shunday qilib, barcha tavsiya qilingan mumkin bo'lgan adabiyotlarni o'qish faqatgina dasturga amal qilmay yordamchi savollarni ham o'rganish natijasida talaba mustaqil bilim oladi.

Adabiyotlarni shu jumladan, darslikni o'rganish bilan bir vaqtda fan bo'yicha nazorat ishi, kurs yoki diplom ishlarini yozishga tayyorgarlik masalasini ham hal etishi kerak. Yuqorida aytilganidek kurs yoki nazorat yozma ishi bu yagona maqsadda emas va psixologiyaning asosiy nazariy qoidalarini o'zlashtirib olishdan avval

ular bo'yicha ishlarni bajarib, olishga intilishi sifatida qaraladi. Talaba shaxsida kuzatiladigan turli xil psixik holatlarni taxmin qilish baholash va ta'riflashda o'zining nazariy bilimlarini erkin qo'llashi uchun birgina darslikni o'zini o'qish yetarli emas. Misol uchun shaxsning psixologik xususiyatlari haqida ana shunday sayoz ilmiy bilim bilan referat yozishganda, odatda, atamalarni o'rinli ishlatishlari mumkin, ba'zan esa umuman noto'g'ri qo'llaydilar. Talabalarning faoliyatlari «xarakteri bo'yicha kirishuvchan emas, chunki uning temperamenti xolerik», uning xotirasi yaxshi rivojlangan, lekin qisqa muddatli, uzoq muddatli xotirasi yaxshi rivojlanmagan, eshitish qobiliyati yaxshi rivojlangan, chunki u musiqani juda yaxshi ko'radi va yaxshi tushunadi kabi mulohazalarni uchratish mumkin, lekin ular hodisaning mohiyatini tushunmay turib darslikdagi psixologik bilimlarini yuzaki o'zlashtirilishini bildiradi. Umuman olganda, bu nazariyani bilish emas, balki termenologiyani eslab qolish va tanishni odat xususiyatlariga bog'lashdir, ya'ni ta'riflanayotgan shaxs psixologiyasini o'rganishga talabning bilimlariga hech narsa qo'shmaydilar.

Shuning uchun kurs ishi yoki nazorat ishlarini (referat) yozishda nazariyani egallaganligi o'ziga xos yakuni bo'lishiga erishishi va talabaga shaxs psixologiyasini umumiy u yoki bu vaziyatlarda unda namoyon bo'ladigan ba'zi psixik jarayonlar va holatini chuqurroq tushunishga yordam beruvchi kerakli fikrlarni o'zlashtirib borib materiallar to'plab adabiyotlarni o'rganish jarayoniga tayyorlash kerak.

Ana shunday ilmiy asosda yozilgan ishlar nazariyani hayotda qo'llashga nisbatan tajribasi mavjud bo'lib, lekin aniq hayotiy muammoni ilmiy psixologik tekshirishga urinish bo'ladi. Bu juda ham muhimdir, chunki taklif etiladigan metodika aynan o'quv faoliyatiga tadqiqot ishini egallab olishga yo'naltirilgan, bunda fanni o'qishdagi har bir qadam nazariy g'oyalari, hayotiy faktlar bilan obyektiv haqiqat bilan solishtirish bilan olib boriladi.

Fanni hayotiy amaliyot bilan bog'lab o'rganish bu bir vaqtda hayotni fan nuqtai nazaridan ham o'rganishdir, ya'ni amaliy muammolarni ilmiy o'rganishdir. Har qanday katta olim fanni amaliyotga solishtirishda shunday tajribalaridan boshlagan. Aniq metodik tavsiyalar odatda har bir kurs ishi (nazorat) mavzusi bo'yicha topshiriq hamda talabalarga beriladigan ma'ruzalar va qonuniyatlarda beriladi. Bu topshiriqni tayyorlashda va ulardan ulardan osonlik bilan foydalanishlari uchun talablarda o'zlashtirilishiga diqqat bilan yondashish kerak.

Shunday qilib, talabning mustaqil bilim olishni boshqarish metodikasi haqida aytganlariga qisqacha yakun yasaydigan bo'lsak.

1. Asosiy talab ilmiy va o'quv adabiyotlarni nazariy qoidalarni albatta o'zida va o'zining atrofida kuzatiladigan haqiqiy psixologik hodisalar bilan solishtirib mustaqil o'rganish kerak.

2 Barcha o'quv ishlari (kurs yoki tekshirish ishlari, referat, sinov va imtihonlarga tayyorlanish) bir vaqtda va tavsiya etilgan adabiyotlarni o'rganish bilan amalga oshirilishi kerak va faqatgina uni muvaffaqiyatli bajarish o'rganilgan ishlarning mazmunini o'zlashtirishga kafolat bo'la oladi.

3. Mustaqil o'quv ishlari talabaga yangi va o'zi uchun foydali bilimlarni egallashi qiziqarli bo'lganda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin.

Shuning uchun, o'qituvchi talabaning psixologiya uning faoliyatining amaliy sabablari sifatida o'rganishda yuzaga kelgan qiziqishini shakllantirish va rivojlantirish haqida doimo o'ylashi kerak, buning natijasida talaba adabiyotlarni qiziqib o'qiydi va yangilikni bilib olishdan quvonchni his etadi. Yuqoridagilar asosida mustaqil bilim olish talaba uchun og'ir vazifa bo'lmay, balki inson ijodiy ish bilan shug'ullanganida odam his etadigan ruhiy qoniqish hissini uyg'otadi.

SIRTQI TA'LIMDA PSIXOLOGIK ADABIYOTLAR BILAN MUSTAQIL ISHLASHNING XUSUSIYATLARI

Bu aytib o'tilganlar asosida sirtqi ta'lim talabalarning mustaqil ishlarini boshqarish alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Sirtqi ta'lim bu masofali o'qitishning bir turi bo'lib bunda o'qituvchi va talaba sof ma'noda vaqt, masofa bilan bir biridan uzoqda bo'ladilar. Ammo masofali o'qish tushunchasi g'arbda sirtqi ta'limni tashkil etish sababli emas, balki o'qitishning texnik vositalarini rivojlanishi aloqa va axborotlar tizimi telekommunikatsiya tarmoqlarining kengayishi sababli yuzaga kelgan o'quv axborotlarini o'quvchiga uning bilimini bevosita uchrashmay turib yetkazishi va talaba bajargan ishlarini undan qabul qilib olish va keyin unga javobini yuborish imkoniyati paydo bo'ldi. 60-yillarda o'arb mamlakatlarida masofali o'qitish aynan ana shunday tushunishda keng tarqaldi.

Ammo yaqin vaqt ichida masofali o'qitish tarafdorlari texnika rolini ortiqcha baholab psixologik omillarni yetarlicha baholamay masofali o'qitish g'oyasini amalga oshirganliklari aniq bo'lib qoldi. Talabalar va o'quv markazlari o'rtasida axborotlar almashishdagi xatolar bo'lishi aniqlanadi. Eng muhimi o'qitish metodikasi va mazmuniga o'zgartirishlar, tuzatishlar kiritish xatolar, sabablarini bilib olish qiyin edi.

Masofali o'qitishning texnik vositalariga haddan tashqari berilib ketishi oxir oqibat boshqa yondashishga yo'l berish kerak bo'ldi. Barcha erishilganlarni saqlab qolgan holda psixologik omillarga

ko'proq e'tibor berish, bilimlarni o'zlashtirish qonunlariga xato va yanglishlarining psixologik sabablariga bog'liq muammolari va shu kabilarga o'quvchilar bilan bevosita uchrashilganda yuzaga kelgan masalalarini ko'plari hal etildi. Lekin asosiysi telekommunikatsiya vositalaridan foydalanishni o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish masalalariga qaratish u faqatgina xotirani to'ldirmay balki, fikrlash faoliyatini rivojlantirishga xizmat qilishdan iborat. Bu masalani hal etish talabaga ilmiy axborotlarini yetkazish metodikasini o'zgartirish hisobiga bo'lishi mumkin. Masalan, yodlab, esda olib qolishga yo'naltirilgan yordamchi va nazorat savollari o'rniga, ularga muammoni ifoda etadi va shu bilan o'quvchilar fikrlash faoliyatlarini ishga solishadi.

Bu masofali o'qitishdagi tarixiy hodisa texnik vositalar ayniqsa zamonaviy telekommunikatsion tarmoqlar juda yaxshi va sifatli, lekin bu vositalar orqali uzatiladigan o'quv materiallari agarda insonning bilimini o'zlashtirishning psixologik shartlariga mazmuni va metodikasi bo'yicha mos bo'lganda tayyor axborotlarni oddiy eslab qolishga emas, aqliy rivojlanishga, fikrlashni o'rganishga yordam bo'lgandagina foydaliligini ko'rsatadi.

Butun mamlakatni telekommunikatsiyalashtirishni kutib o'tirmay uning metodikasini takomillashtirish zarurligi sababli sirtqi ta'limning imkoniyatlari juda katta. Bu imkoniyatlar bilimlarni o'zlashtirishda psixologik qonuniyatlardan to'laroq foydalanishdan iborat. Ana shu qonuniyatlardan talaba bilan bevosita aloqa qilmay ularning o'quv faoliyatlarini boshqarish metodikasi xususiyatlari kelib chiqadi. Sirtqi ta'lim talabasi uchun psixologik fanlarni o'rgatish, o'zlashtirish bo'yicha o'zining mustaqil ishlarini tashkil etish uchun nima qilish va qanday bajarish kerakligi haqida haqiqiy amaliy yo'nalish kerak. Mustaqil bilim olish auditoriya mashg'ulotlaridan ko'ra ancha samarali degan juda ko'p fikrlar mavjud. Ular mustaqil o'qish qiyinligi asoslangan «kerakli» savollarni tushuntirib beruvchi o'qituvchining yordami mavjud emas, barcha «majburiy» bilimlarni hech kim yetkazib bermaydi.

Bilimlarni mustaqil ishlash qiyinchiliklari haqida sirtqi ta'lim talabalari va ekspertlar o'z tajribalaridan yaxshi biladilar.

Ammo sirtqi ta'limda kunduzgi o'qitishdagi mustaqil bilim olishdan auditoriya mashg'ulotlarining ustunligi, go'yoki obyektiv ko'rsatkichlar ham mavjud ular imtihonlar natijalari sirtqi ta'lim talabalari kunduzgi ta'lim talabalaridan ko'ra o'rtacha past bahoga egalar ya'ni o'zlashtirishlari past bo'ladi. Mana shu yerda bizning fikrimizga to'g'ri asoslangan xulosa bo'lmaydi. Mustaqil bilim olish qiyin bo'lgach natijalari ham past, demak mustaqil o'qishning samarasi past bo'ladi. Lekin o'qish kimni qanday bo'lmasin, kunduzgimi,

sirtqimi, eksternlik bo'lmasin oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining diplomlari bir xil qimmatliligi rasman tan olingan.

Bu qarama-qarshilikni qanday tushuntirish mumkin, ko'pchilik sirtqi ta'lim kunduzgi kabi unchalik samarali emas deb hisoblaydilar, rasman esa ular bir xil samaraliligi tan olingan.

Aslida ahvol qanday? Agarda mustaqil o'qish qiyin bo'lsa, bu samarasizligini bildiradimi?

Agarda o'qituvchining yordami bilan (auditoriyan) o'qilsa, bu samarali bo'lishini anglatadimi? Mustaqil bilim olish samarasiz bo'lgani uchun sirtqi ta'limda o'zlashtirish ko'rsatkichlari pastligi yoki mustaqil o'qish qiyin bo'lgani uchunmi?

Samarasizlik va qiyinligi bu bir narsa emasmi? Ko'p mehnat talab qilishsa odatda, bu qiyin bo'ladi va kam talab qilinganda oson hisoblanadi. O'zi egallab, tushunib olishi qiyin, o'qituvchidan tinglab tayyor bilimlarni olish oson (hech bo'lmaganda bu shunday tuyuladi, tayyorni eslab qolish esa bu hali o'zlashtirish emas) insonga qisqa yo'l bilan kam kuch va vaqt sarflab natijaga intilish xosdir.

Bu albatta tabiiy holdir. U o'qishda ham shunday yo'l tutadi, agarda o'qituvchidan yoki darslikdan yangi bilimlarni eslab qolish asosida o'rgangan kursi bo'yicha attestat olish mumkin bo'lsa u xuddi shunday yo'lni tutadi.

Bu yerda fikr, birinchi kurs talabasining o'zi mustaqil aqliy ishlarini to'g'ri qurishni bilmasligidir. Axir tajribali odam professor va akademiklar ham bir umr mustaqil o'rganadilar. Ular hech qanday o'qituvchilarga muhtoj emaslar, ular qanday o'qishni biladilar, asosiysi muttasil o'qishni xohlaydilar.

Balki talaba o'z faoliyatini mustaqil, o'qituvchining yordamisiz, uning nazorat va ko'rsatmalarisiz tashkil etishga, o'qish mahoratini egallashdan boshlashi kerakdir.

Haqiqatdan ham ko'pchilik hollarda talabalar o'zlarining mustaqil bilim olish faoliyatlarini noto'g'ri tashkil qiladilar. Bu faoliyat ko'p mehnatni talab qiladi, ular esa imkoni boricha tezroq va iloji boricha oson yo'l bilan egallash asosida ish olib borib kam mehnat safrlashga harakat qiladilar.

Talaba shunday xayol bilan ish tutadi, smestr davomida ko'p ishlarni bajarishga ulgurish kerak, chuqur o'ylab o'tirishga va uzoq izlashga iloj yo'q (vaqt yo'q, o'zi hammasini hal etishi ham qiyin).

Shuning uchun ma'ruzalar konspektlari va darsliklar bilan cheklanadilar, ular imtihonni tekshirish uchun yetarli deb hisoblaydilar.

Bu holat o'quv yurti sharoitlarida mustaqil bilim olishni bilmasligi sababli sodir bo'ladi, umuman talabalar bunga hech o'rganmaydi. Buning natijasida talaba mustaqil bilimni olishga bilimlar olishning

asosiy usuli kabi munosabatda bo'lmaydi balki, asosiy auditoriya mashg'ulotlariga qandaydir qo'shimcha deb hisoblaydilar. Ma'ruzalar yoki darsliklardan olingan ayniqsa sirtqi ta'lim talabalarining o'quv yig'inlarida olingan bilimlar haqida fikr yuritish, fanning hatto eng muhim muammolari haqida yetarlicha to'la gapirish mumkin emas. Shu yerda talabaning fikrlari afsuski to'g'ri chiqadi, imtihon oluvchilar ba'zi hollarda darslikdan tashqari olingan yuzaki bilimlarga past baho bilan baholaydilar. O'qitishni bunday tashkil etishda haqiqiy mustaqil ishlardan, tadqiqotchilikka yaqin ishlarga xos bo'lgan, hayotning muhim muammolariga, ilmiy adabiyotlardan javoblarni mustaqil izlab topish bo'yicha tinimsiz mehnatdan talaba doim o'zini olib qochadi. Buning o'rniga ma'ruza konspektlari va darsliklardan yodlab olgan «yuzaki nazariy» bilimlari bilan kifoyalanadi. Nazariyadan amaliy faoliyatda qanday foydalanish mumkinligini bilmaydi. Mana shuning oqibatida imtihonda qiynaladi. O'qituvchi aniqlovchi, ravshanlantiruvchi fikrini darslik chegarasidan tashqariga olib chiquvchi savolni bergan zahotiy oq talaba ilojisiz holatga tushib qoladi. Demak, zamonaviy mustaqil bilim olishda ayniqsa sirtqi ta'limda ichki qarama-qarshi va talaba uchun yaxshi bo'lmagan o'ziga xos vaziyat yuzaga kelgan. Bir tomondan mustaqil o'qish-bilim olishning asosiy metodi hisoblanadi. Auditoriya mashg'ulotlari esa talabaning adabiyotlar bilan ishlash ilmiy kitoblardan olingan nazariy bilimlaridan kelib chiqib hayotiy muammolarni tahlil qilish ishlarida unga tashkiliy metodik ko'rsatmalar berib undan muvaffaqiyatli foydalanishga imkon berishi kerak.

Haqiqatda esa mustaqil bilim olishning qiyinligi sababli talaba ko'proq, osonroq bo'lgan auditoriya mashg'ulotlarini afzal biladi, bu erda u bilimlarni o'qituvchidan olishga intiladi. Ana shu qarama-qarshilik sababli u oson yo'lini tanlagan bo'ladi va u o'z kuchiga ishonib qiziqib mehnat qilishga o'rgangan bo'lishi mumkin bo'lgan tayyorgarligidan ancha ortda qolgan bo'lib chiqadi. Mana shuning uchun sirtqi ta'lim talabalarining o'zlashtirishlari nisbatan pastroq bo'lib chiqadi.

Mazkur qarama-qarshilikni yo'qotishning yo'li bormi? Unga javob topish uchun mustaqil o'qishni psixologik nuqtayi nazardan o'rganib chiqish va quyidagi savollarga javob topish zarur. Uning samaradorligini qanday sharoitlarda to'planishiga bog'liq va qanday qilib fanni o'zlashtirishni yuqori darajada qiziqarli, samarali faoliyat natijasida erishiladigan qilishi mumkin! Bu masala sirtqi ta'lim tizimi oldida ayniqsa keskin turibdi.

Bu savolga javob topish uchun mustaqil bilim olish faoliyatini psixologik nazariyasi nuqtayi nazaridan o'quv faoliyati sifatida tahlil qilish kerak.

Faoliyatning sabablari maqsad vosita va natijalari faoliyatning tuzilishi ana shu hamma komponentlari aynan psixologik mazmunga ega, chunki faoliyatni subyekt tomonidan ifodalaydi, u o'zining qaysi ehtiyojlarini qondirishi uchun o'z oldiga maqsadni qo'yadi, qo'yilgan maqsadga erishish uchun qanday vositalardan foydalanadi va qanday natijaga erishadi.

Talabalarining faoliyat subyektlari sifatida maqsadlari turlicha bo'lsa, unda bu sabablarini farq qilishini anglatadi, unga qarab inson faoliyatini qaysi yo'l bilan bajarishiga bog'liq bo'lib, demak, natijalar ham turlicha bo'ladi. Sababi va maqsadlari qanday bo'lsa, odatda, o'quv faoliyatining natijalari, ya'ni o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati ham shunday bo'ladi.

Faoliyatda sababning o'rni, mazmuniga yanada ko'proq qaraydigan bo'lsak, uning orqasida faoliyat predmetiga, faoliyatning o'ziga va uning natijalariga yashiringan shaxsning munosabatiga, asosiysi uning ijtimoiy mazmuniga, bu faoliyat shaxsan menga faoliyat subyekti sifatida nima uchun kerakligini anglashdadir.

Sirtqi ta'limda tahsil olayotgan talabalar fan asoslari bo'yicha kerakli materiallarni adabiyotlar bilan mustaqil ishlash orqali amalga oshiradilar.

Xulosa o'rnida, shuni aytish mumkinki, ta'limning har ikkala turida ham o'ziga xos bilimlar manbayi beriladi va qo'lga kiritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: «O'zbekiston», 1997.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. – T.: «O'zbekiston», 2000.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: «O'zbekiston», 2001.
4. Активные методы обучения педагогов и руководителей учреждений образования. Тезисы докладов. –Пермь, 1993.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. –М., 1998-376-с.
6. Бадмаев Б.С. Психология: как ее изучить и усвоить. – М., 1997. –256-с.
7. Бадмаев Б.С. Психология и методика ускоренного обучения. –М., 1998. –272 с.
8. Бадмаев. Методика преподавания психологии М.: 2001.
9. Введение в психологию: Учебник для высш.школы/Под общ.ред.А.В.Петровского. –М., 1996. –493-с.
10. Возрастная и педагогическая психология: Учеб.пособие для институтов /Под ред. М.В.Гомезо и др. –М., 1984. – 256-с.
11. Галперин П.Я. Психология как объективная наука. Избр. психологические труды. –М.: Воронеж, 1998. – 480 с.
12. Галперин П.Я., Талызина Н.Ф. Формирование знаний и умений на основе теории поэтапного усвоения умственных действий. – М.: 1968.
13. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. – М.: 1996. – 336-с.

14. Davletshin M.G. Hozirgi zamon maktabining o'qituvchisi psixologiyasi. –Т.: «O'zbekiston», 1999.
15. Davletshin M.G., Jalilova S.X. Oliy maktabda ta'lim jarayoni samaradorligining psixologik tomonlari. –Т.: 2001.
16. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. –М.: 1972. – 424-с.
17. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб.пособие для студентов высш.пед.учеб.заведений –Ростов-н/Д.: 1997. – 476-с.
18. Илясов И.И. Обучение студентов в деятельности учения //Формирование учебной деятельности студентов. – М.: 1989. – 35-68-с.
19. Климов Е.А. Психология: Учебник для школы. –М.: 1997. –287-с.
20. Ляудис В.Я. методика преподавания психологии. –М.: 1989.– 77-с
21. Ляудис В.Я. (ред). Формирование учебной деятельности студентов. –М.: 1989. – 240-с.
22. Нишонова З.Т. Олий мактаб психологияси. –Т.: 2003.
23. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3-х.кн. Книга 1. Общие основы психологии. –М.: 1998. – 688-с.
24. Немов Р.С. Психология. Книга 2. Психология образования. –М.: 1998. – 608-с.
25. Панибратсева З.М. Методика преподавания психологии. –М.: 1971. –152 с.
26. Рухиева А.Х. Психологические особенности самоуправления учебной деятельностью студентов. Автореферат. Дис. Т.: 1993.

27. Тализына Н.Ф. Управление процесом усвоения знаний. -М.: 1984. -344 с.

28. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. Учебн.пособие. -М.: 1998. -288 с.

29. Елконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах. -М.: Воронеж. 1995. -416 с.

30. Есаулов А.Ф. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов. -М.: 1982. -223 с.

31. Qo'ziyev E.O'. Oliy maktab psixologiyasi. «O'qituvchi» -T.: 1997.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi fanining predmeti.....	4
Sharq allomalari asarlarida o'qitish usullari.....	8
O'zbekiston psixologlari tadqiqotlarida o'qitish muammolari.....	12
O'qituvchi kasbining psixologik xususiyatlari.....	15
Talabalar o'quv faoliyati psixologiyasi.....	22
Psixologiyada dars o'tish metodlari.....	32
O'quv faoliyatini tashkil etish shakllari.....	38
O'qitishning interfaol metodlari.....	44
Pedagogika oliy o'quv yurtlarida psixologiya o'qitish metodikasining umumiy masalalari.....	59
Psixologiya nazariy va amaliy fan sifatida.....	74
Nazariy psixologiyani o'qitishning metodik xususiyatlari.....	80
Umumiy psixologiyani o'qitishning metodik xususiyatlari.....	89
Yosh va pedagogik psixologiyani o'qitishning metodik o'ziga xosliklari	107
Yuridik psixologiyani o'qitishning metodik xususiyatlari.....	112
Tibbiyot psixologiyasini o'qitishning mazmuni.....	118
Ijtimoiy psixologiyani o'qitishning metodik usullari.....	135
Talabalar o'quv mashg'ulotlarini nazorat qilish va tartibga keltirish.....	145
Talabalar o'quv faoliyatining korreksiyasi.....	151
Talabalar mustaqil ishlarini boshqarish.....	155
Sirtqi ta'limda psixologik adabiyotlar bilan mustaqil ishlashning xususiyatlari.....	167
Foydalanilgan adabiyotlar	172

F. HAYDAROV, N. XALILOVA

PSIXOLOGIYA FANLARINI O'QITISH METODIKASI

Toshkent – «Aloqachi» – 2007

Muharrir:	S.Narziyev
Tex. muharrir:	A.Moydinov
Musahhih:	S.Badalboyeva
Sahifalovchi:	A. Shaxamedov

Bosishga ruxsat etildi: 03.09.07. Qog'oz bichimi 60x80¹/₁₆.
Ofest usulda chop etildi. «TimesUz» garniturasida.
Shartli bosma tabog'i 11,25. Nashr bosma tabog'i 11,0.
Adadi 500. Buyurtma №12.

«Aloqachi matbaa Markazi» bosmaxonasida chop etildi. 700000,
Toshkent sh., A.Temur ko'chasi, 108-uy.